

CƏLAL QASIMOV

**XALİD SƏİD
XOCAYEV**

*AMEA Folklor İnstitutunun
Elmi Şurasının 19 mart
2021-ci il tarixli (protokol № 2)
qərarı ilə nəşr olunur.*

Bakı-Şirvanəşr-2021

Elmi redaktoru

və ön sözün müəllifi: İsa Həbibbəyli

AMEA-nın vitse-prezidenti,

Millət vəkili, akademik

Cəlal Qasimov

Xalid Səid Xocayev

Bakı-Şirvanəşr-2021

320 səh.

Professor Cəlal Qasimovun geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan «Xalid Səid Xocayev» adlı monoqrafiyasında tanınmış türkoloq alimin həyatı və yaradıcılığı arxiv materialları əsasında tədqiq edilir. Kitabda X.S.Xocayevin Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi istiqamətində gördüyü qədirşünaslıq işləri qabarıq şəkildə verilir, onun tərcümələri, elmi-publisistik əsərləri və onların taleyi barədə geniş məlumat oxucuların diqqətinə çatdırılır. Sovet siyasi repressiyalarının Xalid Səidin təmsalında türkoloq alimlərimizə və türkçülüyümüzə vurduğu zərbələr zəngin arxiv materialları əsasında elmi ictimaiyyətin və geniş oxucu kütlələrinin ixtiyarına verilir.

83.3 Az(2)

Q-----

054

M Ü N D Ə R İ C A T

Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədlişi (AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli).....	4
GİRİŞ	7
I FƏSİL. Xalid Səid Xocayevin həyatı və mühiti	17
Koşkurqandan İstanbula, İstanbuldan Bakıya aparan yol.....	19
NKVD məhbəsində türklərin və türkçülüyn ittihamı.....	35
Xalid Səidin doğmalarının taleyi	72
II FƏSİL. Xalid Səid Xocayevin elmi-publisistik yaradıcılığı və Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyəti ...	103
«Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi».....	112
Alimin yeni əlifba ilə bağlı əski xətirə və duyğuları.....	123
Bakı-Krım-Moskva adlanan birinci qisim	132
Moskva-Türküstan adlanan ikinci qisim.....	144
Türkoloji qurultay. Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan adlanan üçüncü qisim	154
Müxtəsər üslubiyata dair ilk dərslik.....	180
III FƏSİL. Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığı: “Divanü lüğət-it-türk”	213
Xalid Səidin çevirmələri	215
«Divanü lüğət-it-türk» əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və taleyi.....	228
IV FƏSİL. Dünəni sabaha daşıyan karvan	257
Nəticə	308
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	314

Repressiya və ədəbiyyat mövzusunun Qulam Məmmədlisi

Sovet hakimiyyətinin böyük bir dövrü ərzində repressiya və ədəbiyyat məsələsi “tamamilə məxfidir” qurfi ilə qadağan edilmiş mövzu olmuşdur. Sovetlər İttifaqının rəhbəri İosif Stalinin vəfatından, daha doğrusu, 1956-cı ildə çağırılmış Kommunist Partiyasının XX qurultayından sonra Nikita Xruşşovun adı ilə bağlı olan “mülayimləşmə” dövrünün başlanması, “xalq düşmənləri”nə siyasi bəraətin verilməsi ilə repressiya mövzusunə münasibətdə müəyyən ilıq yanaşmaların hiss edilməsi müşahidə olunsa da, hələ də bu barədə nələrisə geniş yazmaq yox, yalnız bəzi mətləbləri sızdırmaq, bir qədər söz açmaq prosesi müşahidə olunmuşdur. Sovet dövlətinin Leonid Brejnev mərhələsində repressiya mövzusu ədəbiyyatda özünə bir qədər yer qazansa da, xüsusi tədqiqat probleminə çevrilə bilməmişdir. Fikrimcə, repressiya mövzusunə münasibətdə elmdə və ədəbiyyatda ciddi, əsaslı dönüş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən ölkəmizə gətirməsi hadisəsi ilə başlanmışdır. Bu hadisədən sonra ədəbiyyatda və mətbuatda özünə yer alan “Hüseyn Cavid mövzusu” əslində, həm də geniş mənada “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun ədəbi-ictimai mühitdə “tam bəraət” almasını təmin etmişdir. Doğru olaraq, 1981-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin “Görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında” imzaladığı Sərəncam həm repressiya qurbanı olmuş qüdrətli romantik şairin, həm də ümumiyyətlə, 1937-ci il qurbanlarının həqiqi bəraətinin qəti təsdiqi sənədinə çevrilmişdir.

Bu gün tanınmış repressiyaşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov məhz həmin dalğanın işığında uzun illər ərzində qəti qadağan olunmuş bu mühüm problemin araşdırılması istiqamətində ilk addımlarını atmışdır. “Ədəbi məhkəmələr”in tədqiq edilməsi ilə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Cəlal Qasimov ardıcıl olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının repressiya qurbanı olmuş tanınmış simalarının “açılmamış arxiv-

lərinin” qapısını döymüş, az qala “əl vurma, öldürər” vahiməsinə çevrilmiş qovluqların qatlarını açmağa nail olmuşdur. Arxivlərdə Cəlal Qasimovun girmədiyi fond, açmadığı qovluq qalmamışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində xüsusi olaraq repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin yaradılmasına başlanılmışdır. Heç tərəddüd etmədən qətiyyətlə demək olar ki, filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan humanitar elmləri sahəsində repressiyaşünaslıq elmi istiqamətinin əsas yaradıcılarından biridir. Tanınmış alimin “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun müxtəlif istiqamətləri üzrə uğurla müdafiə etdiyi filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları ilə Azərbaycan elmində “Repressiya və ədəbiyyat” probleminin sistemi və modeli formalaşdırılmışdır. Professor Cəlal Qasimov “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda çoxcildlik elmi əsərlər silsiləsinin müəllifidir. O, repressiya qurbanları olmuş Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Firidun bəy Köçərli, Əmin Abid, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xulufu, Bəkir Çobanzadə və başqaları kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin tərcümeyi-halları və elmi-ədəbi fəaliyyətləri haqqında ilk dəfə üzə çıxarıb tədqiqatə cəlb etdiyi nadir sənədlər və materiallar əsasında böyük bir dövr ərzində haqqında yazılması qadağan olunmuş elm və ədəbiyyat xadimlərinin mükəmməl elmi portretlərini yaratmışdır. Bu yolla Cəlal Qasimov elm və ədəbiyyat xadimləri ilə bərabər, həm də “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunda “qadağandır” damğası altında saxlanılmış saysız-hesabsız arxiv sənədlərinə də “elmi bəraət” qazandırmışdır.

Çoxillik ardıcıl axtarışlarını və tədqiqatlarını nəzərə almaqla obrazlı şəkildə belə demək olar ki, professor Cəlal Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun Qulam Məmmədlişidir. O, otuz ilə yaxın fasiləsiz olaraq Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivlərində yorulmadan çalışmaqla aşkar etdiyi sənədlər və materiallar əsasında yazdığı çoxsaylı monoqrafik tədqiqatlar ilə “Repressiya və ədəbiyyat” mövzusunun çoxcildlik elmi külliyyatını yaratmışdır. Cəlal Qasimov həm də böyük mənbəşünas Qulam Məmmədli kimi

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində elmi əsərlərinin zəngin mənbəşünaslıq bazası olan elm adamlarından biridir. Onun əsərlərinin ədəbiyyat siyahısının əsas hissəsi arxiv sənədlərinin sıralanmasından ibarətdir. Cəlal Qasimov çoxsaylı nadir arxiv sənədlərinin dövrüyyəyə gətirilməsi ilə də elmə xidmət göstərmişdir.

Professor Cəlal Qasimovun tədqiqatları Azərbaycan repressiya ədəbiyyatının qiymətli və zəngin elmi salnaməsidir. C.Qasimov yalnız repressiya mövzusunun sənədlərini və materiallarını deyil, həm də problemlərini ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş və həlli istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu mənada o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin repressiyaşünaslıq istiqamətinin əsas müəlliflərindən biridir. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin repressiyaşünaslıq istiqamətinin daşıyıcısı olmuş əksər yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığının və eyni zamanda, repressiya dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas problemlərinin tam mənzərəsini görmək mümkündür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunan “Xalid Səid Xocayev” monoqrafiyası görkəmli repressiyaşünas alim, professor Cəlal Qasimovun “Repressiya və ədəbiyyat” seriyasının növbəti hissəsidir. Təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Xalid Səid Xocayevə həsr edilmiş birinci sistemli və ümumiləşdirilmiş iri həcmli elmi əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, repressiya qurbanı Xalid Səid Xocayevin nəsil şəcərəsi, elmi tərcümeyi-halı, keşməkeşli taleyi, çoxcəhətli elmi-ədəbi xidmətləri haqqında yaradılmış sanballı kitab-abidədir.

Ümid edirik ki, professor Cəlal Qasimovun böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilində tərcümə edilməsinə və əlyazmasının “itirilməsinə” dair araşdırmaları həmin çox qiymətli əlyazmasının izinə düşmək üçün yeni tədqiqatlara da yol açacaqdır.

İsa Həbibbəyli

*AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
26 yanvar 2021-ci il*

GİRİŞ

Önündə hansı rəqəmlərin (min altı yüz, min yeddi yüz..., min doqquz yüz və sair) gəlməsindən asılı olmayaraq «37-ci il» dedikdə, öncə yada düşən repressiya olur. 37-ci il sovet xalqlarının düşüncəsində repressiyanı özündə simvollaşdıran milli ziyalıya, milli təfəkkürə, milli-mənəvi sərvətlərə, ən başlıcası isə yaddaşa, genetik koda yönələn siyasi qəsd, siyasi terror kimi yadda qalıb. Müşahidələrimizin və tədqiqatlarımızın məntiqi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, idarə və iş üsulu repressiya olan sovet totalitarizmi əvvəl milli-mənəvi dəyərləri, sonra isə milli təfəkkürün daşıyıcılarını, yəni milli ziyalını məhv edib. Belə ziyalılardan biri də Özbəkistan və Azərbaycan xalqlarının görkəmli elm adamlarından olan türkoloq alim Xalid Səid Xocayev idi.

Xalid Səidlə bağlı həm sovetlər dönəmində, həm də müstəqillik illərində aparılan tədqiqatları bir yerə yığsaq qəti surətdə deyə bilərik ki, onun tədqiqi hələlik lazımı səviyyəyə qalxmayıb. Hətta deyərdik ki, bu cəhətdən Salman Mümtazın, Bəkir Çobanzadənin, Əmin Abidin, Mustafa Quliyevin, Seyfulla Şamilovun... bəxti Xalid Səid Xocayevlə müqayisədə nisbətən gətirmişdir. Bundan qaynaqlanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan oxucusunun az tanıdığı Xalid Səid Xocayevin yaradıcılığı nə sağlığında, nə də ölümündən sonra geniş tədqiq edilmişdir. Bunun əsas səbəbi alimin əsərlərinin müxtəlif yerlərdə - Türkiyədə, Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa ölkələrdə nəşr edilməsi, xüsusilə də onun repressiyasından sonra «vətən xaininin» irsinin (bu, bütün repressiya qurbanlarına şamil edilmişdi – C.Q.) öyrənilməsinə qoyulmuş qadağalar idi.

Bütün bunlara rəğmən (bəzi istisnalara baxmayaraq), alimin yaradıcılığına ciddi maraq göstərilməmiş, onun əsərləri toplanılmamış və tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Demək olar ki,

tədqiqatçılar təhlükəni özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün onu araşdırmağa cəhd etməmişlər. Hətta onun doğmaları repressiv aksiyalardan qorxaraq Xalid Səidin əsərlərini məhv etmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Xalid Səidin Özbəkistanda yaşayan yaxın qohumları (qardaşı və qardaşı uşaqları) totalitar rejimin təqib və təzyiqlərindən yaxa qurtarmaq üçün Xocayev soyadından imtina edərək Əliyev soyadını qəbul etmişlər.

Onu da diqqətə çatdırmalıyıq ki, həmin illərdə «vətən xaini» və ya «xalq düşməni» kimi ittiham edilmiş alimlərin, xüsusilə türkoloqların əsərlərinin öyrənilməsinə və tədqiqinə qadağa qoyulduğundan, onların dövrü mətbuatda olan əsərləri də tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Vətən xaini yarlığı vurulmuş şəxslərin əsərlərinin bir çoxu qəzet səhifələrindən kəsilərək götürülmüş, arxivlərdən yığışdırılmışdır. Hətta reabilitasiyadan – 1956-cı ildən sonra belə, totalitar rejimin, sosializmin tələb və prinsiplərinə cavab verməyən əsərlərin tədqiqinə icazə verilməmişdir. **Cəsərlə deyə bilərik ki, Sovet imperiyası dövründə senzura yazıçı və yazıçı düşüncəsi ilə axıra kimi yol yoldaşı olmuşdur.**

Belə bir sual doğa bilər, Xalid Səidin və ya Xalid Səidlərin irsinin öyrənilməsi, tədqiqi və nəşri bu gün nə dərəcədə aktualdır? Bu gün belə ziyalıları öyrənməyə dəyərmə? Fikrimizcə, Xalid Səidin və onun kimi repressiya qurbanlarının irsinin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Xalid Səid Xocayevi öyrənmək yalnız bir ziyalı şəxsiyyətini öyrənmək deyil, həm də onun elmi-ədəbi, mədəni mühitini və çevrəsini (müasirlərini) öyrənməkdir. Elm və sənət adamlarının ədəbi-mədəni mühitlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: «Sənətkarı əhatə edən ictimai-ədəbi mühitin bütün mürəkkəblik və çoxcəhətliyini öyrənmədən, onun müasirləri ilə əlaqələrinin yerini və mövqeyini dəqiq müəyyən etmədən yazıçının forma-

laşma və inkişaf prosesini doğru-düzgün mənalandırmaq çətin-
dir, bəlkə də mümkün deyildir. Yaradıcı şəxsiyyətin milli zə-
mində, mənsub olduğu xalqla bağlılığının mühüm şərti onun
konkret zaman-məkan daxilindəki çox cəhətli mühitindən bəh-
rələnməsindən və müasirlərinin kimliyindən onların əməl və
amal birliyindən çox asılıdır»¹.

Ümumiyyətlə, alimin və ya yazıçının, şairin çevrəsinin,
müasirlərinin öyrənilməsi dövründən və zamanından asılı ol-
mayaraq həmişə aktualdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, «zi-
yalı və mühit», «ziyalı və müasirləri» mövzuları aktualıq kəsb et-
məsinə baxmayaraq, indiyədək kifayət qədər öyrənilməmişdir.
Doğrudur, professor Abbas Zamanov «Sabir və müasirləri», aka-
demik İsa Həbibbəyli «Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müa-
sirləri», professor Abbas Hacıyev «Tiflis ədəbi mühiti (1905-
1917-ci illər)», professor Alxan Bayramoğlu «Şamaxı ədəbi mü-
hiti (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədər)», professor
Vilayət Quliyev «Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai
mühiti», filologiya elmləri doktoru Lütfiyyə Əskərzadə «Cavid
və müasirləri», eləcə də başqaları bu problemlə bağlı sanballı dis-
sertasiya və monoqrafiyalar yazsalar da, hesab edirik ki, hələlik
bu, problemin öyrənilməsi üçün yetərli deyil.

Xalid Səidin mühitinin və müasirlərinin öyrənilməsi imkan
verir ki, Xalid Səid Xocayevin uşaqlıq və ailə həyatını, eləcə
də, Özbəkistandan başlayan, Türkiyədə tamamlanan təhsil mü-
hitini, onun buradakı müasirlərinin, müəllimlərinin kimliyini
öyrənək. Xalid Səidin Azərbaycandan başlanan, Özbəkistanda
və təkrarən, Azərbaycanda davam etdirilən pedaqoji, eləcə də
elmi-publisistik fəaliyyətini dərindən öyrənməyə şərait yaradır.
Bundan başqa, şəxsiyyət, mühit və müasirlərinin öyrənilməsi

¹ İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan,
“Əcəmi”, 2009, s. 9-10.

onun bir türkoloq alim kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan Özbəkistan, Türkiyə və Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitlərinin öyrənilməsinə imkan verir. Hesab edirik ki, mövzunu aktuallaşdıran əsas cəhətlərdən biri də budur.

Fikrimizcə, bir repressiya qurbanı kimi Xalid Səidin simasında bütün zərərdidələrin ayrıca bir dissertasiya səviyyəsində öyrənilməsi vacib olan və olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb edən əsas mühitlərdən biridir. Bu həm məhbəs və məhbus mühitinin, həm də NKVD-nin kamera mühitinin öyrənilməsidir. Məhbəs mühiti təkcə məhbusların hansı şəraitdə və necə yaşadıkları mühit deyil, qriqoryanların, avetikyanların, şahverdiyanların, şerlərin, seyranyanların, təhməzyanların, markaryanların, sumbatyanların, muradyanların, arutunyanların... türkdən və türkçülükdən qisas almaq üçün yaratdıqları irtica və inkvizisiya mühitidir.

Ziyalı və nadan, iblis və mələk qarşıdurması da burada – NKVD məhbəsində rusların və rusların quluna çevrilmiş azərbaycanlıların erməni vandalları üçün yaratdığı münbit mühit də reallaşır. Süni üzləşmələrə, saxtalaşdırılmış ifadələrə, ziyalını ləkələmək və şər atmağa yönəlmiş dindirmələrə də biz burada, bu məhbəsdə daha çox rast gəlirik. Hətta onun da şahidi oluruq ki, günahlı və günahsız ziyalı NKVD müstəntiqləri tərəfindən fiziki və mənəvi-psixoloji işgəncələrlə elə günə qoyulurdu ki, o nəinki qohumlarına və dostlarına, hətta özünə belə şər atırdı. Etiraf edirdi ki, o, «vətən xaini» və «xalq düşməni»dir.

Xalid Səidin öyrənilməsi həm də türkoloji düşüncənin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsidir. **YANIN** və **YADIN** hədəfindəki türkçülüyümüzü dünəndi, deyib kənara itələmək sadələvhlik olardı. Çünki türkün və türkçülüyn hədəfdə olması prosesi dünəndə qalmayıb, bu gün də davam edir. Bugünkü Qarabağ savaşı həmin illərdə (hətta çar Rusiyası dövründə) erməni-rus birliyi tərəfindən türklərə və türkçülüyə, türkoloji düşüncə sistemimizə atılan qurşunun aktı və paktıdır.

1937-ci ildə markaryanların, arutunyanların, seyranyanların, qabrelyanların, qriqoryanların... türklərə və türk ziyalılarına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlar çar Rusiyası dövründən başlayan və 1918-1920-ci illərdə Şaumyanın, Dronun, Nejdinin, Andranikin, Lalayanın... həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin (təəssüf ki, ermənilər babalarının bu iyrənc siyasətindən bu gün də əl çəkməyiblər) davamı idi. Fərq onda idi ki, 1937-ci ildəki soyqırımlar açıq havada, çöldə, meydanda, hamının gözü qarşısında deyil, məhbəsdə, qapalı məkanda, lokal mühidə, məhkəmə iclaslarında, hərbi tribunallarda icra olunurdu. Qəribədir, 1918-1920-ci ildə qətlə yetirilənlərin məzarları olsa da, qapalı məkanda, məhkəmə iclaslarında repressiyaya məruz qalanların məzarları da olmurdu. Repressiya qurbanları lənətlənmiş şəxslər kimi kütləvi şəkildə xəndəklərə, çuxurlara, hətta dənizə atılırdı. Bunlar «Bütün ölkələrin proletarları, birləşin» şüarı ilə dünyaya müraciət edən Sovet hökumətinin «humanist» siyasətinin nəticəsi idi.

1930-cu illərdə milli düşüncə sistemimizə tuşlanan qurşun müstəqillik dövründə topa və tanka, mərmiyə və raketə çevrilərək nəinki münaqişə zonasındakı ərazilərimizi, hətta döyüş bölgəsindən xeyli aralıda olan bölgələrimizi - Bərdəni, Gəncəni, Tərtəri, Göygölü dağdır. Buradakı mülki əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilir. **Müşahidələr göstərir ki, torpaq işğal olanda ərazi, yaddaş işğal olanda mənəviyyat öz bütövlüyünü itirir. Bütün hallarda, bütövlüyünü itirən torpaq da, yaddaş da «şikəst» olur. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu tək-cə ərazi bütövlüyümüzü deyil, həm də mənəvi-əxlaqi bütövlüyümüzü, mənəvi diriliyimizi təmin etdi.** Güman edirik ki, azərbaycanlıların Vətən savaşı XXI əsrin ən iyrənc erməni faşizmini səhnədən siləcəkdir. Hadisələr göstərdi ki, erməni vandalizmi tək-cə Qafqazın

yox, həm də bəşəriyyətin utanc mənbəyidir.

Azərbaycanın Ermənistan üzərindəki qələbəsi, yalnız ölkəmizin deyil, bütövlükdə Qafqazda sülhün təminatıdır. Silahlı qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və mübariz ordumuz bütün bunlarla bir ilkə də imza atdı. Belə ki, Türkmənçay, Gülüstan müqavilələrindən bəri (təxminən 200 illik bir zaman kəsiyində) ilk dəfə olaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir qismi işğaldan azad edildi.

YANDAN və YADDAN tarixi yaddaşın da təmizlənməsinin vaxtı çatıb. Çünki **YANIN və YADIN** təlimində milli yaddaş deyil, türkoloqu və türkoloji sistemi inkar edən yad yaddaş olur. Deməli, Xalid Səidlərin öyrənilməsi bizə həm də türkoloqları və türkologiyayı yaddan və yad yaddaşdan qorumaq, çağdaş zamanda gedən ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini dərk etmək üçün lazımdır.

Bütün bunlar bizim dünənimizdən - kökdən, yaddaşdan, şəcərədən, genetik koddan uzaq salınmağımızın qarşısını almağa xidmət edir. Biz bu gün keçmişimizə sahib çıxmasaq, itirdiklərimizi də bərpa edə bilməyəcəyik. Çünki sabaha aparan yol gücünü dünəndən alır.

Xalid Səidin həyat və yaradıcılığının tədqiqi ədəbi nəsilər arasında varis-irs əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da olduqca aktualdır. Yaddaş fəsaddan, zədədən, yad düşüncə sisteminədən uzaq olanda xalqın gələcəyə inamı və ümidi də güclü olur. Repressiya qurbanlarını, yasaqlanmış ədəbi-mədəni irsi, xalqın yaratdığı milli sərvətləri həyata qaytarır, üzərindəki yasaq və qadağa yarlıqlarını qopararaq tarixin arxivinə göndərir. Ədəbi ictimaiyyətlə klassik mədəni irs və ədib arasındakı əlaqələr öz məcrasına düşür, xaosdan harmoniyaya gedən yolun üfüqləri genişlənir. Milli əxlaqda və ədəbi düşüncədə, eləcə də ictimai həyatda durulma (aydınlaşma) prosesi getdikcə doqma

ilə doğmanın yeri aydın görünür, repressiv aksiyalar zamanı bizdən uzaq salınanlar bizə yaxınlaşır. «Xalq düşməni»nin xalqın dostu olduğu, «zərərli və zəhərli» ədəbiyyatın, eləcə də ədəbi-fəlsəfi fikrin müsbət və mütərəqqi çalarları, bəşəri əhəmiyyəti hər tərəfdən bütün parametrləri ilə görünür.

Ağlın, intellektin, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin məhvi imperiyanın düşünülmüş surətdə həyata keçirdiyi dövlət siyasəti idi. İntellekt və ya milli düşüncəyə malik olan ziyalı, böyük zəka sahibləri ona görə repressiyalara hədəf seçilirdi ki, manqurtlaşdırma, mütilik, ətalət və əsarətdə saxlama siyasətinə mane olacaq mütərəqqi qüvvələr qalmasın. Bu cəhətlərinə görə də varis-irs əlaqələri dərinədən öyrənilməli və onlar arasındakı bağlar daha sağlam tellərlə möhkəmləndirilməlidir. Bütün bunlar azərbaycanlıların müqavimət hərəkatını, bolşevik ideyalarına etirazını da üzə çıxarır.

Sovetlər dönəmində türk xalqlarının ədəbiyyatı və dili bütöv və sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Araşdırılanlar isə marksist-leninçi müstəvidən, sosializm realizm prinsiplərindən kənara çıxmamışdır. Hətta keçən əsrin əvvəllərində Abdulla Sur, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, İsmayıl Hikmət, Firudin bəy Köçərli və başqa tədqiqatçılar türk dili və ya türk ədəbiyyatı dedikdə, türk xalqlarının dilini və ədəbiyyatını, sözün geniş mənasında, mədəniyyətini nəzərdə tutsalar da, tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparsalar da, 1930-cu illərdən sonra buna imkan verilməmişdir. Özbəkləri, azərbaycanlıları, türkmənləri, qazaxları... müstəqil tədqiqatlar aparmağa, onların yaratdıqlarını vahid ədəbi prosesin örnəkləri və ya türk alim və ədiblərinin yaradıcılığını ümumtürk ədəbi-elmi irsi kimi deyil, sanki başqa-başqa xalqların ədəbi yaradıcılığı kimi tədqiq etməyə məcbur etmişlər. Hansı ki, bunlar vahid bir xalqın – türk dilli xalqların birgə yaratdığı müştərək irsdir, ortaq türk mədəniyyətidir. Göründüyü kimi, bu

problem türk xalqlarının ədəbi düşüncəsindəki boşluğu doldurmaq, ümumtürk kontekstindən çıxış edərək mükəmməl elmi-nəzəri tədqiqatlar aparmaq baxımından da aktualdır. Bundan başqa, məsələnin bu formatda öyrənilməsi çağdaş ədəbi-nəzəri fikir üçün baza yaratmaqla yanaşı, tədqiqatçıları qarşısında yeni yaradıcılıq üföqləri də açır.

Nəzərə alsaq ki, Sovet hökuməti dövründə öyrənilənlər partiyalı, sinfi mövqedən, marksist-leninçi platformadan tədqiq edilib, onda Xalid Səidin və onun məslək dostlarının yaradıcılığının yenidən öyrənilməsi zərurəti də meydana çıxır. Məsələlər bu müstəvidən təhlil ediləndə həmin şəxsiyyətlərin bizə ərməğan etdiyi elmi-ədəbi, mədəni irs türk milli kimliyinin, türk xalqlarının dövlətçilik ənənələrinin və ümumtürk ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasının, ədəbiyyat və siyasət, şəxsiyyət və zaman, şəxsiyyət və siyasi mühit problemlərinin obyektiv öyrənilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin, Salman Mümtazın və nəhayət, Xalid Səidin elmi və bədii irslərinin öyrənilməsinin vacibliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri də onların ideologiya adamı deyil, ideya adamı olmalarıdır. İdeya adamı xalqın, ideologiya adamı isə imperiyanın maraqlarını ifadə edir. Belə şəxsiyyətlərin öyrənilməsi həm də bu baxımdan olduqca maraqlıdır.

Monoqrafiyada böyük türkoloq alimin həyat və yaradıcılıq yolunu daha dərinləndirən araşdırmaq üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir:

1. Alimin həyatı, yaradıcılığı və mühiti ilə bağlı bir çox problemləri arxiv materialları və mətbu mənbələr əsasında tədqiq etmək.

2. Əksinqilabi burjua-millətçi türkoloq kimi qətlə yetirilən X.S.Xocayevin həbs edilməsi və onun səbəblərini aydın-

laşdırmaq. Alimin məhbəsdə özünü necə aparması, NKVD müstəntiqlərinin suallarını necə cavablandırması, bir sözlə, məhbəs mühiti barədə ümumi təsəvvür yaratmaq.

3. Xalid Səidın əlimizdə olmayan (qanunsuz şəkildə müsadirə edilən) əsərləri və onların taleyi barədə məlumat vermək.

4. Onun Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi və türkdilli xalqların yeni əlifbasının qəbulundakı misilsiz xidmətlərini aşkara çıxarmaq.

5. Alimin məhv edilmiş əsərləri barədə müəyyən məlumat vermək və onun əlimizdə olan elmi-publisistik əsərlərini geniş təhlil etmək, bu əsərlərin dövrümüz üçün əhəmiyyətini və aktuallığını göstərmək.

6. X.S.Xocayevin tərcümə yaradıcılığı barədə bilgi vermək, o əsərlərin sonrakı taleləri barədə oxucuları məlumatlandırmaq.

7. Alimin ərəb dilindən tərcümə etdiyi Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin Azərbaycan dilinə ilk dəfə kim tərəfindən tərcümə edildiyini və onun itməsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək. Sovetlər dönəmində «Divan»ın nəşrinə mane olan amilləri və belə əsərlərin nəşr olunmamasında canfəşanlıq edən rusların və ermənilərin maraqlarını üzə çıxarmaq.

8. Xalid Səid Xocayevin həbsindən sonra onun sürgün edilərək didərgin salınan doğmalarının, xüsusilə də həyat yoldaşı Sara xanımın sürgün və sürgündən sonrakı həyatını öyrənmək və tədqiq etmək.

9. Xocayevlər nəslinin bu gün yaşayan nümayəndələri, onun qızı, nəvə və nəticələri, Özbəkistandakı qohumları barədə məlumat vermək.

10. Xalid Səid Xocayevdən və qızı Bəhicə Məmmədovadan qalma sənədlərin itmə ehtimalı olduğunu nəzərə alaraq,

onları ailə arxivindən çıxarıb kitabda nəşr etmək və ictimailəşdirmək.

Beləliklə, biz monoqrafiyada mütəfəkkir şəxsiyyət olan X.S.Xocayevin elmi tərcümeyi-halı, yaradıcılığı, tərcümələri və onun nəslinin nümayəndələrinin öyrənilməsi məsələlərini heç bir ideoloji basqı altına düşmədən, milli mövqedən araşdırmağa çalışmışıq.

I FƏSİL

XALİD SƏİD XOCAYEVİN HƏYATI VƏ MÜHİTİ

Təəssüf doğuran odur ki, biz repressiyaya məruz qalmış türk-Azərbaycan ziyalılarının tərcüme-yi-halını istintaq qovluqlarından – malyanların, sumbatyanların, şerlərin, qriqoryanların, markaryanların, avetikyanların, ter-qabrelyanların, tevosityanların, muradyanların, seyranyanların və digər yanların təqdimatından öyrənirik. Ona görə də bu bioqrafik göstəricilər alim-ziyalı, şair-yazıçı tərcüme-yi-halından daha çox məhbus və ya «cinayətkar» tərcüme-yi-halına oxşayır.

Koşkurqandan İstanbula, İstanbuldan Bakıya aparan yol

Xalid Səid Xocayev 1888-ci ildə Daşkənd dairəsinin Koşkurqan kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Xalid Səidin atası seyid Əli ruhaniliklə yanaşı, Koşkurqan kəndində təsərrüfat işləri ilə də məşğul olmuşdur. Seyid Əli özü dindar olduğundan istəmişdi ki, övladları da bu sahəni dərinlən öyrənsinlər. Elə bu məramla da o, Xalid Səidi kənddəki molla məktəbinə göndərmişdir. Bu məktəbi bitirdikdən bir qədər sonra o, Daşkəndə gedərək təhsilini mədrəsədə davam etdirmişdir. Çox sonralar Xalid Səid Xocayev həmin dini məktəblər barədə yazmışdır: «Uşaqlar məscidlərin yanındakı məktəblərə verilirdi. Həmin məktəblər iki qismə bölünürdü. Bunlardan birində ancaq savadlandırmaq məqsədi ilə oxudulurdu. Üsullar çox fəna idi; cocuqlara əvvəlcə taxta üzərinə yazılmış 36 hərf öyrədilir, sonra Qurandan alınmış xırda surələr oxudulurdu; bu surələr toplanan ufaq kitabə «Həftik» (bizdə buna Çərəkə deyilir) namı verilirdi. Həftik qurtardıqdan sonra Quran oxudulurdu. Həftikdə əvvəlcə hər kəlmə hecalanaraq oxudulur, sonra düz oxumaq öyrədilirdi. Bu sistemə «surə» deyilirdi. Qurandan sonra sıra ilə Cahar Kitab, Sofi-Allahyar, Xacə Hafiz, Bidil, Məsləkilmüttəqin namındakı kitablar oxudulurdu. Bu kitablardan ancaq Sofi-Allahyar kitabı mənzum etibarilə türkcə, qalanları farsca idi. Cocuq məktəbə girdiyi gündən çıxdığı günə kimi heç bir şey anlamazdı. Kitablər arasındakı Sofi-Allahyar kitabı türkcə olmaqla bərabər, cocuqların anlayacaqları bir şey deyildi. Yazı da mexaniki bir surətdə öyrədilirdi, kitabın üzərindən kopya etdirilirdi. Savad məktəbi 5-7 ilə, bəzən də 10 ilə qədər davam edirdi... Məktəbə girənlərdən ancaq 10 faizi savadlana bilirdi»².

² Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 79.

Fikirlərini davam etdirən Xalid Səid qeyd edirdi ki, ikinci qisim məktəblər də pis vəziyyətdə idi və həmin məktəblərdə tədris müddəti fasiləsiz olaraq 4-5 il davam edirdi. Qurani əzbərlənməklə məşğul olan bu məktəbdə bir neçə adam Qurani əzbərdən bilirdi ki, həmin şagirdlərə «qare» adı verilirdi. Bu məktəbi bitirənlərin 90 faizi savadsız olurdu.

Xalid Səidin mədrəsəyə daxil olması heç də təsadüfi deyildi. Həmin illərdə, yəni 20-ci əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi vəziyyət elə idi ki, artıq işğalçı siması bütün tərəfləri ilə görünən çar Rusiyasına inam azalmışdı. Ona görə də valideynlər yeni yaranan rus məktəblərinə uşaqlarını vermir və hətta həmin məktəbləri «kafirlərin məktəbi» adlandırırdılar. Yerli əhali arasında ictimai qınaq o qədər güclü idi ki, rus məktəblərinə gedənlərin sayı kəskin sürətdə azalmışdı. Bu səbəbdən də seyid Əli oğlunu rus məktəbinə deyil, Daşkənddəki mədrəsəyə qoyur.

Xalid Səid Xocayevin xatirələrindən öyrənirik ki, o zaman hər tərəfdən meyvə bağları ilə əhatə olunmuş Daşkənd iki hissəyə bölünmüşdü. Tarixilik baxımdan bunlardan birinə əski, digərinə isə yeni şəhər adı verilmişdi. Daha doğrusu, yeni şəhər çar Rusiyasının işğalı dövründə salınmışdı. Əski şəhərdə məskunlaşanların böyük əksəriyyətini yerli camaat, yəni özbəklər təşkil edirdi.

Daşkənddə əhalinin əsas məşğuliyyəti gönçülük, çəkməçilik, toxumçuluq, yəhərçilik, dəmirçilik, çuqunçuluq və s. kimi əski sənət sahələri idi. Bundan başqa, ölkədə, eləcə də Daşkəndin ətrafında olan geniş torpaq sahələrində üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq, meyvəçilik, bağçılıq və bostançılıq da geniş yayılmışdı. Əsasən məscidlərə və çayxanalara yığışan özbəklər bəzən biri-birinə qonaq gedər, əvvəlcədən hazırlanmış kürsünün üzərində əyləşərək dastanlar oxudub dinləyərmişlər. XX əsrin əvvəllərində əhalinin sosial məşğuliyyəti və iqtisadi mühiti belə idi.

Qədim və zəngin tarixə malik olan əski şəhərin nə zaman inşa edilməsi barədə (onun miladdan əvvəl salındığı söylənilir – C.Q.) səhih məlumat olmasa da, yeni şəhərin çar Rusiyasının işğalından, yəni 1865-ci ildən sonra inşa edildiyi məlumdur. Daşkənd əhalisi yalnız şəhərdə deyil, həm də onun ətrafındakı bağlarda yaşayırmış. Şəhər böyük olduğundan onun su təchizatı yalnız quyular vasitəsi ilə deyil, həm də Boz Su kanalının suyu ilə təmin edilirmiş. Yeni şəhər plana uyğun şəkildə tikilsə də, köhnə şəhər haqqında bunları demək mümkün deyildi. Yeni şəhər çar zamanında salındığından və qubernatorun evi bu şəhərdə olduğundan buraya diqqət də əski şəhərdəkindən fərqli imiş. Ona görə də əski şəhər demək olar ki, baxımsız vəziyyətdə imiş. Xalid Səidin verdiyi bilgiyə istinadən deyə bilərik ki, Birinci Dünya Müharibəsinə qədər yeni şəhərdə 4702 ev var imiş. Bunlardan 185-i kərpicdən, qalanları isə çiy kərpicdən və pələncdən tikilmişdi. Burada təxminən 54-55 min insan yaşayırmış.

Elmi müəssisələr də Yeni şəhərdə get-gedə genişlənməmiş. Lakin həmin təhsil müəssisələrində oxuyanların böyük əksəriyyəti avropalılar, xüsusilə də ruslar imiş. Yerli əhali demək olar ki, bu məktəblərdə oxumurdu. Bunu yalnız əhalinin həmin məktəbləri «kafir məktəbi» adlandırması ilə bağlamaq doğru olmaz. Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərdən biri də əhalinin maddi vəziyyətinin olduqca aşağı olması, həmin məktəblərdə oxuyanların vergidən azad edilməsi vədinin verilməsinə baxmayaraq, əhalinin çar Rusiyasına inamsızlığının ifadəsi idi. Əhalinin dini dəyərlərinə sədaqəti və bağlılığı da burada az rol oynayırdı.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Yeni şəhərdə yaşamaq və təhsil almaq hər kəsin hünəri deyildi və orada təhsil alanlar xüsusi «statusa» malik idilər. Bu səbəbdən də Xalid Səid Xocayev əski şəhərdəki mədrəsələrdən birində təhsil almalı olur. Təbii ki,

həmin illərdə Daşkənddə yeni tipli üsuli-cədid məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, valideynlər övladlarını bu məktəblərə qoymurdu. Nəinki qoymur, hətta həmin məktəbləri lağa qoyub ələ də salırdılar. Bir də unutmayaq lazım deyildi ki, Xalid Səidin atası ruhani idi. Bütün bunlar əsas verir deyək ki, mədrəsədə təhsil almaq Xalid Səiddən öncə onun valideynlərinin, xüsusilə də atası seyid Əlinin arzusu idi.

«Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsərində mədrəsələr barədə geniş məlumat verən Xalid Səid yazırdı ki, məscid yanındakı məktəbləri bitirən şagirdlər mədrəsələrə daxil olurdu. Mədrəsələrdə tədris edilən ilk dərs kitabı «Bedan» və ya «Əvvəl Elm» adlı dərsliklərdən biri idi və həmin kitablardan birini seçməkdə müdərris azad idi. «Bedan» kitabı ərəb qrammatikasıdır. Lakin o, ərəb dilində deyil, fars dilində yazılmışdır.

«Əvvəl Elm» kitabı da «elmin əvvəli Allahı tanımaq, axırı da bütün işləri ona təhviz etməkdir» mənasındakı bir müqəddimə ilə başlayan sərf kitabı idi. Alim qeyd edirdi ki, mədrəsə təhsili 15-20 il olurdu. Tələbə iyirmi il sonra dünyadan, həyatdan xəbərsiz, fikri mövhumat ilə dolu olaraq mədrəsəni tərk edir. Məscidin birinə pişnamaz seçilərək sədəqə ilə dolanan bir ünsür olurdu³.

Xalid Səid göstərirdi ki, «mədrəsəni qurtaranlar arasında yazmağı bilməyənlərə də təsadüf edilirdi. Bunlar guya Məhəmməd (peyğəmbər nəzərdə tutulur – C.Q.) yazmağı bilmədiyi üçün bu işin çox daha yaxşı bir iş olmadığına etiqad edirlər, yaxşı mömin olmaq üçün yazı öyrənməkdən çəkinirlər»⁴.

Buradakı bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Mədrəsələrə baxış məsələsi. Qeyd etmək istərdik ki, o dövrün mədrəsə-

³ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 80.

⁴ Yenə orada, s. 81.

ləri heç də X.Səidin dediyi kimi deyildi. Əslində, X.Səidin dedikləri X.Səidin sözündən daha çox sovet siyasi sisteminin, Allahı və dini etiqadları inkar edən ateist bir rejimin, marksist ideoloji düşüncə tərzinin özündən doğan imperiya təbliğatının ifadəsi idi. Şübhəsiz ki, məsələ bu şəkildə qoyulmasaydı sovet sensor maşını hər vəchlə «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» kitabının işıq üzü görməsinə əngəl törədəcəkdilər. Bir də ateizmi təbliğ edən, Allahın varlığını inkar edən bir imperiya mədrəsəni və ya klassik idarə üsulunu, burjua təhsil siyasətini təbliğ etməyəcəkdi ki. AXI «Allah sözünü işlətmək irticaya bərabərdir» (V.İ.Lenin) düşüncəsi ilə formalaşan bir rejim dini təbliğ edən mədrəsə və ya molla məktəbi haqqında necə təbliğat aparmalı idi? Əslində, molla və ya mədrəsə məktəbləri dini təhsil verməklə yanaşı, həm də dünyəvi təhsil verən elmi mərkəzlər idi.

Azərbaycanda islamın yayılmasından sonra, xüsusilə də VI-II-IX əsrlərdən intişar edən mədrəsələr günü-gündən inkişaf etdi və XIX əsrdə həmin məktəblərin bazası əsasında yaranan üsuli-cədid məktəbləri dərin biliklər verən müasir tipli təhsil müəssisələrinə çevrildi. Məlumdur ki, mədrəsələr həm orta, həm də ali təhsil verirdi. Bu mədrəsələrdə ərəb və fars dilləri, ərəb qrammatikası, riyaziyyat, xəttatlıq, tarix və ədəbiyyat, məntiq, kəlam (dini doqmatika), islam hüququ (fiqh), bundan başqa, yunan fəlsəfəsi, astrologiya, məntiq, natiqlik elmi, həndəsə, tibb, əlkimya və digər fənlər tədris olunurdu. Unutmaq olmaz ki, Şərqi ən böyük mütəfəkkirləri Firdovsidən Nizamiyə, Nizamidən Şiraziyə, Şirazidən Nəvaiyə, Nəvidən Füzuliyə, Füzulidən Təbriziyə, Təbrizidən Şəhriyara... qədər hamısı mədrəsə təhsili almışdır.

Sovetlər dönəmində klassik ənənə və təhsil sisteminə, xüsusilə də mədrəsə təhsilinə olan birtərəfli mövqeyə münasibət bildirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: «Eyni birtərəfli münasibət

sibət ayrı-ayrı yazıçıların dini məktəblərdə – mollaxana və mədrəsələrdə təhsil almasının və ya ruhani ailəsində tərbiyə olunmasının təqdimində də özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Mövcud ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində Sovet hakimiyyətinə qədərki, xüsusən, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sənətkarlar əsasən «Molla məktəblərindən qaçanlardır». Şərq dilləri və mədəniyyətinə yiyələnmək sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədrəsə təhsili guya oxuyub öyrənməyə böyük həvəs göstərən bu yeniyetmələrə heç nə verməmişdir»⁵.

Sovetlər dönməində dini məktəblərə belə nihilist baxışın məntiqi nəticəsi idi ki, həmin məktəblərdə dərs alan (şagirdlər) və dərs deyən şəxslər (müəllimlər) həmişə aşağılanmış, onların bilikləri şübhə altına alınmışdır. Hətta onlara zərərli, mürtəcə təhsil alan və ya verən şəxslər kimi baxmışlar. Heç təsadüfi deyildir ki, molla məktəbləri və mədrəsələr uşaqların Şərq və Qərb mədəniyyətinə bələd olmaları ilə yanaşı, onların bir neçə dili mükəmməl bilmələrinə də şərait yaratmışdır. Xalid Səid üçün molla və ya mədrəsə mühiti müəyyən mənada ailə mühitinin tərkib hissəsi və ya həmin mühitin bir qədər geniş formatında davamı idi. Çünki onun atası da ruhani idi və o, Quran kəlamlarını molla məktəbindən öncə atasından eşitmişdi. O, bildiyi dillərin əksəriyyətini molla və mədrəsə təhsili alarkən əldə etmişdir.

Xalid Səid Daşkənd mədrəsələrindən birində oxusa da, oranı bitirmədən İstanbula getmək və təhsilini orada davam etdirmək arzusunda olmuşdur. Ailənin maddi durumu buna imkan verməsə də, Xalid Səyid müxtəlif yollar axtarmış, haradasa işləmək, pul toplamaq və İstanbula gedərək arzusunu reallaşdır-

⁵ Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2009, s. 5.

maq istəmişdi.

Xalid Səidin 26 aprel 1934-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında bu xüsusda oxuyuruq: «Mən 1888-ci ildə Daşkənd şəhərindən 25 kilometr aralıda yerləşən Koşkurqan kəndində anadan olmuşam. Kənd məktəbini bitirdikdən sonra mənə Daşkənd şəhərindəki mədrəsəyə yolladılar, çünki o vaxt rus məktəbini «kafirlərin məktəbi» hesab edirdilər. Mədrəsədə beş-altı il oxudum, 1905-ci ildə inqilab baş verdi, bu inqilabdan doğan və bütün Şərqi əhatə edən hərəkət mənə də təsir göstərdi, mənə belə bir fikir yarandı ki, həyatımı yenidən qurum; ancaq ətraf mühit hələ də konservativ (mühafizəkar) olduğundan rus təhsil müəssisəsində təhsilimi davam etdirmək mümkün deyildi. Mən də başqa çıxış yolu axtarırdım.

Ətrafimdakı molla və hacılardan Konstantinopol haqqında o qədər şirin, əfsanəvi söhbətlər eşitmişdim ki, bu şəhəri görmək arzusunda idim. Ancaq mənim maddi imkanlarım yox idi ki, arzuma yetim. Atam isə mənə lap az kömək göstərirdi, mənə qarşı çox xəsis, qıyımsız idi. Çıxış yolu təsadüfən tapıldı. Yaxınlıqdakı kəndlərin birində kənd üçün təyin olunmuş vergilərin ümumi hesabına uyğun olaraq onlar arasında bölünəcək torpaqların sahəsini ölçmək lazım idi. Mədrəsədə oxuyarkən ərəb kitablarından torpağı ölçmək texnikası ilə tanış idim və öz qulluğumu təklif edib, beş-altı aya kifayət qədər pul qazandım. Pul əldə edəndən sonra daha bir maneəni aşmalı idim. O zaman general-qubernatorun əli ilə Türkünstanlılara xarici pasport verilməsi qadağan olunmuşdu. Bir tanışımın məsləhəti ilə mən təqribən dörd-beş manata bir çin pasportu aldım ki, onda nə tarix, nə də yiyəsinin adı aydın yazılmamışdı və bu pasportdan hökumət qarşısında istifadə etmək olardı. Bu pasportla mən Konstantinopola gəldim. Konstantinopolda belə bir fikrim var idi ki, səyahətimi Misirdə və Suriyada davam etdirim. Lakin təsadüfən qəzətdə Konstantinopol Darülfünunu (Universiteti)

nəzdində iki illik hazırlıq kursları açılması haqqında elan oxudum. Fikrimi dəyişdim və qərara gəldim ki, qalım, Konstantinopolda kurslara hazırlaşım. Bu kurslara sınaq kursu üzrə 430 nəfər qəbul edirdilər. Sınaq müsabiqəsinə buraxılan 1750 nəfərin içərisində mən də vardım. Universitetə qəbul olub altı-yeddi il Konstantinopolda qalıb təhsilimi başa vurdu.

1918-ci ildə Türkünə qayıtmaq məqsədilə Azərbaycana gəldim, ancaq əlaqə yolları bağlandığından burada - Azərbaycanda qalmağa məcbur oldum və Gəncə gimnaziyasında müəllim işinə düzəldim. 1920-ci ildə Türkünə keçə bildim. Ancaq əlverişsiz iqlim şəraiti məni 1922-ci ildə Azərbaycana qayıtmağa məcbur etdi. O vaxtdan mən burada orta və ali məktəblərdə müəllim işləyirəm. Bakı, 26 aprel 1934-cü il»⁶.

X.S.Xocayevin yuxarıda dediyi bir cümləyə diqqət yetirək: «Ətrafımdakı molla və hacılardan Konstantinopol haqqında o qədər şirin, əfsanəvi söhbətlər eşitmişdim ki, bu şəhəri görmək arzusunda idim». Bu gəncdə Konstantinopol – İstanbul haqqında müsbət fikir yaradan, onu İstanbula aşıq edən mədrəsədə dərs deyən molla və hacılar olmuşdu. Başqa bir mühüm məqam, onun İstanbula getmək arzularını reallaşdıran da mədrəsədə əldə etdiyi biliklər olmuşdur. Mədrəsədə yer ölçməyin sirlərini öyrəndiyindən bu biliklər hesabına pul toplayır və həmin pullarla İstanbula gedir. Deyilənlərdən aydın görünür ki, X.Səidi İstanbula aparən molla məktəbinə və ya mədrəsəyə olan nifrət deyil, mollaların onda İstanbula yaratdığı maraq olmuşdur.

Bəhicə xanımın atasının İstanbula getməsi ilə bağlı aşağıdakı fikirləri olduqca maraq kəsb edir. O, müsahibələrinin birində deyirdi: «Görkəmli özbək alimi Hadi Zərifinin dayısı babamın, yəni Seyid Əli Xocanın yaxın dostu olub. Türkiyə ilə ticarət

⁶ Xalid Səid. «Müxtəsər tərcümeyi-hal».

əlaqələri varmış. Tacirmiş. Bir dəfə Hadinin dayısı İstanbula növbəti səfərə gedəndə Xalid Səid ondan və həm də təbii ki, atasından xəbərsiz qatara minib gizlənib. Qatar yola düşəndən sonra üzə çıxıb. Hadinin dayısına Türkiyəyə təhsil almaq üçün getdiyini söyləyib. Atam İstanbula gedənəcən Koşkurqanda torpaqölçən işləmişdi deyə bir az pul toplamışdı... Görünür İstanbula getmək üçün əvvəlcədən məqsədyönlü hərəkət edib. Amma bunu valideynlərinə bildirməyib.

Bir sözlə, belə demək olarsa, onu İstanbula tale aparıb...

On səkkiz yaşındaymış...»⁷.

Görünür Bəhicə xanım da X.Səidin doğum tarixini «Repressiya olunmuş türkologiya» (Moskva. 2002) kitabının müəllifləri - F.Aşnin, V.Alpatov və D.Nasilov kimi 1893-cü il olaraq⁸ qəbul etmişdir.

Tanınmış tədqiqatçı Azər Turan Bəhicə xanımın dediyi «On səkkiz yaşındaymış» fikrinə münasibət bildirərək qeyd edir ki, «əgər Türkiyəyə gedəndə Xalid Səidin 18 yaşı vardısı, deməli o, İstanbul Universitetinə 1906-cı ildə daxil olub»⁹.

Azər müəllimin «o, İstanbul Universitetinə 1906-cı ildə daxil olub» fikri ilə razılaşmaq olmaz. Tədqiqatlar göstərir ki, X.S.Xocayev İstanbula 1906-cı ildə deyil, 1911-ci ildə getmişdir. Xalid Səidin istintaq qovluğundakı dindirmə protokolunda bu məsələ ilə bağlı olduqca maraqlı bir məlumat vardır. Şübhəsiz ki, NKVD müstəntiqinə həmin məlumatlar dindirmə protokolunun blankı doldurularkən X.S.Xocayev tərəfindən verilmişdir. Elə buna görə də həmin faktlara şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Sözü gedən blankda qeyd edilir ki, 1911-ci ildə Türkiyəyə gələn Xalid Səid 1911-1913-cü illərdə tibb fakültəsində,

⁷ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, 2009, səh. 5-6.

⁸ Aşnin F., Alpatov V., Nasilov D. «Repressirovannaya tyurkolojiya». Moskva, 2002, s. 96.

⁹ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, 2009, səh. 6.

1914-1918-ci illərdə isə İstanbul Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsil almışdır¹⁰. Daha doğrusu, ədəbiyyata olan marağı ona üstün gəldiyindən o da tibb fakültəsini tarix-filologiya fakültəsi ilə əvəzləməli olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, həmin dindirmə protokolunda Xalid Səidin atası seyid Əlinin 1930-cu ildə vəfat etdiyi göstərilə də, təəssüf ki, anası haqqında heç bir məlumat verilmir. Onu da qeyd etməliyik ki, İstanbul Universitetinin tələbəsi olan Xalid Səid Xocayev İstanbul mətbuatında, eləcə də Krımda İsmayıl bəy Qaspiralının nəşr etdiyi «Tərcüman» qəzetində məqalələrlə çıxış edir.

Tədqiqatçı alim Əli Şamil bu xüsusda yazır: «1914-15 yılında Ubeydullah Xocayev ile Münevver Gare Abdureşidovun Taşkəndte yayınladığı «Sadayı Türküstan» gazetesini 1914 yıl saylarında Halid Seidin «Kim otur, cuvanmerk? Getirme harımı» (6 Mayıs, sayı 8), «Fasad ahlak kay vaktə başlandı» (11 Mayıs, sayı 9, 23 Mayıs, sayı 12), «Mende neme gerek» (iyun, sayı 18), «Hayırlık ümid» (15 Haziran, sayı 27) adlı makaleleri vardı. Bu makaleler bana öğrencilik yıllarında Bağçasarayda İsmayıl bey Gaspıralının yayınladığı «Tercuman» gazetesini sehifeleyerken Halid Seidin de imzasına rast geldiğimi hatırladı. Ben «Terçuman» gazetesini yeniden sahifaladım. Zor da olsa aradığımı buldum. «Tercuman» gazetesinin 1914 yıl 23 şubatda basılan 43. sayında Halid Saidin «Mektub Taşkəndden» makalesi basılmışdır. («Tercuman» gazetesini, 1914, 23 Şubat)».

Şübhəsiz ki, onun İstanbul və Krım mətbuatındakı çıxışları, eləcə də Türkiyə mühiti, Türkiyənin elm adamları ilə ünsiyyəti (istər tibb, istərsə də tarix-filologiya sahəsində) Xalid Səid Xocayevin bir alim və bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

¹⁰ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğu. PR - № 26762.

1918-ci ildə Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu ilə Azərbaycana gələn Xalid Səid Xocayev Özbəkistana gedə bilmədiyindən bir müddət Gəncə şəhərindəki gimnaziyada pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Bu məsələ barədə Mustafa Tokər «Halid Said Hoxayev ve «Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duyğularım» adlı əsərində yazır: «1914'te İstanbul Üniversitesi Tarih Filoloji Fakültesine girer. 1918'de fakülteyi bitirir ve memleketine dönmek üzere Türkiye'den ayrılır. Ancak, iç karışıklıklar sebebiyle Türkistan'a gidiş gelişler kapalı olduğu için bir müddet Azerbaycan'da kalır. Bu süre zarfında Gence'de lise öğretmenliği yapar. Ortalığın durulmasından sonra Taşkent'e gider ve 1922'ye kadar burada Yüksek Öğretmen Okulunda müdürlük yapar. Ancak, Taşkent'in iklimi sağlığına yaramadığından Ekim 1922'de tekrar Bakı'ya dönmek zorunda kalır»¹¹.

X.Səidin Özbəkistana gedə bilməməsinin səbəbini araşdırmağa çalışan tədqiqatçı alim Əli Şamil yazır ki, X.Səidin 1918-ci ildən sonrakı tərcümeyi-halı bizə şübhəli görünür. Çünki xatirələrdən 1918-20-ci illərdə yüzlərlə insanın Azərbaycandan Özbəkistana, oradan da buraya gəldiyini bilirik. Bəs necə olub Xalid Səid Daşkəndə gedə bilməyib? Əlimizdə sənədlər olmasa da, həmin dövrün tarixi hadisələri bizi başqa cür düşünməyə məcbur edir. Birinci Cahan Savaşında məğlub olan Rusiya müstəmləkələrini asanlıqla itirmək istəmirdi. O, özünü toparlayana kimi müstəmləkə altında saxladığı xalqların bir-birilə savaşmasını istəyirdi. Buna da nail olmuşdu. XIX yüzildə Türkiyədən və İrandan gətirib Qarabağ və İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirdiyi erməniləri silahlandıraraq savaşa cəlb etmişdi. Cəbhədən döən rus orduları ilə birləşən erməni silahlıları Qafqazda müsəlmanları kütləvi surətdə qəddarlıqla qırırdı. Yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nizami ordusu,

¹¹ <https://arapdili.emsile.com/node/80>

polis dəstələri olmadığına görə dinc əhalini qoruya bilmirdi. Məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşan xalq yeganə ümid yeri kimi Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Osmanlı dövləti özü Cahən Savaşında ağır itkilər versə də, qısa müddətdə Nuru paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusu yaratdı və Azərbaycana göndərdi. Osmanlı əsgər, zabit və könüllülərindən təşkil edilmiş Qafqaz İslam Ordusu Gəncədə yerləşdi. Ordu yalnız hərbiçilərdən ibarət deyildi. Onun rəhbərliyində Nuru paşanın siyasi müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) kimi turançı ideoloqlar da vardı. Bu ordunun məqsədi yalnız Qafqazı deyil, Türküstanı da rus işğalçılarından azad etmək, əsarətdə qalan soydaşlarına müstəqil dövlətlərini qurmaqda kömək etmək idi. Əhməd bəy Ağaoğlunun yanında Xalid Səid kimilərinin olması təbii idi. Qafqaz İslam Ordusu Xəzər dənizini keçsəydi, Xalid Səidlərə böyük ehtiyac duyacaqdı. Qafqaz İslam Ordusu qarşısına qoyduğu vəzifəni şərəflə yerinə yetirdi Güclü bir həmlə ilə xarici müdaxiləçiləri darmadağın edib 1918-ci il 15 sentyabrda Bakını işğalçılardan azad etdi. Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü¹².

Fikrimizcə, Əli müəllimin X.Səidin 1918-ci ildə Azərbaycana gəlməsi ilə bağlı şübhələri əsassız deyil. Xalid Səidin 7-9 iyul 1937-ci il dindirmələri zamanı verdiyi ifadələrdən belə çıxır ki, o, Nuru paşaya qoşulub Gəncəyə gəlməmişdi. Nuru paşa Xalid Səidi «Şuba və Maxsusa»¹³ nın əməkdaşı kimi Azərbaycana gətirmişdi.

Biz bir qədər sonra həmin məsələyə yenidən qayıdacağıq. Lakin onu demək yerinə düşər ki, türk ordusu Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra Xalid Səid də Özbəkistana getmək məcburiyyətində qalır. Bütün bunlar Xalid Səid Xocayevin Özbəkis-

¹² https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=58858

¹³ Gizli fəaliyyət göstərən bu təşkilatın rəsmi adı “Təşkilati-Mahsusa” idi.

tana gec getməsi və ya niyə yenidən geriyyə dönməsi kimi açıq qalan suallara tam aydınlıq gətirmir. Daha doğrusu, həmin şübhələr hələlik şübhə olaraq qalır. Biz həmin ifadələrə əsaslanıb hökm vermirik, ona görə ki, onlar bolşevik çekistlərin fiziki işgəncələri nəticəsində də alına bilərdi. Hesab edirik ki, Xalid Səidin «Şuba və Maxsusa» ilə əməkdaşlığını təsdiqləyən digər sənədlər də üzə çıxsa, onda həmin şübhələrin də üzərinə işıq çilənmiş olar. Fikrimizcə, belə bir sənəd isə heç vaxt olmayacaqdır. Bu, qaranlıq otaqda olmayan qara pişiyi axtarmağa bənzəyir.

Mövcud faktlara istinadən hələlik onu deyə bilərik ki, İstanbulda universiteti başa vurduqdan sonra Azərbaycana gələn X.S.Xocayev pedaqoji fəaliyyətini 1920-1922-ci illərdə Daşkənddə davam etdirir. X.S.Xocayev «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsərində göstərirdi ki, «1921-ci ildə Daşkənddə idim. Ali darülmüəllimində müdir idim»¹⁴. Həmin illərdə o, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, əlifbanın dəyişdirilməsi və imla məsələləri ilə bağlı ziyalılar arasında təbliğat aparır, yeni əlifbanın qəbul edilməsini vacib sayırdı.

1922-ci ilə kimi burada fəaliyyət göstərən Xalid Səid həmin il Bakıya gəlir. Xalid Səidin Türkünstanın «əlverişsiz iqlim şəraitinə» görə 1922-ci ildə yenidən Bakıya qayıtdım fikri də bir qədər mübahisəli görünür. Hələlik mübahisə doğurmayan odur ki, 1922-ci ildə Bakıya gələn Xalid Səid bir müddət Özbəkistanın daimi nümayəndəliyinin yataqxanasının müdiri, sonra isə orta və ali təhsil ocaqlarında müəllim vəzifəsində işləyir. O istər Qusarda, istər Balaxanıda, istər Azərbaycan Dövlət Universitetində (ADU) və istərsə də Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda (API) ərəb, fars dillərini və ədəbiyyatını tədris edən ən savadlı və

¹⁴ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 11.

nüfuzlu müəllimlərdən biri kimi yadda qalmışdı. Heç təsadüfi deyildir ki, ən mübahisəli elmi məsələlərdə, xüsusilə də klassik ədəbiyyatın sirlərinin öyrənilməsində üz tutulması və inandırıcı elmi cavab alması adamlardan biri də Xalid Səid Xocayev idi. Təbii ki, mükəmməl təhsili, intellekti və dərin biliyi ilə inam sahibinə çevrilən Xalid Səid Xocayev düşdüyü makro və mikro mühitdə böyük söz sahiblərindən biri olmaya bilməzdi.

Yeni Əlifba Komitəsinin fəallarından olan X.S.Xocayev Özbəkistanda olduğu kimi Azərbaycanda da fəaliyyətini davam etdirir. O, 1924-cü ildə Səmədbəy Ağamalioğlunun rəhbərliyi ilə yaradılmış nümayəndə heyətinin tərkibində Daşkənd, Krım, Simferopol, Orenburq, Ufa, Kazan və başqa şəhərlərdə yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə keçirilən görüşlərdə yaxından iştirak edir.

X.S.Xocayev 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının da fəal iştirakçılardan olur. O, Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, yeni əlifbanın qəbul edilməsi istiqamətində yorulmaz təbliğatçılardan birinə çevrilir.

Əlişir Nəvai adına Səmərqənd Dövlət Universitetinin professoru, akademik Səxavət Ociyev «Türkoloji qurultay: Özbəkistanda yeni əlifba məsələsi» adlı məqaləsində yazır ki, Səməd Ağamalioğlunun tapşırığı ilə Xalid Səid 1926-cı il iyunun 5-də ikinci dəfə Bakıdan Türküstan ellərinə (ilk dəfə 1924-cü ildə getmişdi – C.Q.) yollanır. Özbəkistana gələn Xalid Səid müxtəlif məsul şəxslərlə görüşür, yeni əlifbaya keçidlə bağlı heç bir addımın atılmadığını onların diqqətinə çatdırır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, onun səyləri nəticəsində belə bir qərar qəbul edilir ki, 1926-cı il avqustun on beşinə kimi Özbəkistan-da iki min ibtidai məktəb müəllimi yeni əlifba ilə savadlana-

caq. Xalid Səidə görə, bu ilk addım böyük addım idi¹⁵. Alimin türkoloji qurultay və əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı fəaliyyəti barədə sonrakı fəsildə daha ətraflı bəhs edəcəyimizdən burada bu məsələyə geniş yer ayırmaq istəmirik.

Müxtəlif ali məktəblərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan, gənc nəslin maariflənməsində və formalaşmasında mühüm rol oynayan Xalid Səid Xocayev SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialında öz elmi fəaliyyətini də davam etdirir. O, 1934-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialının direktoru, 1924-cü ildən yeni əlifbanın qəbul edilməsi istiqamətində birgə fəaliyyət göstərdiyi və yaxından tanıdığı Vəli Xulufloya müraciətlə yazırdı. Doğrudur, ərizə birbaşa Vəli Xulufloya ünvanlanmışdır. Ərizə belədir:

**Şuralar Elm Akademiyası
Azərbaycan şöbəsi müdiriyyətinə
Xocayev Xalid Səid tərəfindən**

Ə R İ Z Ə

Mən əsasən Özbəkistanın Daşkənd şəhərindən olub orta və ali təhsilimi İstanbulda ikmal etmişdim. 1918-ci ildən indiyədək Azərbaycanda orta və ali məktəblərdə türk dili və ədəbiyyatı tədrisi ilə məşğul olmaqdayam; hal-hazırda dəxi ictimai-iqtisadi institutun hüquq fakültəsində, türk dili və ali pedaqoji institutda ərəbcə və farsca tədrislə məşğulam. Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutunda dəxi - ilk təsis edildiyi gündən bağlanan zamana qədər - məşğul olmuşdum; hal-hazırda Akademiyada müqavilə ilə lüğət işlərində çalışıram; ancaq bu elmi idarə ilə daha yaxın və daha sıx surətdə əlaqədar olaraq, elmi sahədə

¹⁵ “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2016, № 4, səh 87.

məşğul olmaq arzusundayam. Ona görə və 16 illik xidmətimə bir mükafat olmaq üzrə məni də əsas qulluqçular sırasına daxil etməyinizi rica edirəm.

Üçü mətbu, dördü qeyri-mətbu olmaq üzrə yeddi əsərə malik olduğumu da ayrıca ərz edirəm. Xocayev Xalid, Bakı, 26 mart 1934.

Vəli Xulufu yaxından tanıdığı, zəkasına və intellekt səviyyəsinə dərinədən bələd olduğu Xalid Səidin bu ərizəsinin üzərinə belə bir dərkənar qoyur: «Heyət rəyasətə xahiş edirəm, birinci dərəcəli elmi işçi təyin edəsiniz. Əmək haqqının aylıq üç yüz manat olması daha münasibdir. Vəli Xulufu. 14 aprel 1934».

Vəli Xulufunun bu dərkənarından sonra Xalid Səid Xocayev sentyabrın 1-dən etibarən institutun tarix sektoruna birinci dərəcəli elmi işçi kimi qəbul edilir.

Xalid Səidin elmi fəaliyyətini yüksək dəyərləndirən təkə V.Xulufu deyildi, dövrün bir çox ziyalıları elmi söhbətlərdə onunla hesablaşmalı olurdular. Təsadüfi deyildir ki, 1935-ci ildə görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadə Xalid Səidin elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək ona heç bir dissertasiya işi yazmadan və müdafiə etmədən elmi dərəcə verilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edirdi: «Xalid Səid Xocayev yüksək səviyyəli linqvist şərqşünaslardandır. O, türk, ərəb, fars, rus. . . dillərini də mükəmməl bilir.

Xocayev 10 il ərzində tələbə və aspirantura kurslarında türk dilinin üslub və qrammatikası, qədim abidələrin oxunması və başqa sahələri uğurla tədris edir. Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirəm ki, Xalid Səid Xocayevə dosent elmi adının və dissertasiya müdafiə etmədən dilşünaslıq üzrə elmlər namizədi alimlik dərəcəsinin verilməsinin vaxtı çatmışdır.

Professor Bəkir Çobanzadə. 2 dekabr 1935-ci il»¹⁶.

Böyük alim Bəkir Çobanzadə şübhəsiz ki, bunları deyərkən öncə X.S.Xocayevin intellekt təfəkkür sahibi olmasını, elmi erudisiyasını, əsərlərindəki elmiliyi, böyük türkoloq olmasını, elm adamları arasındakı nüfuzunu... nəzərdə tuturdu. Lakin Bəkir Çobanzadə bilmirdi ki, iki ildən sonra onun Xalid Səid Xocayevə verdiyi bu elmi qiymət özünə qarşı da yönələcək və onların hər ikisini pantürkist-millətçi təşkilatın üzvü olmaqda, casusluqda, vahid türk dövləti yaratmaqda... ittiham edəcəklər.

NKVD məhbəsində türklərin və türkçülüyn ittihamı

Xalid Səid Xocayevin əsasən türkologiya sahəsindəki elmi fəaliyyəti onu «əksinqilabi pantürkist-millətçi təşkilatın üzvü kimi» 1920-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən sovet təhlükəsizlik orqanlarının diqqət mərkəzinə salmışdır. Dövri mətbuatda nəşr olunan sifarişli yazılar və Azərbaycanın «pantürkist» ziyalıları ilə birgə ittihamlar onu qəzet səhifəsindən məhbəsə gətirib çıxarır.

Bu böyük alim türkdilli xalqlar arasında ortaq əlifba ilə yanaşı, «bütün türklərin bir-birlərini anlamaları üçün ortaq ədəbi bir dil olmalıdır» ideyasını irəli sürür və ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasının qaçılmaz olduğunu bildirirdi. Türkdilli xalqların gen qohumluğunu, ortaq mədəniyyətə və etnoqrafiyaya malik olduqlarını elmi dəlillərlə sübut etmək, ortaq türk əlifbasını, eləcə də ortaq türk ədəbi dilini qurultay səviyyəsində müzakirə predmetinə çevirmək, əslində, turançılıq düşüncəsinin reallaşması ideyasına xidmət edirdi. Turançılığa aparan yol isə bolşevik məhbəsindən keçirdi. Elə də oldu, Azərbaycanın

¹⁶ Xalid Səidlə bağlı bu və ya digər sənədləri mənə verdiyinə görə alimin nəvəsi Əfruz Məmmədovaya təşəkkür edirəm.

bir çox görkəmli simaları – **Hüseyn Cavid**¹⁷, **Əhməd Cavad**¹⁸, **Mikayıl Müşfiq**¹⁹, **Hacı Kərim Sanılı**²⁰ kimi **Xalid Səid Xocayev də 1937-ci il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə həbs edildi.** Daha doğrusu, təhlükəsizlik leytenantı Klemençiçin may ayının 27-də X.S.Xocayevin həbsi ilə bağlı tərtib etdiyi arayış Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin 4-cü şöbəsinin rəisi dövlət təhlükəsizlik kapitanı Tsinman tərəfindən təsdiq edildi. Sumbatovun 3 iyun 1937-ci ildə qəbul etdiyi qərara əsasən, X.S.Xocayev Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72, 73-cü maddələri ilə ittiham edərək, əksinqilabi millətçi, pantürkist təşkilatda iştirakına görə Bakı şəhərində həbs edilmiş və NKVD-nin həbsxanasında saxlanılmışdır.

4 iyun 1937-ci il tarixdə 574 sayılı orderə əsasən, Qabrielyanın, Qaravəliyevin və evlər idarəsinin nümayəndəsi Vəliyevin iştirakı ilə X.S.Xocayevin yaşadığı Bakı şəhəri, Qasım İsmayılov küçəsi, ev 12, mənzil 3-də axtarış aparılmışdır. Axtarış zamanı X.S.Xocayevdən aşağıdakı əşyalar götürülmüşdür.

1. Pasport – № 594111
2. Şəhadətnamə – № 59
3. Şəhadətnamə – № 125
4. Türk jurnalları – 5 ədəd
5. Türk qəzetləri – 1 ədəd
6. Kart fondu – 2 ədəd
7. Rus dilində kitab – 27 ədəd
8. Bloknot, əlifbalar və qeyd dəftərcələri – 10 ədəd
9. Yazışmalar və məktublar

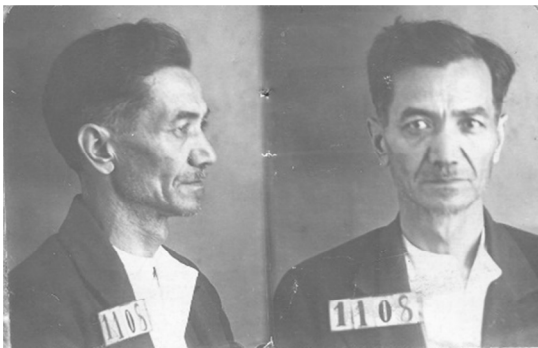
¹⁷ DTX-nin arxivi. H.Cavidin istintaq işi. PR № 18845.

¹⁸ DTX-nin arxivi. Ə.Cavadın istintaq işi. PR № 22316.

¹⁹ DTX-nin arxivi. M.Müşfiqin istintaq işi. PR № 22290.

²⁰ DTX-nin arxivi. H.K.Sanılının istintaq işi. PR № 20888.

Bu natamam siyahıdır. Hətta demək olar ki, götürülmüş əşyaların ondan biridir. Çünki Xalid Səidin evində aparılan axtarış zamanı ondan xeyli sayda əlyazmalar da götürülmüşdür və həmin əlyazmalar bu siyahıda öz əksini tapmamışdır. Alimin qızı Bəhicə xanım qeyd edirdi ki, atamın əlyazmalarını da müsadirə etdilər ki, onlar üç çamadan idi. İstintaq qovluqlarında bir qayda olaraq müsadirə olunmuş əlyazmalar, kitablar, sənədlər və digər əşyalar barədə sonda bu sözlər yazılırdı: «İstintaq üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyindən məhv edildi». X.S.Xocayevin istintaq qovluğunda isə ondan götürülmüş sənədlərin yandırılması ilə bağlı akt yoxdu. Bu, o deməkdir ki, minlərlə ziyalımız kimi, Xalid Səiddən də götürülən sənədlər akt tərtib edilmədən məhv edilmişdi.



Əslində, axtarış prosesinin özü düzgün aparılmırdı. Belə bir sual doğur, hər həbs olunanın üzərində və evində axtarış aparılması və onların müsadirə edilməsi nə dərəcədə doğru idi? Daha doğrusu, bu sivil və demokratik cəmiyyətlər üçün düzgün deyil, totalitar rejimlər və diktatorlar üçün isə təbii idi. Həqiqətdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK, rus dilində NKVD) öz qanunları vardı və demək olar ki, hamı bu total qanunlarla idarə olunurdu.

Axtarışaparma ilə bağlı əsasnamənin tələblərinə uyğun olaraq axtarış aparmada qonşulardan bir nəfər, mənzil istismar sahəsindən bir nəfər və NKVD-nin nümayəndəsi kimi bir nəfər iştirak etməli idi. Bundan başqa, əsasnaməyə uyğun olaraq evdən götürülmüş bütün əşyaların qeydiyyatı aparılmalı, hər bir

əşyanın adlı siyahısı təqdim edilməli və onların adı, eləcə də sayı bir-bir, həm də aydın şəkildə yazılmalı idi. Hətta axtarış-parma ilə əlaqədar xüsusi blanklar da tərtib edilmişdi və qanunla onun bütün sütunları axıra kimi doldurulmalıydı. Lakin bunların heç birinə əməl olunmurdu. Ona görə də bu gün NKVD əməkdaşlarının kimdən nəyi müsadirə etdiklərini müəyyənləşdirmək olduqca çətindi, daha dəqiq desək, mümkün deyil. NKVD-nin səyyar sessiyasının və ya hərbi tribunallarının çıxardığı hökmlərdə də bu halı (ciddi qanun pozuntusunu) görürük. Onların hökmlərində bir qayda olaraq bu sözlər yazılırdı: «Güllələnsin və əmlakı müsadirə edilsin». Lakin bu əmlaka nələr daxil idi, təəssüf ki, onlar göstərilirdi.

N.İ.Yejovun təyinatından sonra həmin sənədlərə yenidən baxıldı və qaydalar bir qədər də sərtləşdirildi. 1937-ci ildə SSRİ XDİK-in sədri N.İ.Yejovun istintaqın aparılması və müsadirələrin edilməsi ilə bağlı əmrində oxuyuruq: «Xalq daxili işlər komissarı, XDİK idarə rəisi, yaxud vilayət şöbəsinin rəisi siyahıya baxır (fikir verin konkret şəxsin törətdiyi cinayət əməlinə yox, əvvəlcədən tərtib edilmiş siyahıya) və göstərilmiş şəxslərin həbsinə sanksiya verir.

1. Təsdiq edilmiş siyahı əsasında əməliyyat qrupunun rəisi siyahıda göstərilənlərin həbsini həyata keçirir. Hər bir şəxsin həbsi üçün order verir. Həbs zamanı əsaslı axtarış aparılır və aşağıdakılar hökmən müsadirə edilir: silah, hərbi sursat, hərbi ləvazimatlar, partlayıcı maddələr, zərərli maddələr, əksinqilabi ədəbiyyat, sikkə, külçə, qiymətli metallar, xarici valyuta, çoxaldıcı cihazlar, məktublar. Müsadirə olunan əşyaların adları axtarış protokoluna yazılmalıdır.

2. Həbs olunan şəxs ciddi şəkildə mühafizə edilir. Həbsdən qaçış və ya hər hansı asayiş pozuntusu hallarının qarşı-

sını almaq üçün bütün tədbirlər görülməlidir»²¹.

Əmrdə əsaslı axtarış nəticəsində müsadirə olunanlar arasında əksinqilabi ədəbiyyat və məktublar da öz əksini tapmış, eyni zamanda qeyd edilmişdir ki, müsadirə olunan əşyaların adları da axtarış protokolunda öz əksini tapmalıdır. Həmin protokollarda isə yalnız bir neçə əşyanın adı çəkilirdi. Və bir də axtarış protokollarında X.Səiddə olduğu kimi, «Rus dilində kitab – 27 ədəd bloknot, əlifbalar və qeyd dəftərcələri – 10 ədəd, eləcə də yazışmalar və məktublar» şəklində göstərilməməli idi. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, N.İ.Yejovun göstərişi icra edilmirdi. Edilirdi. Sadəcə N.İ.Yejovu kargüzarlıq işinin aparılması o qədər də düşündürmürdü, onu narahat edən güllələnmələrlə bağlı qoyulmuş limitin (planın) nə dərəcədə yerinə yetirilməsi idi. Plan isə dövlət planı idi və o, yerinə yetirilməli idi. Bütün bunlardan sonra hansı hüquq prinsiplərindən, hansı ədalətdən, hansı qanundan bəhs açmaq olardı.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Xalid Səidin həbsindən bir qədər sonra Sara xanımı və 12 yaşlı Bəhicəni başqa bir mənzilə köçürürlər. Bəhicə xanım o günləri belə xatırlayırdı: «Anam o günlərdə Cavidin xanımı Mişkinazla görüşmüşdü. Öyrənmişdi ki, onların mənzillərini alıb özlərini Sovetskidə darısqal, qapısı bağlanmayan bir otağa köçürüblər. Anam bundan çox təşvişə düşmüşdü. Ürəyinə dammışdı ki, bizi də çıxarıb elə bir evə köçürəcəklər. Odur ki, əl-ayağa düşdü. Axı işgüzar qadındı. Hətta bir müddət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində təlimatçı işləmişdi...

... Bizim həyətdə birinci mərtəbədə Həsənov soyadlı tənha bir kişi yaşayırdı. Onu da həbs etmişdilər. Bizi onun boş qalmış, təkotaqlı, kiçik mənzilinə köçürdülər.

²¹ Qasimov C., Bağırov X. Azərbaycan təhlükəsizlik orqanları 100 ildə. Bakı, 2019

Bizim evdə isə bir erməni ailəsi yerləşdirildi. Yaşlı bir qadın üç qızıyla birgə köçdü ora. Həmin erməni ailəsi 1989-cu ilə qədər orada yaşadı»²².

Bu müsahibədə diqqət çəkən maraqlı bir fikir var, azərbaycanlılar doğma evlərindən çıxarılır və orada ermənilər yerləşdirilirdi. Elə kütləvi repressiv aksiyaların həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri də Bakıda azərbaycanlıları soyqırımına məruz qoymaqla sayca azaltmaq, gələcəkdə ermənilərin məkrli və iyrənc siyasətlərini asanlıqla həyata keçirmələrinə nail olmaq idi.

Mətləbdən uzaqlaşmadan deməliyik ki, həbs olunana qədər X.S.Xocayevlə birlikdə yaşamışdır:

Arvadı, Sara – 35 yaş.

Qızı, Bəhicə – 12 yaş.

Qardaşı, Sultan – 30 yaş.

Qardaşı, Əhməd – 27 yaş.

Bacısı, Rıxtı – 28 yaş.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının tarix, dil və ədəbiyyat institutunun rəhbərinin göstərişinə əsasən, Xalid Səid Xocayevin adı iyunun 4-də institutun elmi əməkdaşlarının siyahısından çıxarılır. Normal halda və demokratik cəmiyyətdə o, günahları sübut olunana qədər institutun əməkdaşı olaraq qalmalı idi. Çünki onun günahları hələlik sübut olunmamışdı, vətən xaini, xalq düşməni elan olunmamışdı. Nəinki günahları sübut olunmamışdı, heç dindirmə prosesinə belə başlamamışdılar. Bütün bunlar tamamilə başa düşüləndi, o illər «37-ci» illər idi. Bir xalq bəzəməsində olduğu kimi, o zaman əvvəl qullaqları kəsir, sonra isə sayırdılar. Sübutsuz və dəlilsiz, şahidsiz və vəkilsiz (müdafiəçisiz), istintaqsız və mühakiməsiz.

²² Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, "Elm və təhsil", 2009, səh 52.

Maraqlıdır ki, yuxarıda adlarını sadaladığımız ziyalılarımızın (Cavid, Cavad, Müşfiq, Sanılı) demək olar ki, hamısı 1937-ci ilin iyununda ilk istintaq dindirməsinə cəlb edilir. Bu mütəfəkkir şəxsiyyətlərin hamısı birinci dindirmədə əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü, xalq düşməni və vətən xaini olmaları ilə bağlı ittihamları rədd edir. Lakin bu da inkaredilməz faktdır ki, onların hamısı NKVD müstəntiqlərinin təzyiqləri qarşısında axıra qədər duruş gətirə bilmirdi. Məsələn, X.S.Xocayev ilk dindirməsi, yəni 6 iyun dindirməsi zamanı müstəntiqin suallarını belə cavablandırır.

Sual: Pantürksitlərdən kimi tanıyırsız?

Cavab: Pantürksitlərdən heç kimi tanımıram.

Sual: Bəs Bəkir Çobanzadəni tanıyırsız?

Cavab: Bəli, Bəkir Çobanzadəni tanıyıram.

Sual: O, pantürkistdir?

Cavab: Bəli, o, pantürkistdir.

Sual: Bəs Əziz Qubaydullini tanıyırsız?

Cavab: Bəli, tanıyıram.

Sual: Qubaydullin pantürkistdirmi?

Cavab: Mən bunu bilmirəm.

Sual: Siz yalan danışsınız. İstintaqa məlumdur ki, siz Qubaydullinlə 1925-ci ildə «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti»ndə tanış olduqdan sonra pantürkist söhbətlər aparmısınız.

Cavab: Bu mənim yadımda deyil.

Sual: Siz 1925-ci ildə Bakı şəhərindəki Özbəkistan nümayəndəliyinin yataqxanasının rəhbəri vəzifənizdən nəyə görə azad edilmisiz?

Cavab: Mən yataqxananın ləğv edilməsi səbəbindən işdən azad edilmişəm, hərçənd bir müddət sonra yataqxana fəaliyyət göstərdi, lakin mən artıq orada çalışmırdım.

Sual: Siz yalan danışsınız. Siz tələbələrin arasında əksinqila-

bi təbliğat apardığınıza görə işdən azad edilmisiz.

Cavab: Mənə belə bir ittiham irəli sürülməyib.

Sual: Siz qoyulan suallara düzgün cavab verməkdən nahaq yayınırsız. İstintaqa məlumdur ki, siz əksinqilabçı millətçi pantürkist təşkilatın üzvü olmusuz. Bunu boynunuza alırsız?

Cavab: Qəti şəkildə imtina edirəm²³.

Göründüyü kimi, Xalid Səidin bu dindirməsində hələlik onda inkar etmək, müqavimət göstərmək cəsarəti görürük. Amma 1937-ci il iyunun 21-də aparılan ikinci dindirmə zamanı X.S.Xocayev birinci dindirməsinin əksinə ifadə verir. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, X.S.Xocayev çox asanlıqla təslim olur və hər şeyi etiraf edir. Lakin məsələ heç də belə deyil, 6 iyundan 21 iyuna qədərki məsafə günlərlə yox, illərlə ölçülməlidir. Nəzərə alsaq ki, bu müddətdə ona olmazın əzab və işgəncələr verilmişdir, onda alimin böyük dəyanət və cəsarət sahibi olduğunu da asanlıqla dərk edə bilərik. Dindirmə protokoluna müraciət edək.

Sual: Boynunuza alırsız mı ki, siz həbs olunana qədər pantürkist olmusuz?

Cavab: Bəli, boynuma alıram ki, 1916-cı ildən (1926-cı il olmalıdı – C.Q.) həbs olunan günə qədər pantürkist mövqedə dayanmışam.

Sual: Siz nə zaman pantürkist təşkilatın üzvü olmusunuz?

Cavab: Mən pantürkist təşkilata 1926-cı ildə tanınmış pantürkist Əziz Qubaydullinin Bakıya gəlişindən sonra qoşulmuşam.

Sual: Siz hansı yolla pantürkist təşkilata daxil olmusuz?

Cavab: 1925-ci ildə Bakı şəhərində «Azərbaycan elmi cəmiyyətində» mənimlə görüşü zamanı Əziz Qubaydullin dedi ki, məni kitablarıma əsasən, pantürkist kimi tanıyır və mən

²³ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğu. PR - № 26762.

pantürkist ideyaları ədəbiyyata gətirməyimlə düzgün hərəkət edirəm. O, mənə bildirdi ki, mənə əhatə edən insanlar arasında pantürkist fəaliyyətə başlamağım zəruridir. O tapşırırdı ki, özbək tələbələrədən pantürkist kadrlar hazırlamağa da diqqət ayırmalıyam. Mən Əziz Qubaydullinin təklifinə razılıq verdim və özümü həmin andan əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvü hesab edirəm.

Müstəntiqə də elə bu lazım idi. Lazım idi ki, Xalid Səid özünün bu təşkilatın üzvü olduğunu etiraf etsin. Bundan sonrakı asan idi. Artıq o, bu təşkilatdakı fəaliyyəti ilə bağlı olan və olmayan «həqiqətlərdən», orada gördüyü və ya görmədiyi işlərdən geninə-boluna danışacaqdı. Mətləbi uzatmadan mütəfəkkir alim Xalid Səid Xocayevlə bərabər, yüzlərlə türk ziyalısına böhtanlar atmaqda böyük təcrübə toplamış, qaniçən NKVD müstəntiqinin mütəqabil dialoquna qayıdaq.

Sual: Sizin pantürkist təşkilatda əksinqilabi fəaliyyətiniz nədən ibarət idi?

Cavab: Mən tələbə gənclər (əsasən özbək tələbələri) arasında pantürkist təbliğatı apararaq, gələcəkdə Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün kadrlar hazırlayırdım.

Sual: Pantürkist təşkilatın Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizədə məqsədi nə idi?

Cavab: Pantürkist təşkilatın rəhbərlərinin, əsasən də Əziz Qubaydullinin sözlərindən mənə məlumdur ki, əksinqilabçı pantürkist təşkilat SSRİ sərhədləri daxilində türk-tatar əhalisinin yaşadığı ərazidə burjua-demokratik tipli pantürkist dövlət yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

Sual: Əksinqilabçı pantürkist təşkilatın rəhbərləri kimlər idi?

Cavab: Mən əksinqilabçı pantürkist təşkilatın rəhbərləri sırasında aşağıdakı şəxsləri tanıyıram:

1. Əziz Qubaydullin;

2. İsmayıl Hikmət (o, Türkiyəyə gedənə qədər);
3. Bəkir Çobanzadə;
4. Yunisov Qazi Qalin (Özbəkistan).

Sual: Sizin tərəfinizdən pantürkist istiqamətə cəlb edilmiş bütün şəxslərin adlarını çəkin?

Cavab: Mən istintaqdan xahiş edirəm ki, mənə bu barədə düşünmək üçün vaxt versin, çünki indi mən özümü pis hiss edirəm.

Dindirmə protokolu mənim sözlərim əsasında tərtib edilib, mənə tam aydındır və ana dilinə tərcümə lazım deyil: Xocayev, 21 iyun 1937-ci il²⁴.

Görəsən, Xalid Səid özünü nə üçün pis hiss edirdi? Bəlkə, xəstə idi, ciddi bir problemi vardı? Mən bunları da istisna etmirəm, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının məhbəsindəki dözülməz şərait və müttəhimlərlə davranış tərzini, verilən fiziki, mənəvi-psixoloji işgəncələr bunları tamamilə təsdiqləyir. Məgər burada, bu qədər ağır təzyiqlər altında, ter-qabrelyanların, markaryanların, qriqoryanların, avetikyanların, seyranyanların... əhatəsində, bu iblis yuvasında, şər ocağında özünü yaxşı hiss etmək mümkün idi? Əsla, mümkün deyildi. Fikrimizcə, Xalid Səidi pis vəziyyətə salan, onu narahat edən abırı və əxlaqı idi. O, özü də yaxşı başa düşürdü ki, adlarını çəkdiyi şəxslər millətçi pantürkist deyil, onlar heç bir dövlətin əleyhinə iş aparmayan, güllə atmağı belə bacarmayan mənəviyyat adamları, ziyalılar idi.

Bolşevik müstəntiqləri böyük «humanistlik» göstərərək X.S.Xocayevə iyulun 7-nə kimi «dəymədilər», onu dindirmədilər, ona «rahatlıq» verdilər. Və belə demək mümkünsə, bir qədər «istirahətdən» sonra onu yenidən dindirməyə başladılar. Əgər 21 iyun 1937-ci il tarixdə müstəntiqi X.S.Xocayevin pan-

²⁴ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğu. PR - № 26762.

türkistlərdən kimləri tanıması düşündürür və maraqlandırırdisa, 7-9 iyul dindirməsində əsasən əksinqilabçılardan kimlərlə əlaqəsi və bir fərd olaraq şəxsən özünün hansı əksinqilabi millətçi fəaliyyətlə məşğul olması, Türkiyə kəşfiyyatında gördüyü işlər düşündürürdü. 7-9 iyul 1937-ci il tarixli dindirmə protokollarında oxuyuruq.

Sual: Əksinqilabçı pantürkist təşkilatda kiminlə əlaqə saxlayırdınız?

Cavab: Mən əksinqilabçı pantürkist təşkilat vasitəsilə İsmayıl Hikmətlə (onun ölkədən gedişinə qədər) əlaqə saxlamışam. Əziz Qubaydullin və eyni zamanda həbs olunana qədər Bəkir Çobanzadə ilə əlaqədə olmuşam.

Sual: Əksinqilabçı pantürkist təşkilatdakı əməli (praktik) fəaliyyətinizdən danışın.

Cavab: Mən əksinqilabçı pantürkist təşkilatdakı fəaliyyətimi əsasən 1926-28-ci illərdə özbək nümayəndəliyinin yataqxanasında yaşayan, Özbəkistandan gələn tələbələr arasında həyata keçirmişəm. Mən tələbələr arasında aktiv şəkildə əksinqilabçı pantürkist təbliğat aparmışam. Onların arasında aşağıdakı şəxslər mənim tərəfimdən pantürkist təşkilata cəlb edilmişdir:

1. Bekştan – hazırda Səmərqənddə yaşayır
2. Abdullayev – hazırda Daşkənddə müəllim işləyir
3. Qafur Abdulla – hazırda Daşkənddə müəllim işləyir
4. Məmməd Rəhim Sadıxov – hazırda Nomanqan və ya Xadkənddə işləyir

Mənim tərəfimdən cəlb olunmuş digər şəxslərin soyadlarını unutmuşam.

Sual: 1928-ci ildən sonra siz əksinqilabçı, millətçi pantürkist fəaliyyətlə məşğul olmusunuzmu?

Cavab: Xeyr, məşğul olmamışam. Mən pantürkist təbliğatını öz əsərlərimdə, əsasən də mənim tərəfimdən tərcümə edilən Mahmud Kaşğarlının «Divani-lüğət-it türk» kitabımda aparmışam.

Sual: Siz yalan danışsınız. Bu müqaviməti dayandırın.

Cavab: Mən etiraf edirəm ki, 1935-ci ildə mənim tərəfindən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun tələbəsi, özbək Salisaxov Əhməd əksinqilabçı pantürkist təşkilata cəlb edilmişdir. O isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun tələbələrindən 8 nəfərdən ibarət pantürkist qrup yaratmışdır. Bu şəxslər 1936-cı ildə NKVD tərəfindən repressiya olunmuşlar. 1928-ci ildən 1936-cı ilə qədər mən başqa heç kimi əksinqilabçı pantürkist təşkilata cəlb etməmişəm.

Sual: Siz yenə yalan danışsınız. Siz Bakı şəhərində elmi və pedaqoji işçilərlə əksinqilabi əlaqədə olmusunuz?

Cavab: Etiraf etməyə məcburam ki, aşağıdakı şəxslərlə əksinqilabi, millətçi əlaqədə olmuşam:

1. Vəli Xulufu
2. Qulam Bağirov
3. Artur Zifeld
4. Cabbar Məmmədzadə
5. Zeynəli Hənəfi
6. Hüseynzadə (Çobanzadənin aspirantı)²⁵
7. Dəmirçizadə (Çobanzadənin aspirantı)²⁶

Sual: Sizin yuxarıda adları sadalanan şəxslərlə əksinqilabi əlaqəniz özünü nədə göstərirdi?

Cavab: Bütün sadalanan şəxslərlə mən əksinqilabi pantürkist söhbətlər aparırdım və onlar da mənimlə eyni mövqedə dayanırdılar. Bundan başqa, Artur Zifeld və Vəli Xulufu məni Mahmud Kaşğarlının «Türk sözləri lüğəti»nin tərcüməsində dəstəkləyirdilər. Zifeld imperialist müharibəsi zamanı İstanbulda yaşayıb, pantürkist nəşrlərdə iştirak edib və pantürkizmin ideoloqu Yusif Akçurinlə şəxsən tanış olub.

²⁵ Muxtar Hüseynzadə B.Çobanzadənin aspirantı idi.

²⁶ Əbdüləzəl Dəmirçizadə B.Çobanzadənin aspirantı idi.

Sual: Siz öz pantürkist fəaliyyətiniz barədə çox pis məlumat vermişiz. İstintaq bu məsələyə bir qədər sonra qayıdacaq. İndi isə Türkiyə kəşfiyyatındakı fəaliyyətiniz barədə danışın.

Cavab: Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm.

Sual: Siz yalan danışırsız. Sizin bu barədə etiraf etməyinizi tələb edirik.

Cavab: Etiraf etməyə məcburam ki, 1918-ci ildə mən İstanbul Universitetinin tələbələri ilə birgə (6 nəfər Rusiya İmperiyasının sakini) panislamizmin lideri Abdul Rəşid İbrahimovun təşəbbüsü ilə Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi ordunun tərkibində Azərbaycana göndərildim. Biz türk ordusunun xüsusi bölməsi olan Bexaydın Paşanın rəhbərlik etdiyi «Şuba və Maxsusa»²⁷ (hərbi polis xidməti) təyin olunduq. Paşa eyni zamanda Azərbaycanda müsavət hökumətinin polis idarəsinin (əks-kəşfiyyat) rəhbəri idi. Bizi «Şuba və Maxsusa»da kəşfiyyat-siyasi işdə istifadə etmək mümkün olmadı, çünki bizi Azərbaycana gəldikdən sonra türk ordusu üçün vergi toplamağa göndərdilər, ay yarımından sonra isə türk ordusu ölkə ərazisini tərk etməyə məcbur oldu.

Sual: Siz «Şuba və Maxsusa»dakı əsl fəaliyyətinizi istintaqdan gizlədirsiniz. Sizdən başqa həmin təşkilatda kimlər işləyirdi?

Cavab: Məndən başqa, «Şuba və Maxsusa»da işləyirdilər:

1. Xaşim Xaik – daha sonra Buxaraya getdi;
2. Rəhmanov Bekkan – Xarəzm şəhəri;
3. Məmmədov Səfa – Qazax şəhəri, ölüb;
4. Kabil – Qazaxıstan;
5. Məmməd Əfəndi – milliyyətçə ləzgi.

Sual: «Şuba və Maxsusa»nın əməkdaşlarından sizə başqa kimlər məlumdur və onlar haradadırlar?

²⁷ **Qeyd.** Bu qurumun rəsmi adı belədi. (Təşkilat-ı Mahsusa - لاتی تشك (مخصوصه).

Cavab: Türk ordusunun çıxarılmasından sonra bəzi əməkdaşlar SSRİ ərazisində qaldılar, amma mən onların adlarını unutmuşam. Çalışaram xatırlayım və istintaqa məlumat verim.

Sual: Azərbaycanda qalmış türk hərbiçilərinin adlarını çəkin.

Cavab: Buradakı türk hərbiçilərindən mənə məlumdur:

1. Əhməd Tirinç – NKVD tərəfindən həbs edilib

2. Məhərrəm Kamal – Azərnəşrin işçisi

Sual: Onlar «Şuba və Maxsusa» ilə əlaqədə idilər?

Cavab: Məhərrəm Kamal Bexaydın Paşa ilə əlaqədə idi. Mənə Əhməd Tirinç barədə heç bir şey məlum deyil.

Sual: Türk ordusu Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra siz kəşfiyyat xəttilə kiminlə əlaqədə olmusunuz?

Cavab: Türk ordusunun çıxarılmasından sonra mən kəşfiyyatla əlaqədə olmamışam.

Sual: Bu yalandır. İstintaqa məlumdur ki, siz dəfələrlə Bakıdakı Türkiyə konsulluğunun işçiləri ilə görüşmüşünüz və onlar vasitəsilə Türkiyənin xeyrinə kəşfiyyat fəaliyyətini davam etdirmisiniz.

Cavab: Boynuma alıram ki, mən Bakıdakı Türkiyə konsulu Fərid bəylə tanış olmuşam və o, ölkəni tərک edənə qədər onunla əlaqə saxlamışam. Mən onun mənzilində olmuşam, eləcə də o, mənim yanıma gəlib. Son zamanlara, mən həbs olunana qədər isə konsulluğun katibi Camal Ruhi ilə əlaqədə olmuşam, amma onun vasitəsilə kəşfiyyat fəaliyyəti ilə məşğul olmamışam.

Beləliklə, bu dindirmə də başa çatır və dindirmə protokolu-nun sonunda X.S.Xocayev bu sözləri yazaraq imzalamışdı: «Dindirmə protokolu mənim sözlərim əsasında tərtib edilib və ana dilimə tərcüməyə ehtiyac yoxdur»²⁸.

Göründüyü kimi, dindirmədə X.Səidin osmanlı orduları ilə Azərbaycana gəlişi də siyasiləşdirilir və dönə-dönə ondan iza-

²⁸ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğu. PR - № 26762.

hat tələb olunur, o isə bildirir ki, 1918-ci ildə mən İstanbul Universitetinin bir qrup tələbəsi ilə birlikdə Nuru paşanın türk ordusunda Azərbaycana göndərilmişdim. Biz ordunun «Şubə və Məxsusi» xüsusi şöbəsinə təyin olunmuşduq. Alimin qızı Bəhicə xanımın «Ədəbiyyat» qəzetinə verdiyi müsahibəsində isə Azərbaycana necə gəlişin başqa tərəflərinin üzərinə işıq salınır. Müsahibədə oxuyuruq: Xalid Səid «Demişdi ki, mən ona görə Nuru paşanın əsgərlərinə qoşulub gəldim ki, gəlmək üçün başqa yolum yox idi. Universiteti qurtarsa da, Türkiyədə onun pasportu, sənədi yoxdu. Məhz o günlərdə gəlmək üçün münasib şərait yaranıb və o da türk ordusuna qoşulub gəlib. Bax, bunu mənə o özü danışmışdı»²⁹.

Bizə elə gəlir ki, ən doğru, ən səmimi və siyasiləşdirilməyən cavab da bu idi.

Yuxarıdakı dindirmədə diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri də Xalid Səid Xocayevin və onunla birgə digər şəxslərin «Təşkilati-Mahsus»da işləməsi ilə bağlıdır. Kiçik bir arayış verərək qeyd etmək istərdim ki, Təşkilati-Mahsus Osmanlı dövründə fəaliyyət göstərən gizli bir təhlükəsizlik orqanı idi. Həmin təşkilat 17 noyabr 1913-cü ildə³⁰ Ənvər paşa tərəfindən yaradılmışdı. 1914-cü ildə güclü bir orqana çevrilmişdi. Lakin bu təşkilat İttihat və Tərəqqi təşkilatı ayrıldıqdan sonra uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməmiş, elə bu səbəbdən də 1918-ci ildə fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bu təşkilatın özünəməxsus üç hıllı bayrağı da olmuşdur.

X.Səidi və bir çox başqalarını Osmanlı Türkiyəsinin ilk təhlükəsizlik orqanlarında işləməkdə və bu təşkilatın tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə, yəni dolayısı ilə Türkiyəyə casusluqda ittiham edirdilər. Fikrimizcə, tədqiqatçılar tərəfindən Milli İstih-

²⁹ «Ədəbiyyat» qəzeti, 14 noyabr 2008-ci il.

³⁰ https://ru.wikipedia.org/wiki/Тешкилят-и_Махсуса

barat Təşkilatının atası³¹ adlandırılan Təşkilati-Mahsusada Xaşim Xaik, Rəhmanov Bekkan (Xarəzm şəhəri), Məmmədov Səfa (Qazax şəhəri), Kabil (Qazaxıstan), Məmməd Əfəndi (milliyyətə ləzgi), Məhərrəm Kamal (Azərnəşrin işçisi) və başqalarının işləmələri həqiqətə uyğun deyil. Bunları fakt kimi qəbul etmək yalnız sadələşmədir.

Əvvəla, ona görə ki, Təşkilati-Mahsusada gizli fəaliyyət göstərən bir qurum idi.

İkincisi, gizli fəaliyyət göstərən bir quruma sınaqdan çıxmayan, dəfələrlə yoxlanılmayan şəxsləri qəbul etməzdilər.

Üçüncüsü, adları çəkilən şəxslər Osmanlı türkü və Türkiyə və təndəşi olmadıqlarından onların işə alınması mümkün deyildi.

Dördüncüsü, sadalanan şəxslərin hərəsi bir yerdən, bir ölkədən idi və xüsusi təyinatlı gizli təşkilatlara belə gənclərin işə alınması qəbul edilməz idi.

Beşincisi, Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Azərbaycana gələn ordunun qarşısında duran ən böyük vəzifə Bakını işğalçı qüvvələrdən azad etmək idi. Yəni Nuru paşa ilə Azərbaycana gələnlər peşəkar döyüşçü və hərbiçilər idi. Xalid Səid isə hərbi xidmətdə də olmamışdı. Və nəhayət, əgər həqiqətən də Xalid Səid Xocayev «Təşkilât-ı Mahsûsa»nın (صهولات مخصی تشك) tapşırığı ilə ölkəmizə gəlmişdisə, onda nə üçün türk və Azərbaycan əsgərləri Bakını erməni-rus işğalından azad edərkən o, Gəncədə məktəbdarlıqla məşğul olurdu?. Ona görə ki, Xalid Səid Xocayev bolşeviklərin dediyi kimi, Türkiyəyə casusluq edən və onun xeyrinə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan tərxiyatçı deyil, türk xalqlarının maariflənməsi uğrunda ardıcıl və fasiləsiz mübarizə aparən tərxiyatçıdır (və ya göndərər-

Tarixi təcrübə göstərir ki, hər hansı bir şəxsi kəşfiyyətçi və ya sərkerdə qismində digər bir yerə apararkən (və ya göndərər-

³¹ <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/editorunsectikleri/542330.aspx>

kən) yerli şəraiti və mühiti dərindən bilən şəxslər seçilirdi. Şübhəsiz ki, Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanı yaxşı tanıdığına görə, İslam ordusunun tərkibinə yavər qismində qatılmışdı və bu qatılma təbii idi. Xalid Səid isə 1918-ci ilə kimi Azərbaycanda bir dəfə də olmamışdı. O nəinki bu ölkəni tanımırdı, yəqin ki, bu ölkə haqqında dərin və geniş bilgiyə də malik deyildi.

Deyilənlərə əsasən, qəti şəkildə demək olar ki, istintaq işində adları keçən şəxslərin, o cümlədən Özbəkistandan gələn bir tələbənin həmin təşkilatda işləməsi bolşevik müstəntiqin uydurmasından başqa bir şey deyildi. 1950-ci illərin bolşevik müstəntiqlərinin Xalid Səidin reabilitasiyası ilə əlaqədar aparıldıqları təhqiqatları da fikirlərimizin doğruluğunu təsdiqləyir.

Müstəntiqlər X.Səidin Türkiyə ilə əlaqələrinin ciddiliyini üzə çıxarmaq, onun SSRİ əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini sübuta yetirmək məqsədilə dönə-dönə Təşkilati-Maxsusa məsələsinə qayıdırdılar. Ona görə də 14-15 iyul 1937-ci il dindirməsi zamanı müstəntiq Xalid Səid Xocayevin diqqətini yenidən Osmanlı Türkiyəsinin hərbi təşkilatlarından olan «Şuba və Maxsusa»ya (**Təşkilât-ı Mahsûsa** (صهولات مخصی تشكك)) yönəltdir.

Sual: «Şuba və Maxsusa» təşkilatı tərəfindən Zaqafqaziya ərazisində işləmək üçün cəlb olunmuş və Nuru paşanın rəhbərliyi altında Gəncə şəhərinə göndərilmiş, sizə məlum olan şəxslərin adlarını çəkin.

Cavab: «Şuba və Maxsusa» təşkilatı tərəfindən Nuru paşanın rəhbərliyi altında Gəncə şəhərinə 30 nəfər şəxs göndərilmişdir. Onlar 2 qrupa bölünür:

- a) Türküstan – 9 nəfər
- b) Qafqaz – 21 nəfər

Bu şəxslərin sırasından türküstan qrupuna daxil olan aşağıdakıların adlarını çəkə bilərəm:

1. Haşim Şaiki – Buxarada işləyir.
2. Rəhmanova Bekşan – Xarəzmdə yaşayır.

3. Məmməd Səttar – ölüb.
 4. Kabil – Qazaxıstanda işləyir.
 5. Abdul Əziz – Qazaxıstanda işləyir.
 6. Abdul Rassax – Fərqanədə işləyir.
 7. Məmməd Əfəndi – Azərbaycanda işləyir.
 8. Vaxutdinov Məmməd – türkmən, Krasnodarda işləyir.
- Qafqaz qrupuna daxil olanların soyadlarını xatırlamıram.

Hər iki qrupa keçmiş Rusiya imperiyasında türk orduları tərəfindən tutulmuş ərazilərdə Türkiyə xeyrinə təbliğat aparmaq, həmçinin «Şuba və Maxsusa»ya kəşfiyyat işlərində xidmət etmək tapşırılmışdı. Bu barədə əvvəlki dindirmələrdə də danışmışam.

Sual: Türkiyə ordusu Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra siz türk kəşfiyyatından kimlərlə əlaqə saxlamısınız?

Cavab: Türkiyə ordusu Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra mən türk kəşfiyyatı ilə əlaqə saxlamamışam.

Sual: Müqavimət göstərməyi dayandırın. İstintaq sizin türk kəşfiyyatı ilə əlaqəniz barədə kifayət qədər məlumatla malikdir.

Cavab: Bəli, boynuma almalıyam ki, türk ordusu Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra mən təxminən 1924-cü ildən türk kəşfiyyatı ilə yenidən əlaqə yaradaraq, 1937-ci ilə qədər onlarla əlaqə saxlamışam.

Sual: 1924-1937-ci illərdə əlaqədə olduğunuz türk agentlərinin adlarını çəkin.

Cavab: 1924-cü ildə Olqinski küçəsindəki kafedə (yunan mənşəli Koste adlı şəxsə məxsusdur) mən Bakıda ali məktəblərdə çalışan, türk əsilli Mustafa Tofiq adlı şəxslə görüşmüşəm. Mustafa Tofiq mənimlə söhbəti zamanı dedi ki, mənim «Şuba və Maxsusa» və Bexaydin Paşa ilə əlaqəm barədə bilir. O, türk kəşfiyyatında çalışdığını dedi, mənə də orada çalışmağı təklif etdi. Bir müddət sonra mən İsmayıl Hikmətin də türk casusu olduğunu və hər ikisinin yəni Mustafa Tofiq və İsmayıl Hik-

mətin Bakıdakı türk konsulu Fərid Bəyin tapşırığı əsasında kəşfiyyat işi ilə məşğul olduğumu öyrəndim. Mustafa Tofiqin gedişindən sonra mən İsmayıl Hikmətlə, Fərid Bəy Bakıdan gedənə qədər isə onunla əlaqə saxladım. Təxminən 1928-1930-cu illərdə mənim türk kəşfiyyatı ilə əlaqəm kəsildi, çünki Bakıdakı türk konsulu dəyişdi.

1930-cu ildə mənə tanış olan müəllim Camal Ruhi Bakıdakı türk konsulluğunda işləməyə başladıqdan sonra, mənimlə Torqoviy küçəsində görüşəndə onun Qurbanov küçəsində yerləşən evinə gəlməyimi xahiş etdi. Bu görüşdən 3-4 gün sonra mən Camal Ruhinin evinə getdim. Bir qədər söhbətdən sonra o, mənim türk kəşfiyyatı ilə əlaqəm barədə bildiyini söylədi və mənə bu fəaliyyətimi bərpa etməyi təklif etdi. Mən razılaşdım və kəşfiyyat fəaliyyətimi həbs olunana qədər davam etdirdim.

Sual: Siz türk kəşfiyyatının hansı tapşırıqlarını yerinə yetirmisiniz?

Cavab: Mənim əsas tapşırığımı ziyalı təbəqə arasında türkçülük fikirlərini yaymaq idi. Eyni zamanda mən kəşfiyyatın tapşırığı əsasında pantürkistlər arasında da təşkilatı ingilis yönümlü istiqamətdən ayırmaq üçün türkçülük ideyalarını yayırdım. Bununla yanaşı mən kəşfiyyatı əksinqilabçı pantürkist təşkilatın bütün məqsəd və tədbirləri barədə məlumatlandırırdım.

Sual: Siz istintaqdan türk kəşfiyyatı üçün gördüyünüz praktiki işləri gizlədirsiniz. Bu məsləyə biz yenidən qayıdacağıq. Türk kəşfiyyatı ilə əlaqəli kimləri tanıyırsınız?

Cavab: Mən Mustafa Tofiq və İsmayıl Hikmətdən başqa, kimlərin türk kəşfiyyatı ilə əlaqəli olduğunu bilmirəm. 1929-cu ildə Bakıdan Türkiyəyə getmiş Əfəndiyev Cabbarı bu cür əlaqədə şübhəli bilirəm.

X.S.Xocayev aşağıdakı sözləri yazaraq protokolu imzalamışdır: “Dindirmə protokolu mənim sözlərim əsasında tərtib edilib və mənə tam aydındır, ana dilimə tərcüməyə ehtiyac yoxdur”.

Müstəntiqlərin X.S.Xocayevdən zopa və dəyənək gücünə əldə etdikləri bu “etiraflar” istintaqa “daha ciddi mətləbləri üzə çıxarmağa və cinayətkar ünsürləri ittiham etməyə” imkan verirdi. Daha doğrusu, vahid ssenariyə uyğun olaraq “etiraflardan” sonra fiziki-psixoloji işgəncə yolu ilə müttəhimin növbəti “cinayətlərini” üzə çıxarmaq lazım idi. İstintaqın bu mərhələsi müttəhim ifadəsindən daha çox müttəhimin özünü şərləməsinə bənzəyir. Eyni metod Xalid Səidə də tətbiq edilir. Müttəhim 1937-ci il iyul ayının 7-si və 9-da, eləcə də sonra verdiyi ifadələrində müstəntiqə aşağıdakıları deməyə, yəni özünü və özgələrlərini ittiham etməyə məhkum edilmişdi: “1926-1928-ci illərdə Bakıda təhsil alan özbək tələbələri arasında əksinqilabi iş aparmışam”, “Bəli, etiraf edirəm ki, 1935-ci ildə API-nin tələbəsi, milliyyətçə özbək olan Səlimsakovu əksinqilabi millətçi istiqamətə yönəlmişəm”, “Mən pantürkist təbliğatını öz əsərlərimdə əks etdirmişəm, xüsusilə Mahmud Kaşğarının “Türk sözləri lüğəti” kitabının tərcüməsində”, “Etiraf etməyə məcburam ki, Vəli Xulufu, Qulam Bağirov, Artur Zifeld, Cabbar Məmməd-zadə, Hənəfi Zeynallı və aspiranturadan Bəkir Çobanzadə, Muxtar Hüseyinzadə və Əbdüləzəl Dəmirçizadə ilə əksinqilabi əlaqədə olmuşam”, “Bu şəxslərlə mən pantürkist söhbətlər edirdim və onlar da əksinqilabi pantürkist mövqedən danışır-dılar. Bundan başqa, Vəli Xulufu və Artur Zifeld Mahmud Kaşğarının pantürkist kitabını tərcümə etdiyim üçün məni müdafiə edirdilər”.

Əvvəla, bir müəllimin öz həmyerlisi (həm də qürbətdə, qərrib bir məkanda tapışdığı və ya özünün dəvət etdiyi həmyerlisi) ilə yaxınlıq etməsi və həmin tələbəyə dəstək olmasının adı millətçilik yox, vətənpərvərlik və insanpərvərlikdir. Əgər Xalid Səid Xocayev milliyyətçə özbək olan Səlimsakova türk xalqlarının dilini, mədəniyyətini, tarixi köklərini öyrədir və bu qərrib tələbəyə diqqət, qayğı ilə yanaşırdısa, bu millətçilik deyil, kö-

kə, yaddaşa, şəcərəyə bağlılıq idi. Xalid Səid müəllim idi və o, bir pedaqoq kimi gənclərin maariflənməsində maraqlı idi. “Bu məqsədlə o, 20-ci illərdə özbək oğlan və qızlarını Bakı ali məktəblərinə dəvət edir və onların ali savad alması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Onların arasında Özbəkistanın xalq artisti Həlimə Nəsirova, Hadi Zərif və başqa bu kimi tanınmış şəxsiyyətlər olmuşdur”³².

Nazilə Səfərova ilə eyni mövqedən çıxış edən professor Almaz Ülvi Hadi Zəriflə, eləcə də Daşkənddən dəvət etdiyi tələbələrle X.Səidin əlaqələrindən bəhs açarkən qeyd edirdi ki, tanınmış özbək alimi Hadi Zərifin vaxtilə Bakıda təhsil almasına səbəbkar olan Xalid Səid onlarla özbək gəncini Bakıda təhsil almaq üçün ali və orta ixtisas məktəblərinə dəvət edir. Sonralar məşhur folklorşünas kimi tanınan Hadi Zərifin dayısı ilə ilk dəfə İstanbula gedən X.S.Xocayev bu yaxşılığın əvəzində gənc Hadi Zərifin Bakıda təhsil almasına (1923-1926) kömək edir. Türkünstan SSR Xalq Maarif Komissarlığının göndərişi ilə H.Zərif Bakıda 1926-cı ildə Darülmüəllim seminariyasını bitirir. Eyni zamanda Daşkənddən bir qrup gəncin teatr təhsili alması üçün Bakıya gəlməsinə təşkilatçılıq edir. Bu haqda həmin qrupdan olanlardan biri, sonralar SSRİ xalq artisti adını almış Həlimə Nəsirova “Şərq üzərində şəfəq” adlı maraqlı kitab yazaraq nəşr etdirmişdi. “Anadan çörəkli Daşkənddə olmuşam, sənətin əlifbasına isə Odlar yurdunun günəşli paytaxtı gözəl Bakıda başlamışam. Sənət dostlarım Seyfi Əlişov, Həkimə Xocayeva, Nəzirə Əliyeva, Zühur Qabilov, Mühiddin Karı Yaqubov, Rəhim Babacanov, İsrafil İsmayılov və başqaları ilə birlikdə Bakıdakı Teatr texnikumuna (1924-28) daxil olanda 12 yaşım var idi” (3,226-227). Bütün bu gənclərin Bakıda yataq-

³² Nazilə Səfərova. Alim və tərcüməçi. “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”. 31 iyul, 1987, № 31.

xanada yerləşdirən, onların qayğıçəkəni X.S.Xocayev olmuşdu³³.

Görünür, gənclərin Xalid Səid kimi milli düşüncə sahibindən təhsil alması, eləcə də türkdilli xalqların bir-biri ilə ünsiyyəti bolşevik hökumətini çox narahat edirdi. İmperyanın maraqlarından çıxış edən bolşeviklər beynəlmilətçilik adı altında türkləri kökdən, şəcərədən uzaq salır, türk kökənli olduqlarını unutturmağa çalışırdılar. «Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!» çağırışı ilə dünyaya səs salan bolşevik beynəlmilətçiliyi mahiyyət etibarını ilə riyakarlıqdan başqa bir şey deyildi. Bu təlim sovet idarə üsulunu dəstəkləyən hər kəsi mütərəqqi, beynəlmilətçi elan edirdisə, bu təlimə qarşı çıxanları millətçi, mürtece adlandıraraq məhv edirdi. Bu da çar dövründən həyata keçirilən şovinist rus siyasətinin irticaçı siması idi.

İkincisi, Xalid Səid Xocayevi məcbur edirdilər desin ki, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsəri burjua-millətçi əsərdir və o, bundan yararlanaraq əksinqilabi, pantürkist-millətçi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Xalid Səid Xocayev bu əsəri tərcümə etməklə türklərə məxsus olan belə bir möhtəşəm, ədəbi abidə ilə türkdilli xalqların hamısını tanış etmək kimi nəcib və qədirşünaslıq işini məqsədə çevirmişdi. X.Səid “Divani-lüğət-it türk” əsərini tərcümə etməklə türk xalqlarının tarixin qədim çağlarından boy alan əzəmətli bir abidə yaratdıqlarını dünyaya bəyan etmək istəyirdi. Mahmud Kaşğarını və onun lüğətini türk dilində, yəni doğma ana dilində türkə tanımaq burjua millətçi ideyaların təbliğdirmi?

Və nəhayət, Vəli Xuluflu, Artur Zifeld və başqalarının bu nəcib və xeyirxah əməli dəstəkləməsi millətçiliyin deyil, hər şeydən öncə ziyalı vətəndaş mövqeyinin ifadəsi idi. Fikrimiz-

1. Almaz Ülvi. Dilçi – şərqsünas X.S.Xocayev // Ədəbi əlaqələr. Toplu VIII, Bakı: Elm və Təhsil, 2014, səh.140-147

cə, nə o illərdə, nə də bu gün elə bir vətəndaş, elə bir ziyalı, elə bir alim tapmaq olmaz ki, o, belə bir möhtəşəm ədəbi abidənin tərcüməsinə etiraz etsin.

Xalid Səid Xocayevin dilindən eşitdiyimiz “etiraf etməyə məcburam”, “etiraf etməliyəm ki”, “məcburam deyim ki”, “bəli, etiraf edirəm ki”... kimi söz və ifadələr müttəhimin hansı şəraitdə dindirildiyini və ifadə verdiyini aydın şəkildə göstərir. Elə müstəntiqin dediyi “siz düz danışmırsınız”, “bəsdirin, bizə müqavimət göstərməyin”, “siz yenə də yalan danışsınız”, “siz düzgün ifadə vermirsiniz”, “istintaqı aldadırsınız”, “istintaqı aldatmaqda davam edirsiniz”... kimi ifadələr də sözdən, sorğusaldan daha çox qamçı, qırmac, dəyənək və işgəncə təsiri bağışlayır. Başqa sözlə desək, bu söz və birləşmələrdən qamçı və dəyənəyin səsi eşidilir. Bütün bunlar istintaqın nə dərəcədə düzgün aparılmasının və obyektiv olduğunun əməli göstəriciləri idi.

Dövlət təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşları Xalid Səid Xocayevi 4 sentyabr 1937-ci ilə kimi əksinqilabi millətçi, pantürkist təşkilatın üzvü olmaqda (yəni Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin (CM) 72/73-cü maddələri ilə) ittiham edirdilərsə, bu tarixdən etibarən həm də Türkiyəyə (yəni Az.SSR CM-nin 63-cü maddəsi ilə) casusluq etməkdə günahlandırıldılar. 4 sentyabrda qəbul olunmuş bu qərar elə həmin gün məhbusa elan edilir. Həmin qərarın altında X.S.Xocayev öz dəsti-xətti ilə yazırdı: “Postanovleniya mne obyavleno. Xodjajev. 04.IX. 37”³⁴.

Göründüyü kimi, müstəntiqləri daha çox Türkiyə, Türkiyə həyatı, türk kəşfiyyatı, türk ziyalıları düşündürürdü. Bizcə, bunlar erməni müstəntiqlərinin, eləcə də bolşevik Rusiyasının Türkiyəyə, türkdilli xalqlara olan maraqlarından, daha doğrusu, nifrətindən qaynaqlanırdı. Maraqlıdır ki, alim barəsində 13 sentyabr 1937-ci ildə tərtib edilən ittihamnamədə də onun Tür-

³⁴ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - № 26762.

kiyə ilə əlaqəsi və türkçülük baxışları qabardılırdı. İttihamma-də oxuyuruq:

İstintaq işi № 12493

Xocayev Xalid Səid Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin (CM) 70, 73, 63-cü maddələri ilə ittiham edilir.

Xocayev Xalid Səid 1888-ci il təvəllüdlü, tatar (o zaman türklərə tatar və ya türk-tatar da deyirdilər – C.Q.), SSRİ və-təndaşı, ailəli, bitərəf, həbs olunana qədər Azərbaycan Pedaqo-ji İnstitutunda müəllim.

İttiham edilir:

1. Ümumittifaq əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvüdür və milli respublikaların SSRİ-dən silah yolu ilə ayrılması və vahid türk-tatar dövlətinin yaradılması məqsədi daşımışdır.

2. Əksinqilabçı pantürkist təşkilata yeni üzvlər cəlb etmişdir.

3. Türkiyə xeyrinə casusluq etmişdir.

Xocayev Xalid Səid özünü tamamilə təqsirli bilmişdir.

İş 1 dekabr 1934-cü il qanununa əsasən baxılması üçün SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir³⁵.

Beləcə, Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu kimi, Xalid Səid Xocayevi də Türkiyə ilə əlaqə yaratmaqda, ona casusluq et-məkdə suçladılar. Tədqiqatçı alim Azər Turan “Xalid Səid Xo-cayev. Şəhid türkşünas” kitabında yazır: “Qılman İlkinin bir xatirəsindən oxumuşam ki, üslubiyyatdan dərs desə də, Füzuli-ni Xalid Səid kimi bilən ikinci bir adam yox imiş. “Hətta Füzü-liyə aid sualla Çobanzadəyə müraciət etdikdə, o, bizi Xocayev-in yanına göndərirdi. O, Füzulinin bəzən ən sadə görünən misralarında elə dərin mənalar açırdı ki, ağızımız açıla qalardı. Buna görə də sevirdik onu. Tez-tez ona müraciət edərdik. Son-ra ondan uzaqlaşmalı olduq. Çünki deyirdilər ki, o, İstanbulda

³⁵ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - №26762.

təhsil alıb, xəta çıxıb bilər. Doğrudan da belə oldu...”³⁶.

O illərdə yalnız İstanbulda təhsil almaq, oxumaq yox, hətta İstanbulda olmaq və onun adını rəğbətlə çəkmək də kimisə ittiham, eləcə də mühakimə etmək üçün kifayət qədər yetərli idi. Qərribə məntiqli – SSRİ-nin mövcudluğu dövründə Türkiyədə olmaq və türk həyatından yazmaq millətçilik, Kubada olmaq və orada yaşayanların həyatından yazmaq beynəlmiləçilik kimi dəyərləndirilirdi. Deməli, ölkələrin deyil, izmlərin (sosializmlə kapitalizmin), iki fərqli sistemin savaşı və mübarizəsi gedirdi.

Dindirmə protokollarına müraciət edək:

Sual: Türkiyə kəşfiyyatındakı işiniz haqqında danışın.

Cavab: Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm.

Sual: Siz düz demirsiniz! Bu sualla əlaqədar sizin etirafınızı tələb edirik!

Cavab: Etiraf etməyə məcburam ki, 1918-ci ildə mən İstanbul Universitetinin bir qrup tələbəsi ilə birlikdə Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusu ilə Azərbaycana göndərilmişdim.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-ci ildə) Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusu ilə Azərbaycana (Gəncəyə) gəlmək millətçilikdirmi? Məgər millətçilik vətən xaini, xalq düşməni olmaqdı? Məsələnin mahiyyəti də bundadır. **Yəni bunlar əsas verir deyək ki, əslində, bolşeviklərin qurduğu bu total istintaq mühakimələri, yalnız ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin deyil, həm də türkün və türkcülüyün mühakiməsi idi.** Azərbaycan SSR CM-nin 63-1, 73 və 70-ci maddələri ilə təqsirli bilinən Xalid Səid Xocayevi də elə bunda – türk və türkcü olmaqda, antisovet pantürkist, təxribatçı-terrorçu millətçi təşkilatla əlaqədə, xarici dövlətə (Türkiyəyə) casusluqda, Sovet hakimiyyətini devirməkdə, vahid türk-tatar burjua dövləti yaratmaqda ittiham edirdilər.

³⁶ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türksünas. Bakı, 2009, səh. 42.

X.S.Xocayevin işinə 1937-ci il oktyabrın 12-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçilər, ittihamçılar və şahidlər olmadan baxılır. Saat 15:10-da başlayan iclas 15:25-də başa çatır. Cəmi 15 dəqiqə çəkən iclasda (fikir verin, məhkəmədə yox, məhz iclasda) X.S.Xocayevi bütün əmlakı müsadirə edilməklə ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum etmişdilər.

İstintaq qovluğundakı güllələnmənin icrası ilə bağlı arayışdan aydın olur ki, Xalid Səid Xocayevin barəsində çıxarılmış güllələnmə hökmü 13 oktyabr 1937-ci ildə (təxminən bir gündən sonra) yerinə yetirilmişdir.

NKVD-nin yazılmamış belə bir qanunu vardı: “Günahlarını” etiraf edib birinci kateqoriya (güllələnmə) ilə məhkum edilmiş şəxslərin həyat yoldaşları, bir qayda olaraq, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilirdisə, fiziki-psixoloji işgəncələrə duruş gətirərək ikinci kateqoriya (8 il və ondan yuxarı) ilə ittiham olunanların ailə üzvlərini həbs edib mühakimə etmirdilər. Məsələn, Ruhulla Axundov, Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Vəli Xuluflu, Bəkir Çobanzadə, Əli Razi Şamçızadə, Tağı Şahbazi və başqaları güllələndiyindən onların həyat yoldaşları da həbs olunmuş, Qazaxıstana, Sibirə və başqa yerlərə sürgün edilmişdilər. Lakin Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Abdulla Tağızadə və digərləri ikinci kateqoriya ilə mühakimə olunduqlarına görə onların həyat yoldaşlarını həbs etməmişdilər.

X.S.Xocayev güllələndiyindən onun həyat yoldaşı Sara³⁷ Rza

³⁷ İstintaq qovluğunda və mətbu mənbələrdə, xüsusilə də xatirələrdə Sara xanımın adı bəzən Sitarə, rusdilli sənədlərdə Stara kimi getmişdir. Hətta onun istintaq qovluğunda bu adların hər ikisinə rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Sara xanım həyat yoldaşı Xalid Səidin reabilitasiya olunması ilə bağlı müxtəlif ünvanlara yazdığı ərizələrində öz adını, öz dəsti-xətti ilə Sara kimi yazmışdır. Biz obyektivlik naminə, sənədlərə istinad edərkən onu olduğu kimi saxlamışıq. Əslində isə onun adı rəsmi mənbələrdə, istintaq

qızı Xocayeva da 13 oktyabr 1937-ci ildə (əri Xalid Səid gülləndiyi gün – C.Q.) həbs edilmiş və Qazaxıstana (Akmolinskiyə) sürgün edilmişdir. O illərdə müstəntiqlər xalq düşmənlərinin həyat yoldaşlarına ənənəvi olaraq bir, ya da iki sual verirdilər:

NKVD müstəntiqi: Siz həyat yoldaşınızla nə vaxtdan bir yerdəsiniz?

Müttəhim: Evləndiyimiz gündən o həbs olunana kimi.

Sual: Sizin ərinizin əksinqilabi-millətçi fəaliyyətindən xəbəriniz varmı?

Cavab: Xeyr.

Bununla da istintaq başa çatır və müttəhim xalq düşməninin həyat yoldaşı kimi (bir qayda olaraq, 8 il) azadlıqdan məhrum edilirdi. Həmin ssenariyə uyğun olaraq Sara Rza qızı Xocayeva (Talışinski) da həbs edildi. Belə çıxırdı ki, Sara xanımın günahı Xalid Səidlə ailə qurmasında idi. Onun qızı Bəhicə xanım anasının nədə ittiham olunmasına belə aydınlıq gətirirdi: “Anam Azərbaycanda tanınmış Zərgərlilər nəslindən idi. 1924-cü ildə atamla evlənmişdi.

Atamla salamməleykündə olanı həbs edirdilərsə, onunla bir yerdə yaşayan, ömür-gün sirdaşının həbsində nə qəribəlik ola bilərdi? Bir də, o zaman məgər “niyə mənə tutursunuz” və ya “filankəsi niyə tutdunuz” sualı vermək olardı?! Anam Sara Rza qızı savadsız olsa da, xanım-xa-



qovluğunda, hətta pasportunda Sara kimi verilmişdir. Sadəcə evdə və ya qohumlar arasında onu Sitarə kimi çağırırdılar. Deməli, onun adını rəsmi sənədlərdəki kimi, Sara yazmaq lazımdı.

tın bir qadıncı. Həbsxanadan Stalinin ev ünvanına yazdığı bir şikayət məktubundan sonra onu həbsdən 1941-ci ildə buraxdılar. Həbsdən dönəndən sonra çox yaşamadı. Mənəvi cəhətdən sarsılmışdı”³⁸.

Ağır iş şəraiti, tənə və təhqirlər, stres və üzüntü, ailə nigaranchılığı, həbsxanada qazandığı xəstəliklər onu çox yaşada bilərdimi? Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Bəhicə xanım anası ilə atasının 1924-cü ildə ailə qurduğunu göstərsə də, Sara xanım təhlükəsizlik orqanlarına, dövlət xadimlərinə, partiya rəhbərlərinə və başqa yerlərə yazdığı çoxsaylı məktublarında Xalid Səidlə 1925-ci ilin yanvar ayında ailə qurduğunu bildirirdi³⁹.

Həbs olunan hər bir şəxs kimi Sara xanım da 1941-ci ilə kimi həbsxana düşərgələrində olmanın müsibətlərlə üz-üzə, gözgözə qaldı. Lakin hər şeyə dözdü və duruş gətirdi. Dözdü ki, qızını yenidən görə bilsin, Xalid Səidlə yenidən görüşsün.

Sara xanım azadlığa buraxıldıqdan sonra həyat yoldaşının harada olması ilə əlaqədar müxtəlif yerlərə müraciət etdi, lakin onun səsinə səs verən tapılmadı. İ.V.Stalinin ölümündən sonra Sara xanım müxtəlif təşkilatlara yenidən ərizə ilə müraciət edir. Nikita Sergeyeviç Xruşşovun bu istiqamətdə apardığı islahatlar Stalinizm kultunu sındırdığından Sara xanımın yazdığı məktublara da reaksiya verilir. Daha doğrusu, Xalid Səidlə bağlı bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması üçün hərəkətə keçilir. Necə deyərlər, buzlar əriməyə başlayır. 17 yanvar 1956-cı ildə Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Prokurorunun Xüsusi İşlər üzrə Baş Köməkçisi Ədliyyə polkovnik-leytenantı Çesnokov SSRİ-nin DİN-in Moskva şəhərində yerləşən Milli Xüsusi Arxivinin rəisinə bildirirdi ki, hazırda Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Prokurorluğu tərəfindən 1937-ci ildə əksinqilabi cinayətlərə görə məhkum edil-

³⁸ https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=58858

³⁹ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - № 26762.

miş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialının keçmiş əməkdaşı, 1888-ci il təvəllüdü, Daşkənddə doğulmuş, SSRİ vətəndaşı, bitərəf Xocayev Xalid Səidin işinə yenidən baxılır.

Digər ittihamlarla yanaşı, Xocayev 1918-ci ildə türk kəşfiyyatçısı kimi fəaliyyət göstərməkdə təqsirli bilinir. O, Türkiyədən Azərbaycana Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu ilə, «Şuba və Maxsusa» (hərbi polis xidmətinin) ordusunun xüsusi şöbəsinin əməkdaşı kimi göndərilmiş, daha sonra türk ordusunun təxliyə olunması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda qalan Xocayev bu kəşfiyyatla əlaqəsini itirmiş, lakin 1924-cü ildə türk casusu Mustafa Tofiq tərəfindən yenidən kəşfiyyat işinə cəlb olunmuş və bu fəaliyyətini Bakı şəhərindəki Türkiyə Konsulluğunun əməkdaşlarının vasitəsiylə 1937-ci ilədək, yəni həbs olunana qədər davam etdirmişdir. Lakin cinayət işində özünün etiraf ifadələrindən başqa, onun bu fəaliyyətini təsdiq edən digər obyektiv sübut göstərilməmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq, Sizdən xahiş edirik ki, Xocayev Xalid Səidin 1918-ci ildən 1937-ci ilədək apardığı casusluq fəaliyyəti barəsində mümkün məlumatları arxiv sənədləri ilə yoxlayıb bizə xəbər verəsiniz.

Cavabı bu ünvana göndərməyiniz xahiş olunur.

Azərbaycan SSR, Bakı şəhəri, Hərbi Prokuror (Qarayevə)⁴⁰.

Ədliyyə polkovnik-leytenantı Çesnokovun bu məktubuna cavab olaraq bildirildi ki, Xalid Səid Xocayev heç bir ölkənin xeyrinə casusluq fəaliyyəti ilə məşğul olmamışdır. Müxtəlif instansiyalardan və arxivlərdən məlumatlar tələb edilsə də, Xalid Səidi nüfuzdan sala biləcək heç bir məlumat əldə edilmədi.

Təbii ki, bu proseslər məxfi aparıldığından onun həyat yoldaşı Sara xanıma heç bir məlumat verilmir və ona elə gəlirdi ki, Xalid Səidin işinə baxılmır və onun reabilitasiyası gecikir.

⁴⁰ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - №26762.

Elə ona görə də o, müxtəlif instansiyalara məktubla təkrar-təkrar müraciət edərək həyat yoldaşının harada olması və taleyi barədə məlumatın verilməsini, eyni zamanda ondan alınmış evin və əşyaların qaytarılmasını xahiş edirdi. Həmin ərizələrə və orada qaldırılan məsələlərə diqqət yetirək.

**Hərbi prokurorun köməkçisi,
polkovnik-leytenant Çesnokova
Bakı şəhəri Qızıl Əsgər küçəsi 2/15,
blok 16, mənzil 141-də yaşayan
Xocayeva Sara tərəfindən**

ƏRİZƏ

Mənim ərim Xocayev Xalid Səid 1888-ci il təvəllüdlü, milliyətə özbək, Azərbaycan SSR DTK orqanı tərəfindən 3 iyun 1937-ci ildə həbs edilib.

O, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında elmi işçi vəzifəsində işləyirdi. Ərim ixtisasca şərqşünas idi və pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsinə malik idi. Bir neçə dildə danışır-
dı. Tutduğu vəzifədən irəli gələrək ildə 6 ay Leninqradda olurdu və orada professor Meşşaninov ilə birlikdə işləyirdi. Əsas işi ilə yanaşı, o, bir neçə dövlətlə müqavilə əsasında onlar üçün ixtisasına uyğun kitablar yazırdı.

Mən, Xocayeva Sara Rza qızı, 1902-ci il təvəllüdlü, Lənkəran şəhərində anadan olmuşam. X.S.Xocayevə 1925-ci ilin yanvarında ərə getmişəm. Ərimə görə 13 oktyabr 1937-ci ildə həbs olunmuşam və 15 may 1941-ci ildə azad olunmuşam. Sizdən xahiş edirəm ki, mənim ərimin işi ilə maraqlanasınız və mənə onun taleyi ilə bağlı məlumat verəsiniz. Mənim ərim heç vaxt öz dövlətinin düşməni ola bilməzdi⁴¹.

⁴¹ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - №26762.

**Azərbaycan SSR prokuroruna
Bakı şəhəri, Qızıl Əsgər küçəsi,
2/15, blok 16, mənzil 141-də yaşayan
Xocayeva Sara tərəfindən**

ƏRİZƏ

Mənim ərim Xocayev Xalid Səid 1888-ci il təvəllüdlü, Daşkənd şəhərində anadan olub, Bakı şəhərində ali məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatı müəllimi olub. O, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda işləyirdi, eyni zamanda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında elmi işçi vəzifəsində çalışırdı. O, həmçinin dosent adına layiq görülmüşdü. Hər il Elmlər Akademiyasının Leninqrad şəhərindəki filialına gedirdi.

3 iyun 1937-ci ildə Xocayev Xalid Səid XDİK orqanı tərəfindən mənə hələ də məlum olmayan səbəbdən həbs edilib.

13 oktyabr 1937-ci ildə ailə üzvü kimi həbs olunmuşam, məhkəməsiz və istintaqsız 8 il müddətinə islah əmək düşərgələrində işləməyə məhkum edilmişəm.

15 may 1941-ci ildə XDİK-nın xüsusi müşavirəsinin qərarı ilə həbsdən azad edilmişəm. Həbsdən qayıtdıqdan sonra Bakı şəhərində yaşayış yerim olmadığı üçün 12 il ərzində ölkənin müxtəlif rayon və kəndlərində məskunlaşmışam. Təhsilim və normal sağlamlığım olmadığı üçün mən illərlə başqalarının, əsasən də qohumlarımla köməyi sayəsində yaşamalı olmuşam.

Mən 1896-cı ildə (sənədlərə əsasən, 1902-ci ildə) Lənkəran şəhərində kənd mirzəsinin ailəsində anadan olmuşam. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək mən savadsız gənc qız idim. Yalnız sovet hakimiyyətinin sayəsində müəyyən səviyyədə savad almaq imkanı qazandım. 1930-cu ildən başlayaraq həbs olunanadək aktiv ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşam, həmçinin həmkarlar ittifaqı xəttində işləmişəm.

1932-ci ildə Şaumyan rayon şurasına namizədliliyim irəli sü-

rülüb, martın 8-də Şaumyan rayonunda Krupskaya adına klubun direktoru təyin olunmuşam.

1934-cü ildən etibarən Orconikidze adına mədəniyyət evində çalışmışam. Oradan təhsil almaq üçün neftçilərin iki illik həmkarlar məktəbinə göndərilmişəm. Oranı 1937-ci ildə bitirmişəm və Şaumyan rayonunda işə təyin olunmuşam. Lakin həbs olunduğuma görə əmək fəaliyyətimi davam etdirə bilməmişəm. 1953-cü ildə amnistiyadan sonra mən Bakı şəhərində yaşamaq imkanı əldə etdim. Lakin heç bir əmlaka malik deyildim, hətta yatacaq üçün yatağım belə yox idi. Mən, qızım və onun həyat yoldaşı ilə birlikdə 11 kv. metrlik mənzildə yaşayırdıq. Bu mənzil mənim Daşkənddə yaşayan bacıma məxsusdur və o, yaxın zamanlarda evinə qayıdacaq.

Bu ərizə ilə sizdən mənim ərim Xocayev Xalid Səidin işinə yenidən baxmağınızı, eləcə də, məndən alınmış (müsadirə edilmiş – C.Q.) mənzilin və əşyaların geri qaytarılması məsələsinə baxmağınızı xahiş edirəm.

Ümid edirəm ki, mənim xahişim diqqətdən kənar qalmayacaq.

08 aprel 1955-ci il⁴².

Azərbaycan SSR Daxili İşlər Naziri
yoldaş Quskova
Qızıl Əsgər küçəsi 2/15, blok 16, mənzil
141-də yaşayan Xocayeva Sara tərəfindən

ƏRİZƏ

3 iyun 1937-ci ildə mənim ərim Xalid Səid Xocayev mənə məlum olmayan səbəblərdən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən həbs edilmişdir. 1888-ci il təvəllüdlü, milliyyətçə özbək,

⁴² DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - №26762.

Xocayev Xalid Səid Bakı şəhərinin ali məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi, eyni zamanda SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. Bir sıra elmi əsərlərin müəllifi olub və dosent adına layiq görülmüşdür.

10 oktyabr 1937-ci il tarixə qədər mən ona Xalq Daxili İşlər Komissarlığının binasında bağlama ötürmüşəm (vermişəm), bundan sonra mənə bildirdilər ki, bu soyadda orada adam yoxdur və bununla da mənim ərimlə formal da olsa əlaqəm kəsildi. 13 oktyabr 1937-ci ildə mən də həbs edildim və məhkəməsiz və istintaqsız 8 il müddətinə islah-əmək düşərgələrində qalmalı oldum.

1941-ci ilin mayında XDİK xüsusi müşavirəsinin qərarı ilə cəzadan azad edildim. Düşərgədən qayıtdıqdan sonra mən Bakı şəhərində yaşamaq hüququna malik olmadığımıza görə 12 il ərzində müxtəlif rayonlarda yaşamalı oldum. İxtisasım və təhsilim olmadığına görə özümü təmin edə bilmədiyimdən mən illərlə başqalarının küncələrində qalmalı oldum, qohumlarımla köməyi sayəsində yaşadım. Yaşadıqlarımın nəticəsində məndə hipertoniya, ürək xəstəliyi və arterio-skleroz yarandı.

Mən 1896-cı ildə (sənədlərə əsasən, 1902-ci ildə) Lənkəran şəhərində kənd mirzəsinin ailəsində anadan olmuşam. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər mən savadsız bir qız idim. Valideynlərimin iradəsi ilə ərə verildikdən sonra mən yalnız sovet hakimiyyəti sayəsində çadranı atmaq və müəyyən dərəcədə təhsil almaq imkanı əldə etdim.

1930-cu ildən 1937-ci ilə qədər fasiləsiz olaraq çalışmışam, ictimai işlərdə fəal olmuşam, uzun müddət həmkarlar xətti ilə işləmişəm. Əvvəlcə qadın şöbəsinin rəhbəri, daha sonra isə Şaumyan rayon Krupskaya adına klubun rəhbəri təyin olunmuşam.

1934-cü ildən etibarən Orconikidze adına mədəniyyət sarayının direktor müavini işləmişəm, oradan təhsil almaq üçün neftçilərin həmkarların 2 illik məktəbinə göndərilmişəm. Oranı 1937-ci

ildə bitirmişəm və Şaumyan rayonuna təyinat almışam, lakin həbs olunduğuma görə əmək fəaliyyətimi davam etdirə bilmədim.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq xahiş edirəm ki, mənim ərimin işinə yenidən baxasız. Bizim üzərimizdən illərlə bizə əziyyət verən bu ləkənin götürülməsini, həmçinin məndən alınan yaşayış yeri və əmlakın geri qaytarılmasına köməklik göstərmənizi sizdən xahiş edirəm. 13 aprel 1955-ci il⁴³.

Bu ərizələrdən və təkidli xahişlərdən sonra Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin əməkdaşlarının göstərişinə əsasən, Xalid Səid Xocayevin elmi-pedaqoji fəaliyyəti və kimliyi ilə bağlı məsələlərə yenidən aydınlıq gətirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan ziyalılarından bir neçəsi şahid qismində yenidən dindirilir.

Xalid Səid Xocayevin kimliyi, şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı olan və əşyayi-dəlil kimi onun PR-№26762 nömrəli istintaq qovluğuna tikilən həmin şahid dindirmələrinin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onları da dəyərli oxucuların diqqətinə çatdırmağı özümüzə borc bildik.

**1998-ci il təvəllüdü, azərbaycanlı,
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının
professoru Qasımzadə Feyzulla Sə-
məd oğlunun 1956-cı il 5 may tarixli
şahid ifadəsi:**

Azərbaycanın Ali Təhsil Müəssisələrinin keçmiş müəllimləri olan Xocayev Xalid Səidi, Zeynallı Hənəfi Baba oğlunu və Çobanzadə Bəkir Vahab oğlunu mən uzun müddətli birgə fəaliyyət əsasında tanıyıram və deyə bilərəm:

⁴³ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - №26762.

Xocayev Xalid Səidi mən təqribən 1925-ci ildən tanıyıram. O, milliyyətçə özbəkdir. Təhsilini Konstantinopolda almışdır. Bakının Ali Təhsil Müəssisələrində işləmiş, üslubiyyətdən mü-hazirələr oxumuş, erudisiyalı və təvazökar bir müəllim idi. Müəllim heyəti arasında hörmətli və tələbələr tərəfindən sevi-lən bir şəxs idi. Şərq klassik ədəbiyyatının bilicisi idi. Böyük Azərbaycan klassik şairi Füzulinin (XVI əsr) çətin başa düşü-lən şeirlərini düzgün və elmi təfsir edirdi.

Doğrudur, onun osmanlı mədəniyyətinə böyük həvəsi var idi, lakin bu, onun Türkiyədə uzun müddət aldığı təhsili ilə bağlıdır. Mən onun nə antisovet, nə əksinqilabi çıxışlarının, nə də bu kimi təbliğatlarının şahidi olmuşam. O, mədəni və insan-pərvər bir şəxs idi. Onun keçmişdə, eləcə də sovet dövründə hər hansı bir antisovet təşkilatına aid olması barədə heç bir mə-lumatım yoxdur. Xocayevlə kifayət qədər bir müddət ərzində iş münasibətləri olan şəxs kimi hesab edirəm ki, o, səmimi, vicdanlı və sadə bir sovet pedaqoqu idi. 5 may 1956-cı il.

1905-ci il təvəllüdlü, azərbaycanlı, Bakı şəhər sakini, Azərbaycan Peda-qoji İnstitutunda kafedra müdiri vəzi-fəsində işləyən, Kommunist Partiyası-nın üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Mikayıl Həsən oğlu Rəfilin-in 1956-cı il 23 mart tarixdə verdiyi şahid ifadəsi

Xocayev Xalid Səidi 1919-cu ildən, yəni məktəb illərindən ta-nıyıram (o, bizim gimnaziyada dərs deyirdi). O, Gəncədə türk kommunisti Təvfiq Nureddinlə sıx əlaqədə olduğundan, Bakıda onunla nadir hallarda rastlaşmışam. Bir sıra filoloji tədqiqatların

müəllifi olub, çox sakit, dinc, zəhmətkeş bir insandır. Mənimlə heç vaxt şübhəli siyasi söhbətlər aparmayıb. 23 mart 1956-cı il.

1909-cu il təvəllüdü, azərbaycanlı, 1944-cü ildən Kommunist Partiyasının üzvü, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan SSR-i Elmlər Akademiyasının dil və ədəbiyyat institutunun şöbə müdiri, professor Şirəliyev Məmmədəğa Şirəli oğlunun 1956-cı il 3 may tarixli şahid ifadəsi

Xocayev Xalid Səidi mən 1933-cü ildən aspiranturada köhnə mətn oxusu fənnini aparın müəllim kimi tanıyırdım. Həbs olunana qədər o, mənimlə köhnə mətn oxusu fənnini aparırdı. Dərs müddətində və məsləhət saatlarında Xocayev Xalid Səid heç vaxt antisovet və milliyyətçi çıxışlar etməmişdir.

Dərslərini yüksək elmi səviyyədə aparmış və öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirmişdir.

Mən Xocayev Xalid Səidi vicdanlı və dürüst sovet müəllimi kimi tanımışam. 3 may 1956-cı il.

1906-cı il təvəllüdü, azərbaycanlı, filologiya elmləri doktoru, xarici ədəbiyyat tarixi kafedrasının professoru, Bakı şəhəri sakini Sultanlı Əli Abdulla oğlunun 28 aprel 1956-cı il tarixli şahid ifadəsi

1934-cü ilə qədər mən Xalid Səidi «Üslubiyyat»ın və Azərbaycan dilçiliyi üzrə bir neçə əsərin müəllifi kimi tanıyırdım.

1934-cü ildə Quba şəhərində Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda, qiyabi sessiyada mənimlə birlikdə dərs demişdir. Onu həmişə qrammatika mövzusu maraqlandırmış, həmkarları ilə tez-tez Azərbaycan dilçiliyi məsələlərini müzakirə etmişdir. Nəticədə, o, bu gün də qohum dillərin müqayisəli qrammatika sahəsində elmi aktuallığını qoruyub saxlamış, «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası» adlı elmi əsəri nəşr etdirmişdir. Onun üslubiyyət kitabı uzun illər orta məktəb müəllimləri və filologiya fakültələrinin tələbələri üçün yeganə vəsait kimi istifadə olunmuşdur.

Son illər Xocayev Xalid Səid Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün ərəb mənbələrini tərcümə edirdi. Onun bütün elmi işləri göstərir ki, Xalid Səid öz gücünü və enerjisini bütünlüklə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına yönəlmişdir.

Xocayev Xalid Səid sadə, azdanışan və öz işində təmiz olan bir adam idi. O zaman kafedranın üzvləri onun haqqında hərtərəfli inkişaf etmiş və erudisiyalı elmi işçi kimi rəy bildirmişdilər. 28 aprel 1956-cı il.

Azərbaycanın belə görkəmli simalarının Xalid Səidlə bağlı verdikləri rəydən və həyat yoldaşının hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərindən, siyasi xadimlərdən təkidli xahişlərindən sonra, 1955-ci ildə yazılmış şikayət ərizələrinə nəhayət ki, 1957-ci ildə rəsmi reaksiya verilir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 16 may 1957-ci il tarixli qərarına əsasən, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 1937-ci il oktyabrın 12-də çıxartdığı hökm ləğv olunur və X.S.Xocayevin əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə iş xətm edilir.

Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğuna, eləcə də bio və bibliografiyasına əsaslanaraq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Xalid Səid Xocayevin ittihamı türklüyün və türkçülüynün mühakiməsi idi. Xalid Səid kimi böyük türkoloqlara tuşlanan güllə onlardan öncə türkologiyamıza, milli təfəkkürümüzə, gen yaddaşımıza dəymişdir.

Xalid Səidin doğmalarının taleyi

1930-cu illərdə totalitar rejimin vurduğu mənəvi və fiziki zərbələrdən doğan ağrıların şiddətini repressiya qurbanlarının özündən daha çox onun qohumları, xüsusilə də ailə üzvləri yaşayırdı. Nə qədər mübahisəli də olsa deməliyə ki, həmin illərdə güllələnləri, sürgün olunanlardan və ya olunmayanlardan daha bəxti gətirmiş, daha “xoşbəxt” hesab etmək olardı. Çünki onların çəkdiyi ağrı onlara dəyən qurşunla başa çatırdı. Onlara tuşlanan və onlara açılan güllə onların əzablardan qurtuluşuna son qoyurdu. Daha doğrusu, NKVD üçlüklərinin “vətən xaini”, “xalq düşməni”, “pantürkist”, “panislamist” elan etdiyi şəxslər barədə çıxardıqları saxta və yaxud da həqiqi hökm onların əzablardan qurtarılması aktı idi. Lakin bu sözləri zərərdidənin doğmaları haqqında demək olmaz. Çünki güllələnmə qətlə yetirilmənin əzablarının sonu, onun doğmalarının isə iztirablarının başlanğıcı idi. Bir qədər obrazlı desək, güllələnmə hökmü güllələnin əzablarının başa çatdığı finiş nöqtəsi, onun qohumları üçün isə əzabların start xətti idi. Onlar üçün hər şey – nəzarət altına almalar, təqiblər, təzyiqlər, təhqirlər, həbslər, dindirmələr və nəhayət, sürgün həyatı yenidən başlayırdı. Sürgünə göndərilən fərdlər və ailələr də olmazın müsibətləri ilə üz-üzə qalırdı. Kütləvi sürgünlər zamanı, bir qayda olaraq, ailə başçısı ailədən ayrı salınırdı. Yəni ailənin kompakt, vahid bir coğrafi məkanda yaşamasına şərait yaradılmırdı. Ona görə də 20-50-ci illərdə sürgündə olanların genləri həm bioloji, həm də fizioloji dəyişikliklərə məruz qalırdı. Bəzən qadın və ya kişi ailədən ayrı düşdüynə görə yeni bir adamlarla ailə qurmaq məcburiyyətində qalırdı. Beləliklə də, ilk olaraq ailə dağılırdı. Digər tərəfdən, sürgün edilən azyaşlı uşaqlar milli məktəblərdən uzaq düşdüklərinə görə savadsızlaşır və dərəcə getmək imkanı olanlar isə doğma dilindən və adət-ənənələrindən, milli kimliyindən uzaq salınırdı. Ölkənin hər yerində

ateizm təbliğatı aparıldığından din və dini dəyərlər də tədricən itirdi. Gənclər yad millətlə ailə qururdu ki, bu da genetik kodun dəyişməsi ilə nəticələnirdi. Deməli, sürgün zamanı insan həm coğrafi məkanını – Vətəninə, həm ailəsini, həm dilini, həm dini, həm genetik kodunu, həm də milli kimliyini itirirdi. Bu, sürgünün ali məqsədi və anatomiyası idi. Sovet imperiyasına da elə bu lazım idi.

Tədqiqatlar göstərir ki, SSRİ məkanında olan xalqların bütün nümayəndələri bu tragik-dramatik situasiyanı yaşadı. Elə bir ailə, elə bir tayfa olmadı ki, repressiv aksiyalardan keçə bilsin. Bu ağırları yaşayanlardan biri də görkəmli türkoloq alim Xalid Səidə doğma olan Xocayevlər və Talışinskilər idi. Məlumdur ki, Xalid Səiddən sonra onun həyat yoldaşı Sara xanım 8 il müddətinə sürgün edildi. Kim idi Sara xanım? O, tanınmış məşhur Talışinskilər nəslindən olan Mir Əbülfət (1823-1877) xanın oğlu Mir Rza xanın (1863-1932) qızı idi. El arasında deyildiyi kimi, ağır seyid və tayfalardan olan Mir Rza xan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbiyyə naziri, general Səməd bəy Mehmandarovun (1855-1931) bacısı Məryəm xanım Mehmandarovayla evlənmişdir. Onların bu evliliyindən Mir Əbülfət Talışinski, Mir Abbasqulu xan və Mir Rüstəm xan adlı üç oğlu, Bəyim xanım, Zöhrə xanım, Zümrüd xanım, Bilqeyis xanım, Sara xanım, Asiya xanım, Cahan xanım adlı yeddi qızı olmuşdur. Ömrünün qırx ilindən çoxunu Lənkəran qəza rəisinin dəftərxanasında işləyən Mir Rza xan 1932-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

1902-ci ildə Girdəni kəndində anadan olan Sara xanım 1925-cü ildə Xalid Səid Xocayevlə ailə qurur və onların Bəhicə adında bir qızları dünyaya gəlir. Bəhicə xanım deyirdi ki, atam anamı çox sevirdi, ancaq təbii ki, onların səviyyələri fərqli idi. Anam əvvəlcə savadsız olub. Sonra başladı öz savadını artırmağa. Əli Bayramov klubuna, kurslara getdi, savad aldı. Sonra ictimai işlərlə məşğul oldu. Yalnız yazıb-oxumağı bilirdi. Əl-

bəttə, onun dünyagörüşü ilə atamın dünyagörüşü başqa-başqaydı.

Aradakı bu intellekt fərqlərini aradan qaldırmaq üçün Xalid Səid də əlindən gələni əsirgəməmiş, həyat yoldaşı üçün mümkün olan hər bir köməyi etməyə çalışmışdır. Maraqlıdır ki, Xalid Səid güllələndiyi gün, yəni 13 oktyabr 1937-ci ildə Sara xanım «vətən xaininin həyat yoldaşı» kimi həbs edilmişdir⁴⁴.

SSRİ XDİK-in Xüsusi Müşavirəsinin 9 dekabr 1937-ci il tarixli qərarına əsasən, cəzasını islah əmək düşərgəsində (İƏD) çəkməklə azadlıqdan məhrum edilərək Qazaxıstana sürgün olunur. Müddəti 15 oktyabr 1937-ci ildən hesablanmaqla 8 il müddətinə azdıqdan məhrum edilən Sara xanım 1941-ci ilə kimi Qazaxıstanda ağır şəraitdə işləməli və sürgün həyatı yaşamaqlı olur.

SSRİ XDİK-in qərarına əsasən, o, 26 aprel 1941-ci ildə vaxtından əvvəl azadlığa buraxılır. Sara xanım azadlığa buraxılsa da, bu azadlıq onun indiyədək yaşadığı ağır günlərinə son qoymur. Əksinə, onun vəziyyəti bir qədər də ağırlaşır. Əvvəla, ona görə ki, Bakıda, ümumiyyətlə, mərkəzi şəhərdə yaşayan və buradan sürgünə göndərilən hər bir şəxs o illərin qanunvericiliyinə əsasən bir neçə il mərkəzi şəhərlərdə və sərhəd rayonlarında yaşaya bilməzdi. Ona görə də Sara xanım 16 yaşlı qızı Bəhicə ilə birlikdə mərkəzdən uzaq yerlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalır. Yaşadığı yerlərdə “vətən xaininin arvadı” kimi tanındığından və bu ləkə üzərindən götürülmədiyindən onu nəinki işlə təmin etmir, bir çox hallarda isə soyuq qarşılayır və yaxına buraxmırdılar. Onun bu halına acıyanlar isə sistemin qorxusunda ona sahib çıxma bilmirdi. Sara xanımın yuxarıda təqdim etdiyimiz məktublarında özünün də yazdığı kimi o, yenə də qohumlarının köməyi nəticəsində ayaq üstə dura bilir. Bəhicə xanım həmin gün-

⁴⁴ DTX-nın arxivi. Xocayeva Sara Rza qızının istintaq işi. PR - № 16602

ləri belə xatırlayırdı: “Anamı Qazaxıstana sürgün etdilər. Akmolinskiyə. İndiki Astanaya. Bura Akmala da deyirdilər. Dediyim kimi, “xalq düşmənləri”nin arvadlarının hər birinə səkkiz il iş vermişdilər. Mənim anam tez qayıtdı. Onların arasında vaxtilə Kremldə işləyən Olqa Şatunovskaya adlı bir qadın vardı. Olqa anama demişdi ki, Sara, mən sənə bir ünvan verəcəm. Sən həmin adresə məktub yazıb xahiş et ki, səni azad etsinlər. Anam da Stalinə məktubu karton parçasına yazıb düşərgənin rəisinə verir ki, yola salsın. Rəis də görüb ki, Stalinə ünvanlanmış məktub karton üzərinə yazılıb. Kağız verir. Məktubu kağıza köçürüb yola salırlar. Bilmirəm, Stalinə çatıb, ya yox? Hər halda, anamı 1941-ci il mayın 28-də azad etdilər. Qayıdıb gəldi Bakıya. Ancaq kaş gəlməyəydi”.

Bu sözləri Bəhicə xanım təsadüfən demirdi. Sara xanım gələndən sonra yenidən təqiblərə məruz qaldı. Hətta onun mərkəzi şəhərə, xüsusilə də Bakıya gəlib-gəlməməsini nəzarətə götürmüşdülər. Bəhicə xanım bildirirdi ki, Sara xanıma “Bakıda yaşamağa imkan vermirdilər. Getməli olduq. Mən də məktəbi yarımçıq qoyub onunla Gəncəyə getdim. Axı Gəncədə mənim xalam Bəyimağa Mehmandarova, xalamın qızları yaşayırdı. Gəncədə işləyirdim. Xalam qızı Sona xanım pambıq zavodunun partkomu idi. O özü də Mehmandarlıdı. Ancaq familiyasını dəyişib Teymurzadə qoymuşdular. Nənəm Məryəm xanım öz qızını öz əmisi oğlu Teymur bəyə ərə vermişdi. Teymur bəy də indi unutmuşam, Bakıda bilmirəm, hansısa neft milyonçusunun mühəndisi olmuşdu. Sonra getdik Şəmkirə. Müharibədən sonra məni işləmək üçün Gəncəyə göndərdilər. Daha sonra yenidən Bakıya qayıtdıq. Artıq evimiz çoxdan müsadirə olunmuşdu. Bakıda evimiz yox idi. Xalamın ərinin Sovetski məhəlləsindən yuxarıda evi vardı. Bir müddət həmin evdə yaşadıq. Axı anamın Bakıda yaşamaq icazəsi yoxdu. Milisdən gizlənə-gizlənə yaşayırdıq. Onu o qədər gizlətmişəm ki... Gecədən keç-

miş gəlib, evləri axtarırdılar ki, görsünlər qeydiyyatsız yaşayan var, yoxsa yox? Qeydiyyatsız, hələ üstəlik «xalq düşməni»nin arvadı. Sonra mən instituta girdim. Əvvəlcə ikiillik kursa, sonra da Xarici Dillər İnstitutuna daxil oldum. İnstitutu 1952-ci ildə bitirdim. Bu müddətdə mən həm də işləyirdim. Anam təkrar çıxıb getdi Şəmkirə. Orda atamın dostları yaşayırdılar. Anam 1975-də beyin xərçəngindən rəhmətə getdi»⁴⁵.

Özünün və həyat yoldaşı Xalid Səidin günahsız olduğuna axıra kimi inanan Sara (1902-1975) xanım hüquq mühafizə orqanlarına, eləcə də müxtəlif aidiyyəti təşkilatlara təkidlə müraciət edərək, bu günahsız ailənin reabilitasiya olunmasını xahiş edir. Və nəhayət, Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 3 fevral 1956-cı il qərarına əsasən, ömrünün çoxunu məşəqqətlər içərisində keçirən Sara Mir Rzaxan qızı Xocayevaya bəraət verildi⁴⁶. Bundan bir qədər sonra, 16 may 1957-ci ildə Xalid Səid bəraət aldı.

Onu da qeyd etməliyik ki, repressiya illərində NKVD yalnız Xalid Səidi və onun həyat yoldaşını həbs etməmişdi. Onlardan başqa, ailənin digər üzvləri də həbs edilmişdi. Sara xanım həbsxanada olanda onun yeganə övladı Bəhicə xanım da kimsəsiz qaldığından bütün təqiblərə baxmayaraq onu xalası, Azərbaycanın əməkdar artisti Cahan xanım saxlamışdır. Bəhicə xanım həmin gecəni xatırlayaraq yazırdı ki, atamın həbsindən bir müddət sonra anamı aparmağa gəldilər, gecə saat 12 olardı. Xalq Daxili İşlər Komissarlığından gələn öz aralarında danışdı ki, mənə də aparıb uşaq evinə versinlər. Mən bunu eşitdim və evdən qaçıb Cahan xalamgilə gəldim.

⁴⁵ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, "Elm və təhsil", 2009, s. 53-54.

⁴⁶ DTX-nin arxivi. Xocayeva Sara Rza qızının istintaq işi. PR - № 16602

Cahan xanım Sara xanımın kiçik bacısı idi. O, 1909-cu ildə Lənkəran şəhərində anadan olub. Azərbaycanın əməkdar artisti Cahan xanım musiqi mədəniyyətimizin inkişafında böyük işlər görən istedadlı və mübariz qadın sənətkarlarımızdan idi. Cahan xanımın bacısı nəvəsi musiqişünas Əfruz Məmmədova «Cahan Talışinskaya» adlı məqaləsində yazırdı ki, 1918-ci ildə onun ailəsi Bakıya köçür. Cahan böyük bacısı Bilqeyis xanımın evində qalırdı. Bilqeyis xanım «Yeni yol» qəzetinin baş redaktoru Rzaqulu Nəcəfovun həyat yoldaşı idi. O, Azərbaycan qızlar seminariyasına qəbul olundu, eyni zamanda musiqi və vokal sənəti ilə maraqlanırdı. Əfruz xanım oxucuları olduqca maraqlı bir faktla da tanış edir: «20-ci illərin axırı – 30-cu illərin əvvəllərində Bakıya Avropaya səfərə hazırlaşan Əfqanıstan şahı Əmənulla xan gəlmişdir. Bu yüksək qonağın şərəfinə qonaqlıq verilir və bundan sonra konsert proqramı göstərilir. Konsertdə iştirak etmək üçün Cahan Talışinskayanı dəvət edirlər. Konsertdən sonra şahın xanımı minnətdarlıq əlaməti kimi qızıl qol saatını Cahan xanıma hədiyyə etdi. Ertəsi gün Cahan xanımı NKVD-yə dəvət etdilər və saati bir günə aldılar (yəgin ki, yoxlamaq üçün). Səhəri gün saati qaytardılar: saatin arxa tərəfində «Cahan Talışinskaya Əmənulla xandan»



Əmənulla xandan»



sözləri yazılmışdı»⁴⁷.

Bu fakt da əsas verir deyək ki, muğamlarımızın gözəl ifaçılarından olan Cahan xanım musiqi sahəsində tanınan və sevilən simalardandır. Cahan xanım 1934-cü ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti olur. Cəsarətlə demək olar ki, 1930-cu illər onun musiqi fəaliyyətinin zirvə məqamı idi. Həmin illərdə o, dəfələrlə Moskva, Leningrad, Kiyev və başqa şəhərlərə qastrollara gedir. Bütün bunlar onun yalnız Azərbaycanda deyil, SSRİ-nin digər şəhərlərində də tanınmasına və şöhrətinin artmasına səbəb olur. Görünür, bunların nəticəsi idi ki, 1940-cı ildə ona musiqi sahəsindəki xidmətlərinə görə Azərbaycanın əməkdar artisti fəxri adı verilmişdi.

Cahan xanım 30-cu illərin ağrılarını da çiyinlərində daşıyırdı. Belə ki, o, repressiyaya məruz qalmış bacısının qızı 12 yaşlı Bəhicəyə və artıq əli iş tutmayan qoca anası Məryəm xanıma baxmaq, bacısının həyat yoldaşı mollaənəsrəddinçi satirik şair Əliqulu Qəmküsarin (1880-1919) qardaşı Rzaqulu Nəcəfov (1884-1937) həbs edildiyindən tək qalmış Bilqeyis xanıma kömək etmək və öz oğlu Nazimi də böyütmək məcburiyyətində idi.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etməliyik ki, Bilqeyis xanım Rzaqulu Nəcəfovun ikinci arvadıdır. Rzaqulu Nəcəfovun istintaq qovluğunda 48 adları keçən oğlanları – Urخان və Akif birinci arvadı, gənc ikən dünyasını dəyişən Məsumə Fərəcullayevadan olan övladlarıdır. Onun ikinci həyat yoldaşı Bilqeyis xanım Mir Rzaxan Talışinski ilə general Səməd bəy Mehmandarovun bacısı Məryəm xanım Mehmandarovanın qızı, Azərbaycanın əməkdar artisti, tanınmış müğənni Cahan xanım

⁴⁷ <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=117>

⁴⁸ DTX-nin arxivi. Rzaqulu və Nəcəfqlu Nəcəfovların istintaq qovluğu, PR - № 22897.

Talışinskayanın böyük bacısı idi⁴⁹. Deməli, Rzaqulu Nəcəfov Xalid Səidlə bacanaq idi.

Əfruz Məmmədova qeyd edirdi ki, Cahan xanım heç bir təqib və təzyiqdən çəkinməyərək bacısının qızı Bəhicəni öz evində saxlayır. O, digər bacısı Bilqeyis xanıma da kömək edir. Məlumdur ki, Bilqeyis xanımın da əri həbs edilmişdi. O, bacısı oğlu Hüseyinə də köməklik göstərirdi. Cahan xanımın keçmiş əri Məmməd Hacıbəyov və qardaşı Rüstəm Talışinski də həbs edilmişdi. Bu, çox çətin dövr idi və onun evi sakitlik adasını xatırladırdı⁵⁰.

Bütün bunlar azmış kimi, 1942-ci ildə Cahan xanım Talışinskaya da 14 yaşlı oğlu ilə birlikdə Qazaxıstanın Petropavlovsk rayonuна sürgün edilir. Stalinin ölümündən sonra onun sürgün müddəti başa çatsa da, o, bir müddət Daşkənddə (Çimkənddə) yaşayır. Və nəhayət, 1966-cı ildə Azərbaycana gələn Cahan xanım 1967-ci ildə dünyasını dəyişir.



1930-cu illərin repressiyaları hətta sürgün olunmayan ailələri bir-birindən o qədər uzaq salmışdır ki, bu gün də onların bir-birini tapması və ya nəsil barədə hər hansı bir bilgi toplaması ol-

⁴⁹ Cəlal Qasimov. Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, 2019, s. 197.

⁵⁰ <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=117>

duqca çətindir. Çətinliyə baxmayaraq çalışdıq ki, Xalid Səiddən sonrakı Xocayevlərin və Talışinskilərin taleyi ilə bağlı bilgi toplayaq və bu görkəmli türkoloq alimin nəslindən qalan üzvləri barədə oxuculara məlumat verək. 2009-cu ildən Kanadada məskunlaşan və 2020-ci ilin 29 yanvarında dünyasını dəyişən Bəhicə xanım 12 yaşından atasızlığın və anasızlığın ağrılarını dadıb. Böyük çətinliklər içində yaşayan Bəhicə valideynlərinin yoxluğunu bir dərd kimi həmişə və hər yerdə içində gəzdirə-gəzdirə, yaşaya-yaşaya sinif yoldaşlarının da təqib və tənələrinə, «vətən xaininin qızı» atmacalarına dözmək məcburiyyətində qalmışdır. Bəhicə xanım bu tənələri uda-uda, bəzən gizli ağlaya-ağlaya dərslərini oxuyur və yaxşı oxumağı, ictimai işlərdəki fəallığı ilə şagird yoldaşlarından zəki və ağıllı olduğunu sübut etmək istəmişdi.

Xalid Səid qızını alman mütəxəssisi görmək istədiyindən ona alman kökənli dayə tutmuşdu. Ona görə də məktəb yaşına çatan Bəhicəni atası əvvəlcə Bakıdakı alman dili məktəbinə göndərir və o, beş il orada təhsil alır. Xalid Səiddə qızını mükəmməl alman dili mütəxəssisi yetişdirmək istəyi o qədər güclü idi ki, hətta o, balaca Bəhicəni almanların sıx məskunlaşdığı Gəncə-Şəmkir və Hacıkənd bölgəsinə göndərmək, dili dilin daşıyıcılarından, almanların özlərindən öyrənməsini istəmişdi. Lakin bunlar bir arzu idi. Sara xanım da yeganə qızını özündən uzağa buraxmamaqda iddialı və israrlı olmuşdu.

Bu səbəblərdən də beşinci sinfi bitirdikdən sonra Bəhicəni 18 sayılı rus məktəbinə qoyurlar. O, orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Azərbaycan xarici dillər institutuna daxil olur. İngilis dilinin sirlərinə dərinləndən bələd olan Bəhicə xanım aspiranturaya girmək istəyir. Bu barədə Bəhicə xanım deyirdi: “Atamdan sonra mənə çox incitdilər. “Xalq düşməninin qızı” kimi mənim aspiranturada oxumağa, elmi iş yazmağa ixtiyarım yoxdu. Ancaq sonralar müqayisəli qrammatika məsələ-

lərini, daha doğrusu, Azərbaycan-İngilis dillərində şərt budaq cümlələri mövzusunı tədqiq etdim. Yazdım. Ancaq artıq gec idi. Müdafiə etməyə artıq həvəsim qalmamışdı. Elmi işimi bir kənara qoydum, qaldı. Baxmayaraq ki, kitablarım, nəşr olunmuş elmi əsərlərim vardı”⁵¹.

Tale elə gətirir ki, o, pedaqoji fəaliyyətə 132 nömrəli məktəbdə İngilis dili dərslərini tədris etməklə başlayır. Bəhicə xanımın necə bir müəllim olması barədə onun şagirdlərindən biri Ülkər Hüseynova «Mənim fəxri məktəbim» adlı xatirə kitabında yazırdı: «Dərsə tələbkər olan Bəhicə müəllimə İngilis dilini bizə sevdirə bilmiş, hətta İngilis dilinin qeyri-adi tələffüzünü də öyrətmişdi. Bəzən mən ən yaxın rəfiqəm Esmiralda ilə bu dildə məktublaşırıdım»⁵².

Bəhicə xanım atasının yolu ilə gedərək pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. O, 1961-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası xarici dillər kafedrasında işləyir, təqaüdə çıxandan sonra müqavilə ilə ABŞ firmasında İngilis dili müəlliməsi kimi sevimli peşəsini davam etdirir.

Yuxarıdakı təqdimatdan da aydın görünür ki, o, şagirdləri tərəfindən sevilən bir müəllimə olmuşdur. Onu sevdiren isə böyük sevgi ilə bilgilərini uşaqlara çatdırması, intellekt təfəkkürü, geniş erudisiyası və səmimiyyəti olmuşdu.

Stalinin ölümündən sonra Sara xanımın apardığı yorulmaz mücadilə nəticəsində Xocayevlər ailəsi də bəraət alır. Onların üzərindən “vətən xaininin arvadı”, “vətən xaininin qızı” yarığı götürülür. Necə deyərlər, tale bu ailənin üzünə gülməyə başlayır. 12 illik əzabdan sonra, 1953-cü ildə Sara xanıma Bakıda

⁵¹ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türksünas. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, s. 68.

⁵² Ülkər Hüseynova. Mənim fəxri məktəbim. Bakı, Azər nəşr, 2008, s. 20.

yaşamaq hüququ verilir. Hətta “vətən xaini”nin qızı Bəhicə xanıma eşq elan edənlər də tapılır. Məlumdur ki, həmin illərdə qorxudan repressiya qurbanlarının ailə üzvləri ilə heç kim qohum olmaq istəməirdi. Hətta nişanlı olanlar arasında təqiblərdən qorxaraq nişanını qaytaranlar da olmuşdu. Cəsarət edib sevdiklərinə eşqini elan etməyən, içində dəfn edənlər də az olmamışdı. “Ellər atası” kimi ad çıxaran, əslində isə ellərin və evlərin bəlasına çevrilən Stalinin ölümündən sonra bütün bunlar da təcridcən həllini tapmağa başladı. Bəhicə xanıma da aşiq olan, eşq elan edən tapıldı. “Vətən xaini”nin qızı ilə ailə qurmağa özündə cəsarət tapan gənc Ziya Təmo oğlu Məmmədov (1924-1998) idi.

1924-cü ildə Bakıda doğulan Ziya Böyük Vətən Müharibəsinin iştirakçısı idi. O, müharibədən sonra Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olub, həmin institutu bitirdikdən sonra, əvvəl Elmlər Akademiyasında, sonra isə Bakı Ali Partiya məktəbində kafedra müdiri işləyir. Çoxlu məqalə və kitabların müəllifi olan professor Ziya Məmmədov Bəhicə xanımla ailə qurur. Onları tanış edən isə Ziya müəllimin bacısı, 132 sayılı məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimi Bilqeyis Məmmədova olur. Belə demək müm-



künsə, Bilqeyis xanım Bəhicə xanımı bəyənərək öz qardaşına alır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, Bilqeyis xanım görkəmli folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasibin həyat yoldaşı idi.

1954-cü ildə ailə quran Ziya və Bəhicənin 1958-ci ildə Əfruz adlı qızları dünyaya gəlir. Belə bir ziyalı

ailədə böyüyən Əfruz xanım Bülbül adına orta məktəbdə oxuyur. Orta məktəbi müvəffəqiyyətlə başa vurduqdan sonra o, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına daxil olur və oranı bir musiqişünas kimi bitirir. Buranı bitirdikdən sonra Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlayır. Əfruz xanım “Azərbaycan xalq mahnılarının məqam və formalaşma problemləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işini 1988-ci ildə Moskvada uğurla müdafiə edir. 4 kitabın, 30-dan çox məqalənin müəllifi olan Əfruz xanım bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Hazırda həyat yoldaşı Rövşən Məmmədovla Kanadanın Toronto şəhərində yaşayan Əfruz xanım orada pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur.

Əfruz xanımın oğlu, yəni Xalid Səidin nəticəsi Fəxri Məmmədov kompüter sahəsi üzrə mütəxəssisdir. O, Toronto şəhərində ixtisasına uyğun olaraq direktor vəzifəsində işləyir. Əfruz xanımın iki qız nəvəsi var. Onlardan böyüyü 2001-ci ildə anadan olan Kamilla, sonbeşiyi isə 2009-cu ildə doğulan Emilidir. Hazırda Kamilla Torontodakı MacMaster Universitetində, Emili isə 6-cı sinifdə oxuyur.

Tərcümeyi-hal materiallarından da bildiyimiz kimi, böyük türkoloq alim Xalid Səid Xocayev Bakıda həbs edilsə də, onun ailə üzvləri (bacı və qardaşları) Özbəkistanda yaşayırdı. Əvvəllər Xalid Səidlə ailə üzvləri arasında bir əlaqə olsa da (Xalid Səidin bacısı və qardaşı Bakıya gəlmiş, alimin evində qonaq olmuşdur), onun repressiyasından sonra demək olar ki, bu əlaqə tamamı ilə kəsilmişdi.

Bu əlaqələri bərpa etmək üçün ilk addımı atan da Bəhicə xanım olmuşdur. Belə ki, o, 1957-ci ildə əmiləri, bibisi və onların uşaqları ilə görüşmək, onlarla hal-əhval tutmaq, itmiş və ya qırılmış əlaqələri bərpa etmək məqsədilə Özbəkistana getmişdir. Ədə-

biyyat qəzeti vasitəsilə xatirələrini bölüşən Bəhicə xanım bu xüsusda deyirdi: “Xalid Səid 1888-ci ildə doğulub. Atasının adı Seyid Əli idi. Nənəmin adını bilmirəm. Xalid Səid bacısını çox istəyirdi. Sonralar Özbəkistana gedib, Hadi Zərifinin (professor Hadi Zərif Xalid Səidin sevimli tələbəsi idi – C.Q.) yardımını ilə Xalid Səidin bacısını, qardaşlarını, qardaşı uşaqlarını tapdım. Dörd qardaş olublar: Saleh, Xalid, Əhməd, Sultan. Əhməd Bakıda təhsil alırdı. Özbəkistanda sevgilisi vardı deyə burada qala bilmədi, geri qayıtdı. Rüksarə bibim də (Rıxtı apa) sonralar Əhməd əminin oğlu Feyzulla ilə birgə Bakıya gəlmişdi. Bizdə qonaq qaldılar. Feyzulla riyaziyyatçıydı. Ümumiyyətlə, onlar hamısı nəsillicə dəqiq elmlərə meyil ediblər. Təkcə Xalid Səid ədəbiyyatçı olmuşdu. Özbəkistanda əmin uşaqları çoxdur. Saleh əminin övladları arasında professor, elmlər doktoru olanlar da var”⁵³.

Bəhicə xanım ana qohumları barədə deyirdi: “Dayım Ağa xan Talışinski Xarkovda ali tibb təhsili almışdı. 1949-cu ildə rəhmətə getdi. Əsl adı Əbülfət idi. Bakıda ilk cərrahlardan biriydi. O illərdə Azərbaycanda adətən üç professorun adını bir yerdə çəkirdi: Topçubaşov, Talışinski, Mirqasimov...”

Ağa Xan Talışinski ilə atam həm yeznə-qayın, həm də ən yaxın dost idilər. Sizə bir sirr açım. Amma siz onu yazmayın. 1935-ci ildə Ağa Xan Talışinskinin travmatoloji cərrahiyyəyə həsr olunmuş bir kitabı nəşr edildi. Bilirsiniz... bu kitab həmin sahə üzrə Azərbaycan türkcəsində nəşr olunmuş ilk kitab idi. Məsələ burasındadır ki, dayım öz kitabını rusca yazmışdı. Tərcüməsini isə Xalid Səid gerçəkləşdirdi. Amma bu barədə həmin kitabda heç bir qeyd yoxdur.

Abbas dayım isə Xarkovda dağ mühəndisi ixtisası üzrə ali təhsil alırdı. 1919-cu ildə başı inqilabi işlərə qarışıb və onu orada güllələyiblər...

⁵³ “Ədəbiyyat” qəzeti. 14 noyabr 2008-ci il.

Rüstəm dayım Rza xanın qardaşı Abdulla xanın qızı Məsmə xanımla evlənmişdi. Rüstəmi... tutdurdular. Onu Salovkiyə göndərdilər. Bir dəfə necə olursa, Stalin Bakıya xəbər göndərir ki, Süleyman Mehmandarovun qohumlarından kim varsa, mən onları görmək istəyirəm... Süleyman Səməd bəy Mehmandarovun əmisi oğlu idi. Bilmirəm... nə zamansa Süleyman bəy Stalinə kömək edibmiş. Sonra nənəm Stalinə məktub yazdı. Nənəmi Moskva-yə çağırdılar. Bilqeyis xalamla getdi. Düzdür, Stalin onu qəbul etməmişdi. Amma onu görərkən ki, Vişinski qəbul etmişdi. O vaxt nənəngilin gedib bir ay Salovkidə Rüstəmlə bir yerdə yaşamaqlarına icazə verdilər. Bunlar qayıdandan sonra dayımı buraxdılar. Ancaq Bakıya yox, Samaraya yollamışdılar. Orada diş texniki idi. Sonra Bakıya gəldi. Onun Bakıya gəlişi 37-ci ilə təsadüf edirdi. Sənədləri yox idi deyə burada qala bilmədi. Tatarıstana getdi...

Zəhra xalam Bakının varlı adamlarından biriylə ailə qurmuşdu...

Cahan xalam bilirsiniz, məşhur müğənniydi...

Asya xalam isə adi evdar qadındı»⁵⁴.

Xalid Səidin ata ocağını ziyarət edənlərdən biri də yorulmaz tədqiqatçı alim Əli Şamildir. O, 2009-cu ildə Özbəkistana getmiş, böyük çətinliklər hesabına olsa da, həmin nəslin nümayəndələri ilə görüşə bilmişdir. Əli müəllim bununla bağlı səfər qeydlərini də ayrıca bir məqalə şəklində qələmə almışdır. Biz hələlik qeyri-mətbu olan həmin məqalədən kiçik bir hissəni burada verməyi məqsəduyğun bildik. Əli müəllim yazır: «Bir azdan evin sahibi, Xalid Səidin qardaşı Əhməd Xocanın oğlu Həmdulla gəldi. Yoldaşhoca Buzurhoca oğlu və Tahir Kahhar bizi ev sahibinə tanıtdı. Ondan söhbətlərimizi lentə yazmağı və

⁵⁴ “Ədəbiyyat” qəzeti. 14 noyabr 2008-ci il.

televiziya verilişi çəkməyə icazə verməsini istədik.

Həmdulla razılaşdı. Üzgün halda bizə qədərincə bilgi verə bilməyəcəyini söyləyib üzrxahlıq etdi. Bildirdi ki, repressiya zamanı evdə olan kitabların, qəzetlərin, fotoşəkillərin, ərəb əlifbasıyla yazılı nə varmıssa hamısını valideynləri yandırılar. Hətta özlərini təqibdən qorumaq üçün Xocayev familiyasından imtina edərək Əliyev familiyasını qəbul ediblər. Əliyev Özbəkistanda az yayılmış familiyadır.

Bu cür ehtiyat tədbirləri görmələrinə baxmayaraq, təqib və təzyiqlərdən yaxa qurtara bilməyiblər. Yaşadıqları evi onların əlindən alaraq, ambulatoriya ediblər. Ambulatoriya da baxımsızlıqdan 1960-cı illərdə uçub xarabazarlığa çevrilib.

Həmdulla yana-yana deyir ki, atam müharibədə həlak olmasına, ailəmiz uşaqlı-böyükklü kolxozda işləməsinə baxmayaraq, ata-baba mülkümüzün xarabasını da bizə vermirdilər. Məcbur qalıb uçmuş ambulatoriyanı pulla aldım. Babamızın evini olduğu kimi bərpa etməyə çalışdım. 1970-ci illərdə güzəranımız yaxşılaşanda indi gördüyünüz bu evi tikdik.

Ondan əmilərinin adlarını və onların övladlarını xəbər aldığımızda çətinliklə əmisi Soltan xocanı, Rəhmət xocanı, Xalid Səidi və bibisi Rıxsanı xatırladı. Rıxsanın evi onların yaxınlığında olduğunu və 4-5 il əvvəl rəhmətə getdiyini söylədi.

Həmdulla bildirdi ki, onlar üç qardaş olublar. Müəllim olan böyük qardaşı Feyzulla bir neçə il məktəb direktoru işləyib. Xalid Səidin tanınması, təbliği üçün çox çalışmış, onun təşəbbüsü ilə kəndin məktəbinə və bir küçəsinə Xalid Səid Xocayevin adı verilibmiş. Nə yazıq ki, 1990-cı illərdə ləğv edilib.

O, özünün və kiçik qardaşı Əzizullanın savadsız olduqlarından əmilərinin tanınılmasında bir iş görə bilmədiklərini də xəcalətlə söylədi və əmisi Rəhmətin Daşkənddə yaşayan Lara adlı qızı ilə çoxdan əlaqələri kəsildiyini bildirdi. Əmisi Soltan xocanın da öldüyünü, onun Səidinasır adlı lal bir oğlu qaldığını və

kənddə yaşadığını, onlardan da elə bir bilgi ala bilməyəcəyimizi söylədi.

Xalid Səidin ocağında yaşayan Həmdullanın beş övladı və iki nəvəsi var. O, 1950-ci illərdə Xalid Səidin qızı Bəhicənin Koşkurqana gəldiyini, bir neçə gün onlarda qonaq qaldığını da xatırladı.

Tahir Kahhar isə bildirdi ki, yalnız Xalid Səidin deyil, bütün məktəblərdən adlar götürülüb. Sovet dönəmində məktəblərə Rusiyaya xidmət etmiş, özbək xalqının müstəqilliyinə və azadlığına zərbə vurmuş insanların, xüsusən də rusların adı verildiyindən rəsmi fərmanla məktəblərdən şəxslərin adı götürüldü, məktəblər ölkə üzrə sıra nömrəsilə qeyd edildi.

Ədalət Məmmədov da ictimai televiziya veriliş hazırlamaq üçün Xalid Səid Xocayevin doğulduğu və uşaqlığını keçirdiyi evi, həyət-bacanı çəkdi, Həmdulla Əliyevlə söhbətlərimizi lentə aldı. Daşkənd. 20 sentyabr 2009⁵⁵.

Diqqətlə fikir versək görürük ki, həm Bəhicə xanım, həm də Əli müəllim böyük çətinliklərlə gedib çıxdıqları bu kənddən Xocayevlərlə bağlı tam genişliyi ilə məlumat əldə edə bilməyib. Hətta zamanında məşhur olan «xoca», «Xocayevlər»in evini tapmaqda belə çətinlik çəkiblər. Bir kənddə tanınmış bir ailənin ev ünvanının çətinliklə tapılması təsadüfi hadisə deyil. Yuxarıda təqdim etdiyimiz xatirələrdə bunun səbəbinə işarə də vurulur. Əli müəllim göstərir ki, onlar fəsilələrini də dəyişmişdilər. Əli müəllimin fikirlərinə əlavə olaraq bildirməliyik ki, istintaq prosesində və ya siyahıya almalar zamanı bir çox adlara müdaxilə edir, onların adlarının qarşısındakı «Mir», «Hacı», «Xan», «Bəy», hətta «Allah» və s. sözləri yazmırdılar. Məsələn, Mir Rza, Hacıqəmbər, Xanəli, Bəybala, Allahqulu, Allahverdi... sözlərinin birinci komponentlərini yazmırdılar.

⁵⁵ Mətnin əlyazması C.Qasimovun şəxsi arxivindədir.

Yerdə qalan adlar isə şübhəsiz ki, əhali arasında müəyyən çətinlik yaradırdı.

Məlumat üçün bildirməliyik ki, Stalin repressiyaları dövründə Xocayevlərin soyadının dəyişməsi yeganə hadisə deyildi. SSRİ-nin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da soyadlarını dəyişdirənlər çox olmuşdu. Məsələn, Naxçıvanskiyə, Şah-taxtılıya, Mehmandarovlara, Talışinskiyə, Şıxlinskiyə... də nümayəndələri arasında soyadını dəyişdirənlər olmuşdu. Həmin şəxslər də təqiblərdən yaxa qurtarmaq, özlərini mövcud təhlükədən müdafiə və mühafizə etmək, NKVD həbsxanalarında qriqoryanların, tevosyanların və markaryanların... verdikləri işgəncələrlə, daha doğrusu, bu total mühitin, rejimin və sistemin eybəcərlikləri ilə üz-üzə qalmamaq üçün bir-birləri ilə əlaqələri kəsmiş, fəmiyalarını dəyişdirmişdilər. «Bütün ölkələrin proletarları birləşin» çağırışı edən bolşeviklər birləşən, hətta qohum olan proletarları bir-biri ilə yaxın olmağa qoymurdular.

Onlarla fakt gətirmək olar ki, bu gün Şeyxzamanovlar, Şıxlinskiyə, Naxçıvanskiyə, Mehmandarovlar, Talışinskiyə, Şah-taxtinskiyə, Şadlinskiyə, Kəngərililər, Bakıxanovlar, Rəfibəyliyə, Qayıbovlar və başqaları o nəsillərin nümayəndələri olmalarına baxmayaraq, həmin soyadın daşıyıcıları deyil. Maraqlıdır ki, əvvəllər dövlət özü də bu cür dəyişməyə mane olmamış, daha doğrusu, buna müəyyən qədər şərait də yaratmışdır. Müəyyən müddətdən sonra onların da böyük bir qismini aşkarlayaraq məhv etmişdilər. XX əsrin ortalarında Stalin kultu sındıqdan sonra bu rejimə inamını itirən həmin nəslin nümayəndələri əvvəlki soyadlarına qayıtmağa ehtiyat etmiş və daşdıqları fəmiyada qalmışlar. Nəsillər və tayfalar beləcə bir-birindən uzaq salınmış, nəsillər arasındakı əlaqə bağlarını düşünölmüş surətdə qırılmışdılar.

Yuxarıda da deyildiyi kimi, fəmiyanı dəyişmək Xocayevlər nəslindən də yan keçməmişdi. Qəti surətdə deməliyik ki,

Xocayevlərin, eləcə də digərlərinin familiyalarını dəyişməsi soyaddan, babadan imtina deyil, mövcud təhlükədən yayınmaqdı. Beləcə, idarə və iş üsulu repressiya olan totalitar rejim, düşünülmüş surətdə həyata keçirdiyi çirkin siyasəti ilə nəsillər arasındakı bağları qırmağa qismən də olsa nail olmuşlar. Bizim adi bir məsələ kimi baxdığımız nəsillər arasında qırılan şəcərə bağları qövmlər və tayfalar, hətta etnoslar və türkdilli xalqlar arasında da əlaqələrə təsirsiz qalmamışdır. Həmin illərdə vurulan zərbədir ki, bu gün də türk xalqlarını bir araya gətirmək, vahid mənəvi-coğrafi məkanda birləşdirmək olduqca çətinidir.

Xatirələrdən aydın olur ki, Xocayevlər əski əlifba ilə olan hər şeyi – məktubu da, əsərləri də, əlyazmaları da yandırmışdılar. Buna təəssüflənsək də təəccüblənməməliyik. Çünki həmin illərdə onsuz da bəhanə axtarırdılar ki, repressiyaya məruz qalanan digər ailə üzvlərini də həbs etsinlər. Hətta həmin məktublar və ya hər hansı bir arzuolunmaz şəxsin əsəri kimdəsə tapılsaydı, onu dərhal güllələyirdilər. Buna aid yüzlərlə misal gətirmək olar. Lakin biz mətləbi uzatmadan yalnız bir misalla kifayətlənəcəyik.

Folklorşünas alim Vəli Xulufunun evində axtarış aparılarkən ondan Məmmədəmin Rəsulzadənin yazdığı «Rusiyanın siyasi vəziyyəti» adlı kitabı da müsadirə edilərək götürülmüşdü. Təsədüfi deyildir ki, V.Xulufunu bu məsələyə görə vətən xaini olmaqda ittiham edirdilər. 3 fevral 1937-ci il dindirməsinə fikir versək görərik ki, uzun-uzadı davam edən bu dindirmədə XDİK müstəntiqi Avanesyan həbs olunana qədər partiyanın üzvü olan professor Vəli Xulufu kimi bir şəxsin M.Ə.Rəsulzadənin «Rusiyanın siyasi vəziyyəti» adlı kitabını Hənəfi Zeynallıdan almasını, oxumasını, evində saxlamasını və yasaqlanmış bu kitabı hüquq-mühafizə orqanlarından gizlətməsini vətən xainliyinə bərabər tutur və SSRİ-yə qarşı yönəlmiş qatı, eyni zamanda bağlılanılmaz ci-

nayət hesab edirdi⁵⁶.

Ona görə də ailələr evdə nə vardisa məhv etməyə çalışırdı. SSRİ xalqları arasında elə bir xof, elə bir idarə üsulu yaradılmıxdı ki, insanlar çəkirdikləri ailəvi şəkilləri belə məhv edirdilər. Onlar arasında ən cəsarətliləri həbs edilmiş qohumlarının şəklini ailə üzvlərinin arasında görünməsin deyə ya qayçılayıb çıxarırdı, ya da ləkələyərək tanınmaz hala salırdılar. Böyük əksəriyyəti isə xata-bələdan uzaq olmaq üçün həmin şəkilləri yandırirdılar.

Çox vaxt repressiyaya məruz qalmayan ailələr evlərindəki əski kitab və əlyazmaları, eləcə də hər cür yazışmaları, hətta sevgi məktublarını da yandırirdılar. Ədəbi-mədəni irsi məhv etmək üçün bundan asan yol yox idi. **Tərəddüd etmədən demək olar ki, repressiyalar dövründə məhv edilən mətbu və ya qeyri-mətbu əsərlərin sayı məhv edilən insanların sayından dəfələrlə çox idi. Bu gün 1930-cu illərdə güllələnənlərin və sürgün olunanların yeri artıqlaması ilə dolub, lakin yandırılan və məhv edilən kitab, cüng və əlyazmaların isə hələ də yeri görünür. Fikrimizcə, mövcud olan o boşluğu heç nə doldura bilməyəcəkdir.**

Bir ailənin tragik-dramatik situasiyalarla dolu həyat hekayəsi beləcə başa çatır. Sevindirən cəhət odur ki, nə repressiyalar, nə də totalitar rejim nəsillər və tayfalar arasındakı bağları axıradək qıra bilmədi. Bu gün mənəvi, əxlaqi, hətta hüquqi dəyərlərə söykənən həmin bağlar repressiyanın dərslərindən nəticə çıxarıraq sağlam elmi-siyasi təməllərlə daha da möhkəmləndirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Bilqeyis xanım Stalinin ölümündən sonra qohumlarının axtarışına çıxmış, onlarla bağlı materiallar

⁵⁶ Bu barədə ətraflı bax Cəlal Qasimovun Vəli Xulufu (Bakı, 2016) monoqrafiyasına.

toplamağa çalışmışdır. O, Özbəkstana getsə də, ata qohumları ilə bağlı ciddi bir məlumat əldə edə bilməmişdir. Lakin ana qohumları barədə müəyyən materiallar toplamışdır ki, həmin materialların nöqtə və vergülünə toxunmadan onları da oxucuların diqqətinə çatdırırıq. Hesab edirik ki, bu materiallar bizə Xalid Səidin həyat yoldaşı Sara xanımın valideynləri və bacı-qardaşları barədə, bütövlükdə isə Talışinskilər haqqında müəyyən bilgi verəcəkdir.

Мир Рза хан Талышинский (1863-1932)

Мир Рза хан – сын Мир Абульфат хана и Бильгейс ханум Талышинских. Родился в 1863 году в Ленкорани. Окончил русскую гимназию. Владел угодьями и поместьями в Ленкорани. Работал писарем, обладал каллиграфическим почерком. Рзахан был исключительно благородным и интеллигентным человеком, добрым отцом и дедом.



В 1884 г. женился на Марьям ханум Мехмандаровой, от которой имел 10 детей – трех сыновей и семерых дочерей. После революции переехал в Баку с семьей, где проживал со старшим сыном Агаханом.

В последние годы своей жизни Рзахан жил в Гяндже у старшей дочери Бегим Ага ханум. Умер в 1932 г. в Гяндже и там же был похоронен. (По утверждению Башира Ахмедова – сына хозяина дома, где проживала Бегим Ага с семьей Мешади Ага Мирза, Рзахан похоронен в их фамильном склепе в Гяндже.)

**Марьям ханум Мехмандарова-Тальшинская,
жена Рзахана Тальшинского
(1870-1943)**



Марьям ханум родилась в 1870 г. в Ленкорани в семье Садых бека Мехмандарова и Бике ханум Тальшинской. Сестра генерала царской армии Самед бека Мехмандарова. Ее отец был выпускником юридического факультета Петербургского университета и занимал должность городского главы Ленкорани в течении долгих лет.

Марьям ханум вышла замуж за Рзахана Тальшинского и имела 10 детей (3 сыновей и 7 дочерей). Без образования.

После революции переехала в Баку. Проживала сначала у дочери Зехры (Ханум бала), а затем до конца жизни жила с младшей дочерью Джахан. Умерла в 1943 г. в Тбилиси, куда уехала с Джахан, высланной из Баку во время сталинских репрессий. Похоронена там же.

**Бегим Ага Тальшинская
(1887-1941)**



Бегим Ага ханум родилась в 1887 г. в Ленкорани. Без образования. Была выдана замуж в Баку за Гейбата Ахвердиева (родственника ее матери Марьям ханум и двоюродного брата писателя Абдулрагим бека Ахвердиева), который был служащим.

От Ахвердиева Бегим Ага имела

двоих детей, дочь Кюбру и сына Махмуда. Позже она развелась с мужем и была выдана замуж за Теймурбека Мехмандарова, главного инженера на нефтяных промыслах Мусы Нагиева в г. Баку. От Теймурбека Бегим Ага также родила двоих детей – сына Надира и дочь Сону. Теймурбек умер в 1920 г.

В последние годы Бегим Ага с детьми проживала в Гяндже, куда переехала после третьего замужества с неким Габиб бекком. Умерла в 1941 г.

Зумруд ханум Талышинская (1889-1928)

Зумруд ханум, вторая дочь Рзахана и Марьям ханум, родилась в 1889 г. в Ленкорани. Образование не получила. Была выдана замуж за Кязим хана Талышинского в 1912 г. В 1914 г. родила сына Кязима. После смерти Кязим хана была вторично выдана замуж за Салех бека Талышинского, который был уже женат, но не имел детей. Родила четырех детей – сыновей Эюба, Сарханга, Нияза и дочь Лятифу.

Вскоре после рождения детей Зумруд умерла от туберкулеза. Похоронена в Ленкорани.

Аббас Гулу хан Талышинский (1892-1919)

Аббас Гулу хан был вторым сыном в семье. Родился в 1892 г. в Ленкорани. Начальное образование получил там же. Закончил гимназию в Баку, после чего поступил на геологический факультет Харьковского университета, который



окончил в 1918 г.

Вернувшись в Ленкорань Аббас Гулу занялся революционной деятельностью, за что в 1919г. был убит дальними родственниками, застрелившими его на пристани, когда он садился на пароход, чтобы ехать в Баку.

Был похоронен в Баку, сначала на Чемберекендском кладбище, а затем перезахоронен (в связи с закладкой Нагорного парка) в селении Нардаран, где по сей день находится его могила. Женат не был, детей не имел.

Мир Абульфат хан (Агахан) Талышинский (1895-1949)



Мир Абульфат хан родился 10 сентября 1895 г. в г. Ленкорани. Начальное образование получил в Первой Бакинской мужской гимназии, которую окончил в 1909 г. В 1916 г. закончил медицинский факультет Киевского университета по специальности врач-травматолог. После этого до марта 1917 г. он работал ординатором в Харьковском госпитале общества Красного Креста. В апреле 1917 г. Агахан возвращается в Баку, где начинает работу в хирургическом отделении Бакинской городской клинической больницы им.Семашко.

С 1920 г. работал на кафедре общей хирургии Бакинского государственного университета. В 1930 г. основал отделение травматологии в больнице им. Семашко. В 1935 г. выпустил первое учебное пособие по травматологии на азербайджанском языке для студентов медицинского института. В 1938-1944 гг. заведовал

кафедрой травматологии и ортопедии, а также военно-полевой хирургии Азербайджанского института усовершенствования врачей. Одновременно во время Великой Отечественной войны он являлся главным хирургом военного госпиталя.

После окончания войны Агахан основал бакинский НИИ травматологии и восстановительной хирургии, где возглавил отделение травматологии и ортопедии, которым руководил до конца жизни.

В 1919 г. женился на Кишвар ханум Талышхановой, дочери своего двоюродного брата Миргашима (Ханоглана) Талышханова. В 1922 г. у него родился сын Аббаскули (Азиз), а в 1923г. – дочь Аделя. Агахан Талышинский умер 21 декабря 1949 г.

Захра ханум (Ханум бала) Талышинская (1895-1949)

Захра ханум, третья дочь в семье, родилась в 1895 г. в Ленкорани. Не имела образования. Была выдана замуж в Баку за богатого бакинца Мешади Исмаила Мамедова, владевшего большим состоянием, в том числе и Саллаханой (этим словом до сих пор называют нагорную часть Баку). Вел торговлю с Турцией и другими странами. Был сослан в Сибирь, перед войной вернулся в Баку. Детей в этом браке не было.



Захра ханум получила начальное образование и выучилась на медсестру. Работала в санатории в Мардакянах, где встретила своего второго мужа Сеида Асланова, который работал директором этого санатория.

Они прожили вместе много лет. 17 сентября 1949 г. Захру ханум разбил паралич; в этот же день она скончалась.

Похоронена на кладбище Чемберкенд в ограде сестры своей подруги Гонча ханум.

**Рустам хан Талышинский
(1898-1938)**



Рустам хан был третьим сыном в семье. Родился в 1898 г. в Ленкорани, где получил начальное образование, далее учился в Баку. Работал вместе с Мешади Исмаилом Мамедовым, мужем своей сестры Захры, занимаясь торговлей.

Еще в молодости примерно в 1922 г. он женился на своей двоюродной сестре Месме ханум Талышинской, дочери Абдуллы хана, брата Рзахана. Детей у них не было.

По наговору родственника Салех бека Талышинского, мужа сестры Зумруд, Рустам в 1928 г. был арестован и сослан на Соловецкие острова. Там он выучился на зубного техника.

По счастливой случайности, в 1935 г. Сталин заинтересовался, есть ли в Баку кто-либо из родни некоего Сулеймана Мехмандарова, который очень помогал Сталину, когда тот жил в Баку. На этот запрос откликнулась мать Рустама Марьям ханум. Одновременно она попросила Сталина о помиловании сына. В результате Рустам был освобожден и отправлен на вольное поселение в город Бугуруслан Самарской области, где он открыл свой кабинет зубного техника.

В 1937 г. Рустам вернулся в Баку, однако из-за

путаницы с документами ему пришлось опять уехать в Бугуруслан, где он снова был арестован, после чего след его был утерян. Он погиб в ссылке ориентировочно в 1938 г.

Бильгейс ханум Галышинская (1900-1942)

Бильгейс ханум (Ханум) была четвертой дочерью в семье; самой красивой среди всех дочерей. Училась в Заведении святой Нины в Баку. Во время учебы в нее влюбился старший брат Мешади Исмаила Мамедова (мужа сестры Захры), которого звали Мешади Дадаш. Вскоре состоялась свадьба (это был ориентировочно 1919 г.). От этого брака у Бильгейс родилась дочь Зиночка (1920 г.), которая умерла в младенчестве. После этого, в 1921 г., на свет появился их сын Гусейн Ага; а в 1923 г. Мешади Дадаш погиб в разборках в Баку на советской улице.



Оставшись одна с сыном на руках Бильгейс вскоре вышла замуж за главного редактора газеты «Заря Востока» Рзагулу Наджафова, у которого было два сына – Акиф и Орхан, ненамного младше ее Гусейна. Рзагулу усыновил Гусейна. Жили они счастливо, сначала в Тифлисе, а затем в Баку, в роскошной по тем временам квартире из семи комнат на улице Губернской (ныне Низами). Дети ходили в немецкую школу, что тогда было очень престижно и модно.

Бильгейс была очень красива и украшала собой любое общество. Когда в Баку приехал с визитом правитель Афганистана Аманулла шах, Бильгейс ханум во время

приема выступала хозяйкой вечера.

В 1934-1935 гг. Рзагулу Наджафова арестовали, а квартиру конфисковали. Бильгейс с сыном были вселены в проходную комнатку без каких-либо удобств в уплотнении с соседями. Мальчики, Акиф и Орхан, были переданы родственникам. Это была смутная пора репрессий, бесконечного страха и беспокойства. Бильгейс устроилась на работу в Институт народного хозяйства на должность секретаря, где проработала до начала войны 1941 г. Нужда, неустроенность сделали свое дело. Осенью 1941 г. Бильгейс умерла от туберкулеза.

Ситара ханум Тальшинская (1902-1975)



Ситара ханум, пятая дочь в семье, родилась в 1902 г. в Ленкорани. В 1918 г. после революции вместе с родителями переехала в Баку, где проживала у старшей сестры Захры.

В 1924 г. была выдана замуж за Халида Сеида Ходжаева, уроженца Ташкента, ученого-тюрколога, который после окончания Стамбульского университета переехал в Баку. В 1925 г. родила дочь Бахиджу.

Ситара ханум выучилась грамоте в женском клубе имени Али Байрамова, после чего работала в женотделе г.Баку. Некоторое время она также работала инструктором АзЦИКа. В 1937 г. после ареста и расстрела мужа была арестована и выслана в числе таких же как она жен «изменников родины» в Казахстан в Акмолинский лагерь (АЛЖИР). Была как и все

осуждена на 8 лет. Будучи очень общительной и веселой, любившая шутить даже в тех ужасных жизненных условиях, Ситара пользовалась уважением и любовью окружающих. Среди сидевших с ней женщин была известная в то время сотрудница Кремля Ольга Шатуновская. Именно она и посоветовала Ситаре обратиться в Кремль лично к Сталину с просьбой о помиловании, назвав при этом секретный адрес.

Конечно, никто из арестованных не имел права переписки. Бумаги не было. Не долго думая, Ситара нашла кусок картона и написала на нем письмо Сталину с просьбой о помиловании. Она передала свое послание начальнику лагеря. Надо сказать, что даже этот чиновник почему-то хорошо относился к ней. Он дал Ситаре бумагу и конверт, чтобы она могла нормально послать письмо. Секретный адрес звучал так: Москва, Кремль, Спасские ворота, Сталину.

Затея сработала. В 20-х числах мая 1941 г. за месяц до начала войны пришел приказ об освобождении. По тем временам это было чудом. Редко кому удавалось освободиться из пекла сталинских лагерей. Ситара ханум вернулась в Баку и воссоединилась со своей единственной дочерью и родными.

Но тут началась война. Ситаре ханум запретили жить в Баку, поскольку он был режимным городом. Началось долгое скитание по районам Азербайджана. В 1950 г. пришла реабилитация на мужа и на нее, а в 1957 г. она получила квартиру в престижном доме по распоряжению Н.С.Хрущева (и опять - спасибо Ольге Шатуновской, которая, получив реабилитацию, к тому времени снова работала в Кремле. Туда Ситара ханум снова написала письмо, воспользовавшись тем же самым адресом – Кремль, Спасские ворота) . Она была восстановлена в правах и

получила персональную пенсию. До конца жизни она проживала с дочерью, зятем Зия Мамедовым, профессором Высшей партийной школы, и внучкой Афруз.

Прожитая жизнь не могла не оставить свой тяжелый след на ее здоровье. В 1975 году Ситара ханум заболела раком мозга и умерла. Похоронена рядом со своим братом Агаханом и сестрой Джахан на центральном кладбище Чемберекенд.

Асия ханум Талышинская (1907-1982)



Асия ханум, шестая дочь в семье. Родилась в 1907 г. в Ленкорани. В 1918 г. вместе с родителями переехала в Баку, где проживала у старшей сестры. После установления Советской власти вместе с сестрами Джахан и Ситарой начала посещать курсы ликвидации неграмотности в женском клубе им. Али Байрамова. Там же нашла свое счастье – встретила, полюбила и вышла замуж за работника этого клуба Ага Керима Турани, уроженца Баку, селение Маштаги.

Асия ханум имела троих детей – двоих дочерей Бике и Нилуфар, а также сына Аслана. Прожила с мужем долгую жизнь, увидела внуков и правнучку. Ага Керим умер в 70-х годах.

Асия работала заведующей детским садом в пригороде Баку. После смерти мужа переехала в г. Сумгаит, где к тому времени после замужества проживала младшая дочь

Неля.

Асия ханум умерла от болезни в 1982 г. и была похоронена в Сумгаите.

Джахан ханум Талышинская (1909-1967)

Джахан ханум, седьмая и последняя дочь в семье, родилась в 1909 г. в Ленкорани. Там же посещала начальную школу. После переезда в Баку училась в азербайджанской семинарии.

Обладала прекрасным голосом и была очень музыкальна с самого детства. Уже учась в семинарии участвовала в художественной



самодетельности, в ансамбле при клубе им. Али Байрамова, работала на радио, в Азгосэстраде, и с 1934 г. стала солисткой Азгосфилармонии.

В 1938 г. стала лауреатом первого всесоюзного конкурса артистов эстрады СССР, а в 1940 г. ей было присвоено имя Заслуженной артистки республики.

В 1927 г. Джахан вышла замуж за Мамеда Гаджибекова, а в 1928 г. родила сына Назима.

В 1942 г. Джахан ханум во время сталинских репрессий была выслана в Северный Казахстан. В том же году благодаря содействию знаменитой артистки Тамары ханум переехала в Ташкент и начала работать солисткой

ташкентской филармонии. Позже по счастливой случайности ей удалось переехать в Тбилиси по назначению, где она работала в Государственном театре драмы.

Вернувшись в Баку несколько лет спустя Джахан ханум начала работать в Азербайджанском Государственном театре музыкальной комедии, где пользовалась колоссальным успехом у зрителей.

В 1949 г. на волне новых репрессий ее вновь выслали в Ташкент, где она продолжала работать в филармонии. После ташкентского землетрясения 1966 г. Джахан вернулась в Баку, где ей была предоставлена квартира. В 1967 г. она скончалась от инсульта. Похоронена в Баку.

II FƏSİL

XALİD SƏİD XOCAYEVİN ELMİ-PUBLİSİSTİK YARADICILIĞI VƏ BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAKI FƏALİYYƏTİ

Xalid Səidin əsərləri əsas verir deyək ki, bir çox məsləkdaşları kimi, o da türk xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqə və bağları, türk milli kimliyini sağlam təməllər üzərində möhkəmləndirən güclü şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Böyük türkoloq alim Xalid Səid türklərin milli varlığı, milli kimliyi ilə bağlı məsələlərə prinsipiallıqla yanaşmış və heç zaman ziyalı-vətəndaş mövqeyini gizlətməmişdir. Belə ki, o, «Dilimizə hörmət edilsin» adlı məqaləsində türk dilinə və türk mədəniyyətinə həqarətlə yanaşan, türkləri istedadsız və qabiliyyətsiz adlandıran Avropa alimlərinə qarşı çıxaraq bildirirdi ki, islam mədəniyyətini yaradanlar arasında türklərin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Və bundan başqa, ərəb və fars dillərində yazılan bir sıra məşhur əsərlərin müəllifləri arasında türklər də az deyil. Alim göstərirdi ki, doğrudur, islamın ilk dövründə türklər müəyyən dərəcədə «ərəbləşmiş» və milli kimliyini unutmuş, sonrakı mərhələdə xüsusilə Səlcuqlar dövründən başlayaraq farslaşma və nəhayət, XIX əsrdən ruslaşma prosesi getməyə başlamışdı⁵⁷. Əlbəttə, Xalid Səidin gündəmə gətirdiyi bu məsələlər olduqca ciddi və aktual idi.

O, «Dilimizə hörmət edilsin» adlı məqaləsində Rusiyada gədən proseslərə (Çar Rusiyasının çökməsinə, Nikolay hakimiyyətinin yıxılmasına, sistemin dəyişməsinə, yeni bir izmin bərqərar olmasına) diqqəti yönəldir, mövcud şəraitdən yararlanmağın vacibliyini vurğulayır və qeyd edirdi ki, indi millətlər müstəqil olub, özlərinə sahib çıxıblar. Başqa millətlər rəsmi sənədlərini milli dillərində yazırlar. «Bizim rəsmi dairələrdə isə sənədlər hala rus dililə görülməkdədir. Əcəba nədən?»⁵⁸

Müəllif bunun əsas səbəbini aşağıdakı amillərdə görürdü:

a) Azərbaycanda rus təsirinin güclü olmasında və ruslara meyilli insanların çoxluğunda;

b) bir qrup ziyalının «guya türk dili rəsmi işlərə yaramır» kimi yanlış, saxta və cəfəng uydurmalarında.

Xalid Səid məqalənin sonunda haqlı olaraq bildirirdi ki:

⁵⁷ «Azərbaycan» qəzeti. 30 yanvar 1919-cu il, № 101.

⁵⁸ Yəni orada.

«Əgər biz özümüzü müstəqil sayırıqsa, milli varlığımız olan dilimizə sahib çıxmalıyıq»⁵⁹. Həqiqətən də, müstəqilliyi şərtləndirən əsas amillərdən biri və həm də birincisi dildir. Dili müstəqil olmayan dövlətin özü də, düşüncə tərzində də, yeritdiyi siyasət də müstəqil ola bilməz. Bunu bir əhkam kimi qəbul etməliyik. Müstəqil dövlətin dili də müstəqil olmalıdır. Dilin müstəqilliyi fikrin, düşüncənin, milli «mən»in müstəqilliyidir. Fikir və düşüncə, milli «mən» və milli «biz» azad və müstəqil deyilsə, dövlət də müstəqil deyil. Həmin dövlət həmişə və hər yerdə idarə edən deyil, idarə olunan dövlət olur. Yadın idarə etdiyi dövlət isə milli dövlət (hətta dövlət belə) ola bilmir. Milli dil dövlətçiliyin də inkişafına təkan verir və milli dövlət formalaşdırır. Ulu öndər Heydər Əliyev vaxtı ilə deyirdi ki, «hər bir xalq öz dili ilə yaranır»⁶⁰. Deməli, milli dövlətin formalaşması üçün, heç şübhəsiz ki, əsas amillərdən biri də milli dildir.

Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu cür milli xarakterə və milli düşüncəyə malik olan Xalid Səid Xocayevin elmi-bədii irsi tam halda əlimizdə yoxdu. **Araşdırmalar göstərir ki, alimin əlyazma əsərləri onun mətbu əsər və kitablarından qat-qat çox olmuşdur.** Nə yazıq ki, həmin əlyazma və kitabların böyük əksəriyyəti Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (XDİK-in) milli-mənəvi dəyərlərimizə qənim kəsilmiş əməkdaşları tərəfindən məhv edilmişdi. Az bir qismi çalışdığı elmi-pedoqoji təşkilatlarda qalsa da, onların sonrakı taleyi çox qaralıq qalmışdır.

Yorulmaz tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov qeyd edirdi ki, Xalid Səid dərslək, dərslək və-

⁵⁹ Xalid Səid Xocayev “Dilimizə hörmət edilsin”. “Azərbaycan” qəzeti, 30.01.1919, №101, səh. 3.

⁶⁰ Səlahəddin Xəlilov. Lider, dövlət, cəmiyyət. Bakı, 2001, s. 248.

saiti, elmi araşdırmalar, tərcümə əsərlərinin müəllifi kimi də əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun «Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi» (Bakı, 1926), «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» (Bakı, 1929), A.Tağızadə ilə birgə yazdığı «Müxtəsər üslubiyyat» (Bakı, 1933 və 1934), «Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili» (Bakı, 1934), bədii tərcümələri (A.Qədiri. «Ötən günlər». Bakı, 1928 və 1929) əsərləri nadir nüsxələr kimi qorunub saxlanılır. Xalid Səidin ədəbiyyatşünaslığa və tarixə aid də tədqiqatları olmuşdur. «Çığatay ədəbiyyatından mühazirələr» (5-6 c.v.), «Türküstan tarixinin qısa icmalı» (5-7 c.v.), «Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi» (18-20 c.v.) «İran dillərinin qrammatikası» (6-7 c.v.) əsərləri ali məktəblər üçün hazırladığı dərslik və dərs vəsaiti olubdur. (Ə.Quliyev. İki xalqın oğlu. – «Elm» qəzeti. 23 iyul 1988-ci il) Xalid Səid Xocayev Azərbaycanda dilçilik elminin əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. O, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası sahəsində Mirzə Kazım bəydən sonra «Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi» (Bakı, 1926) adlı kitabını yazmışdır. Üslubiyyata aid ilk kitabın müəllifi də Xalid Səid olmuşdur. Onun «Müxtəsər üslubiyyat» (Bakı, 1933 və 1934) kitabı iki dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatla bağlı ilk dərslikdir⁶¹.

Tədqiqatçı alim Əli Şamil də Xalid Səidin Azərbaycan EAnın arxivində qorunub saxlanılan sənədləri barədə müfəssəl məlumat verir və göstərir ki, türkologiyanın bugünkü səviyyəindən baxanda Xalid Səidin xidmətləri kiçik görünə bilər. Amma 20-ci illərin səviyyəsindən baxsaq, onun necə bir nəci və böyük iş gördüyünün şahidi olarıq. Ölkənin əsas ideologiyası proletar beynəlmiləçiliyi olduğu, türçülüklə məşğul olanlara pantürkist damğası vurulub təqib edildiyi, həbslərə atıldığı bir

⁶¹ <https://ok.ru/hdfturan/topic/65342402426261>

zamanda Xalid Səid «Türk dillərinin tarixi qrammatikası», «Türküstan tarixinin qısa icmalı», «Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi», «Cığatay ədəbiyyatından mühazirələr», «Müqayisəli qrammatika» və b. əsərlərini yazır. Əli Şamil X.Səidin tərcümə yaradıcılığına da nəzər yetirir və Orxon yazılarını çağdaş dilimizə çevirərək, ona şərhlər hazırladığını qeyd edir⁶².

Filologiya elmləri doktoru, istedadlı tədqiqatçı alim Azər Turan «Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas» kitabında Xalid Səidin şəxsi qeydlərinə («Elmi əsərlərimin siyahısı və onların müxtəsər xarakteristikası» 19 noyabr 1934-ci il tarixli əlyazma⁶³), əldə olan kitablarına və əlavə bilgilərə istinad edərək həmin əsərlərin yığcam təsvirini aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

«Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi». 1926-cı ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti nəşriyyatında çap olunub. 108 səhifədir. Xalid Səidin bildirdiyinə görə, kitab Birinci Türkoloji Qurultayın təklifi ilə yazılıb. Ancaq əlimizdəki nəşrdə bunun belə olduğunu bildirən hər hansı bir qeyd yoxdur. Əksinə, müəllif əsərini «Bakıda toplanacaq olan türkşünaslar qurultayının qarşısında» duran bir sıra mühüm məsələləri aydınlaşdırmaq üçün yazdığını ifadə etmişdi. «Türkologiyada Mirzə Kazım bəyin əsərindən sonra ən dəyərli müqayisəli qrammatika» (Əsgər Quliyev) adlandırılan bu kitabı Əli Sultanlı «qohum dillərin müqayisəli qrammatikası sahəsində çox qiymətli» qaynaq hesab edirdi.

«Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım». Əziz Ubeydulinin ön sözüylə 1929-cu ildə Krım Xalq Maarif Komissarlığının Simferopoldakı mətbəəsində «birləşmiş yeni türk

⁶² https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=58858

⁶³ Bu əlyazmanı (həm də digər sənədləri) Bəhicə xanımın qızı Əfruz xanım bizə verdiyinə görə ona öz təşəkkürümüzü bildirir və həmin sənədləri, eləcə də bəzi şəkilləri bu kitabda nəşr etməyi məqsədəuyğun sayırıq – Cəlal Qasimov.

əlifbası ilə Azərbaycan ləhcəsində» nəşr olunmuş ilk kitabdır.

8 çap vərəqi həcmində – 145 səhifədən ibarətdir.

«**Müxtəsər üslubiyat**». Kitab Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda dillər kafedrasının müdiri, bəlkə də elə bu kitabın həmmüəllifi olduğu üçün 1937-ci ildə qətlə yetirilmiş Abdulla Tağızadə ilə birlikdə yazılıb. Bakıda iki dəfə – 1933-1934 illərdə Çobanzadənin redaktorluğu ilə «Azərnəşr»in tədris-pedaqoji şöbəsi tərəfindən nəşr olunub. 91 səhifədir. Xalid Səidin bildirdiyinə görə, A.Tağızadə kitabın əlifba tarixi bölümünün yazılmasında iştirak edib. «Orta məktəb müəllimləri və ali məktəb tələbələrinin uzun müddət yeganə dərs vəsaiti» (Əli Sultanlı) olan «Müxtəsər üslubiyat» «dilçilik tariximizdə bu barədə yazılmış ilk kitab» (Əlövsət Abdullayev) və «...Azərbaycan dilinin üslubiyatına həsr olunmuş ilk əsər olaraq, filologiyamızın o zamankı inkişafı nöqtəyi-nəzərindən irəliyə doğru bir addım» (Əbdülzəl Dəmirçizadə) sayılmaqdadır.

«**Türk məktəbi üçün rus dili**». 1934-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Xalid Səidin məlumatı: «Orijinal əsərdir. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının tapşırığına əsasən, Pedaqoji İnstitutun dosenti Yablonko ilə birgə tərtib olunub».

«**Müfəssəl sintaksis**». Xalq Maarif Komissarlığının təklifi ilə hazırladığı 14 çap vərəqi həcmində olan «Müfəssəl sintaksis» haqqında müəllif bildirirdi ki, kitabda yeni metod və sintaksisin müasir quruluşu da tətbiq edilir. Xalid Səidin xatırlatmasına görə, o vaxta qədər türk dilində belə bir əsər olmayıb. Professor Bəkir Çobanzadə tərəfindən redaktə işi tamamlanan kimi X. Səid kitabın mətbəəyə təqdim ediləcəyini bildirirdi. Bəkir Çobanzadə isə Xalid Səidin «Türk dilinin sintaksisinə dair» əsərini xüsusilə qeyd edərək yazırdı ki, «bu əsərdə S.Xocayev Şərq və rus dilçiliyinin sintaksis nəzəriyyəsi sahəsindəki fikirlərinin hamısından istifadə etmiş, türk dilinin sintaktik quruluşuna dair zəngin materiallar toplamışdır».

«Üslubiyyat nəzəriyyəsi». 14 çap vərəqi həcmində olan «Üslubiyyat nəzəriyyəsi» Ali Pedaqoji İnstitutunun təklifi ilə tərtib olunmuşdu. Həmin institutda üslubiyyat kursu Xalid Səidin bu əsəri əsasında aparılırdı. Müəllif üslubiyyatın nəzəri və praktiki məsələlərinə həsr olunmuş kitabın nəşrə hazır olduğunu xatırladırdı.

«Türk dilinin tarixi qrammatikası». Müəllif kitab barədə belə məlumat verir: «12 çap vərəqi həcmində əlyazma şəklindədir. Çapa hazırlanır. Bu kitab XI əsr ümumtürk dilinin tarixi qrammatikasıdır. Mahmud Kaşğarının tarixi əsəri əsasında hazırlanıb. SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının tapşırığına əsasən yazılıb».

«Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr». Xalid Səidin bildirdiyinə görə, əlyazma 5-6 çap vərəqi həcmindədir. Azərbaycan Dövlət Universitetində Orta Asiya ədəbiyyatı mövzusunda oxuduğu mühazirələrin əsasında hazırlanıbmış. Sufizmin ümumşərq ədəbiyyatına, o cümlədən, cığatay ədəbiyyatına təsiri məsələlərini işıqlandıran əsər «Giriş», «Ərəb ədəbiyyatının icmalı» və «Ərəb ədəbiyyatının cığatay ədəbiyyatına təsiri» bölümlərindən ibarət olub.

«Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi». «Əlyazma 18-19 çap vərəqi həcmindədir. 1928-29-cu illərdə yazılıb». Bu mövzuda nəşr olunmuş kitablar olmadığından otuzuncu illərə qədər Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun tələbələri əsas vəsait olaraq Xalid Səidin həmin əsərindən istifadə ediblər.

«Türküstan tarixinin qısa icmalı». Müəllifin Azərbaycan Dövlət Universitetində cığatay ədəbiyyatına dair mühazirələri əsasında hazırladığı əlyazma 6-7 çap vərəqi həcmindəymiş.

«İran dillərinin qrammatikası» 7 çap vərəqi həcmində olub. Xalid Səid bildirirdi ki, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının aspirantları və Ali Pedaqoji İnstitutun tələbələri İran dilləri kursunu bu kitaba əsasən keçiblər. Azər-

baycan Sovet Ensiklopediyasında Xalid Səidin rəhbərlik etdiyi kurslarda da bu kitabdən istifadə olunurmuş.

«**Mahmud Kaşğarlı «Divan»ı mətninin izahlı, elmi tərcüməsi**». 80 çap vərəqi həcmindədir.

«**Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi**». Xalid Səid Orxon mətnlərini şəxsən özü tərcümə etmişdi və tədqiqat işində hələlik bir sıra əlavələrin zəruri olduğunu xatırlatmışdı⁶⁴.

Tədqiqatçılarımızın yuxarıdakı qeydlərindən bir daha aydın görünür ki, sovet totalitar rejimi latın əlifbasının Azərbaycan, eləcə də digər türk respublikalarında yayılmasında, türk xalqlarının dil tarixinin araşdırılmasında əvəzsiz xidmətləri olan Xalid Səid Xocayevin də təmsil olunduğu türkoloji düşüncəmizi, türkcülük baxışlarımızı, bütövlükdə isə türkləşmək və islamlaşmaq düşüncəmizi hədəfə almışdı. Lakin burada bir sevindirici məqam da var. Bu məqam ondan ibarətdir ki, siyasi represiyalar zamanı X.S.Xocayevə (eləcə də onun məslək dostlarına) qarşı yönəlmiş təqib və təzyiqlər onu fiziki olaraq məhv etsə də, elmi-bədii yaradıcılığını axıradək məhv edə bilməmişdi. Xalid Səid Xocayevin yuxarıda xatırlanan «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi» (1926), «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» (1929), Abdulla Tağızadə ilə həmmüəllif olduğu «Müxtəsər üslubiyyat» (1933) adlı kitabları, eləcə də mətbuat səhifələrində günümüzə qədər gəlib çıxmış digər əsərləri türk xalqlarının milli kimliyinin formalaşmasında bu gün də öz sözünü deyir. Bütün bunlar böyük türkoloqu tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də bizim müasirimizə çevirir.

⁶⁴ Azər Turan “Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas”. Bakı, 2009, 8-12.

«Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi»

Alimin tarixi xronoloji baxımdan əlimizdə olan ilk iri həcmli mətbu əsəri «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi» kitabıdır. XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görən bu əsər zamanında türkdilli xalqların qrammatikasında mövcud olan elmi boşluğu aradan qaldıran sanballı bir araşdırmadır. Bu kitab yalnız osmanlı, özbək, kazak dillərinin deyil, sonrakı illərdə digər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik elminin yaranmasında və formalaşmasında, eləcə də tədqiqi istiqamətində öz töhfəsini verməklə, mühüm elmi mənbələrdən birinə çevrildi.

Beş qisimdən və 108 səhifədən ibarət olan bu kitabda müəllif yazırdı: «Bakıda toplaşacaq olan türkşünaslar qurultayının qarşısında bir kaç mühüm vəzifələr var. Bunlardan biri türk uruqları («türk soyları», «türk xalqları» anlamında işlədilir – C.Q.) arasında ədəbi bir dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ xeylidən xeyli zehnimizi işğal ediyor. Bu məsələni əsas etibarilə hər kəs arzu ediyor»⁶⁵.

Alim türk xalqlarının ortaq ədəbi dilinin yaradılmasında prioritetliyi bu qohum xalqların dillərinin müqayisəli təhlilinə verir, onlar arasındakı ortaq və fərqli cəhətləri, dilin strukturdakı özünəməxsusluqları üzə çıxarmağı vacib sayırdı. Vahid ədəbi dil yaratmaq planının hər kəsin arzusu olduğunu diqqətə çatdıran alim onun səbəblərini də aydınlaşdırmağa çalışır və yazırdı: «...bir dil ətrafında toplananlar nə qədər çox olursa, o dildə olan ədəbiyyat, mətbuat o qədər geniş, o qədər əsaslı olur. Bu bir həqiqətdir. Bu xüsusda düşüncəyə və münaqişəyə yer yoxdur. Binəy-əliyə 70-80 milyon xalq tərəfindən oxunacaq olan bir ədəbi türk dilinin yaradılmasına qarşı duran kimsə

⁶⁵ Xocayev X.S. «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi», Bakı, 1926, s. 3.

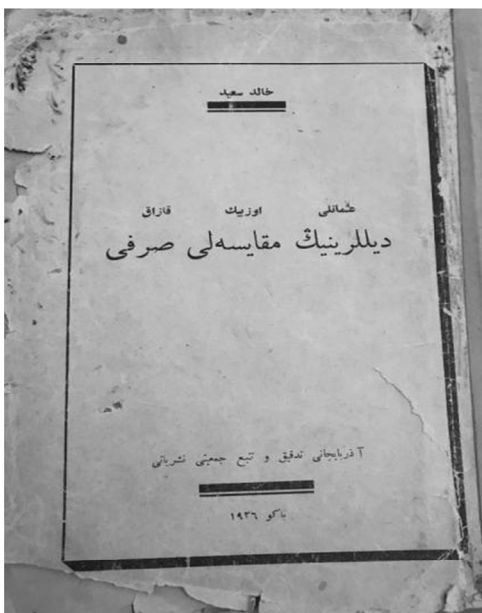
bulunamaz. Bunu hər kəs ürəkdən istər, ancaq burada zehnimizə bir sual gəlir:

Əcaba türk uruqları arasında böylə bir dil yaratmaq mümkünmüdür? Mümkün olduğu təqdirdə, bu dil təbii bir dilmi olacaq və yaxud yapma bir şeymi olur? Sualımızı bir az daha aydınlaşdıralım:

Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında öylə bir dil düzəlinə bilirmiyiz ki, onu bütün türk uruqları anlasınlar və yaxud düzəltiləcək ədəbi dil bütün türk uruqlarına yabancı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənməyə lüzumlu olacaq»⁶⁶.

Əsərdən məlum olur ki, Xalid Səidin əsas istəklərindən biri türk dillərinin şivələri arasında ortaq bir türk dilinin bütün türk dünyasında anlaşılmasıdır. Yəni istər qərbdə, istərsə də Şərqdə yayılan türkcə əsərlər və ortaq mədəniyyət nümunələri hər bir türk tərəfindən eyni şəkildə başa düşülsün. Türk türkün dayağı olmalıdır. Bunun üçün isə ortaq bir dilin qəbul edilməsi çox vacib amildir.

Vahid və ya ortaq dil yaratmaq, bütün türk qövmələrini bu dil ətrafında birləşdirmək o illərin türkoloqlarının, eləcə də milli ziyalıların arzusu idi. Heç təsadüfi de-



⁶⁶ Xocayev X.S. «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi», Bakı, 1926, s. 3.

yildir ki, Əlibəy Hüseynzadə də, Hüseyn Cavid də, Hənəfi Zeynalı da, Fərhad Ağazadə də... ortaq türk dilinin yaradılmasının tərəfdarı idi. Məsələn, B.Çobanzadə 20 may 1917-ci ildə Budapeştdən yaxın qohumu Həmdi Atamana ünvanladığı məktubunda bu xüsusda yazırdı: «Sayı və sərvətləri etibarlı ilə çox böyük bir millət olan türk-tatarlar həmən hər yerdə azlıqda və əcnəbilərin hakimiyyəti altındadırlar. Buna qarşı ən böyük çarəmiz, heç olmasa, bir neçə tipdə təcəlliyyə müqtədir lisan birliyidir»⁶⁷.

Birinci Bakı Türköloji Qurultayı (1926) türkdilli xalqların, ortaq dilə, ortaq mədəniyyətə malik olduğunu, genetik qohumluğunu elmi-nəzəri əsaslarla və konseptual şəkildə, qurultay səviyyəsində üzə çıxardı. **Qurultay iştirakçılarının türkdilli xalqların hamısının vahid əlifba ilə yazması uğrunda aparıldıqları mübarizə, həm də ortaq dil uğrunda mübarizə idi. Qurultayda türk dillərinin araşdırılması və türk dillərinin digər dil ailələri ilə əlaqəsinin üzə çıxarılması haqqında qəbul edilmiş beş maddədən ibarət Qətnamə də dediklərimizi təsdiq edir.** Dilin qrammatik ünsürlərinin qarşılaşdırılması, üz-üzə gətirilməsi, başqa sözlə desək, müqayisəli təhlili, bir çox hallarda isə eyniyyət təşkil edən məqamların aşkara çıxarılmasıdır. Osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli təhlili də bu türklərin ortaq dilə və ortaq mədəniyyətə malik olduqlarını üzə çıxarmağa xidmət edir.

Xalid Səidin haqqında bəhs açdığımız kitabı «Osmanlı, özbək və qazax dilləri arasında sərfcə münasibət» adlı giriş hissəsi ilə başlayır. Daha sonra göstərilən üç ləhcə arasındakı münasibətdə isim, sifət, əvəzlilik, feil və ədat arasında olan müştərək nöqtələr haqda məlumat verilir. Kitabda əsasən osmanlı, özbək

⁶⁷ Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş bədii əsərləri. (Tərtib edəni Ramiz Əskər), Bakı, 2012, s. 229.

və qazax ləhcələrinin müqayisəsi təsvir olunmuşdur. Müəllif osmanlı və Azərbaycan şivələrinin eyni olduğunu söyləyərək, o səbəbdən Azərbaycan ləhcəsi ilə müqayisəyə çox yer vermədiyini qeyd edir. Fikrimizcə, müəllif bu mövqeyində tamamilə haqlı idi. Osmanlılar kimi, azərbaycanlılar da fonetik-qrammatik və leksik-semantik baxımından eyni struktura malik olduklarından onlardan birinin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi daha məntiqlidi.

Müasir tədqiqatlardan da aydın olur ki, Osmanlı dili (osmanlı türkçəsi, osmanlıca və ya Lisân-i Osmânî: نى اعثم لسان) – müasir türk dilindən əvvəl əsasən indiki Türkiyə ərazisində işlədilən dildir.

Osmanlı dili Osmanlı İmperiyasının rəsmi dili idi. O, Osmanlı İmperiyasında yaşayan çoxsaylı xalqların ortaqlı dili kimi yaranmışdır. Osmanlı əlifbası ərəb əlifbasının dəyişilmiş formasından hazırlanmışdır. O dövrlərdə (elə indi də – C.Q.) osmanlı dili ilə həmin dövrün Azərbaycan ədəbi dili çox yaxın idi⁶⁸.

Özbək dili (özbəkçə: O‘zbek tili, O‘zbekcha və ya O‘zbek turkchasi). Özbəkistannın dövlət dilidir. O, türk dillərinin cənubi-şərq və ya karluq qrupuna daxildir. Bu dildə danışanlar əsasən Özbəkistanda, qismən Əfqanıstanda, Tacikistanda, Qırğızıstanda, Qazaxıstanda, Türkmənistanda və Rusiyada yaşayırlar. Onların müxtəlif dialektləri vardır. Özbək dilinin təşəkkülündə qıpçaq, oğuz, karluq və uyğur tayfa birliklərinin dialektləri iştirak etmişdir.

Özbək dili, xarakterik baxımdan digər türk ləhcələrindən fərqli xüsusiyyətlərə sahibdir. Səs uyğunlaşmasının olmaması və özündə Karluq, Qıpçaq və Oğuz ağızlarından ünsürləri sax-

⁶⁸ https://www.wikiwand.com/az/Osmanlı%C4%B1_dili

layan tək Türk ləhcəsi olması, bu fərqliliklərdən bəziləridir⁶⁹.

Özbək dili Özbəkistan Respublikasının dövlət dilidir. Özbəklərin danışdığı dili bir tərəfdən qədim uyğur, tirqeq və qarluq, o biri tərəfdən oğuz-qırpaq qəbilələrinin, digər tərəfdən isə tacik və İran-Xorəzm tayfalarının dili əsasında formalaşmışdır. Məhz buna görə də özbək dili türk dillərinin qarluq qrupunun qarluq-Xorəzm yarımqrupuna daxildir⁷⁰.

Qazax dili isə türk dillərinin qırpaq qrupunun qırpaq-noğay yarımqrupuna daxildir⁷¹. Qazaxıstan Respublikasının rəsmi dövlət dili olan qazax dili quruluş və tələffüz baxımından qaralpaq, noğay və qırğız dillərini qazaxcaya ən yaxın olan türk dilləri olaraq hesab etmək olar⁷². Qazaxlar əvvəlcə ərəb, 1929-cu ildən latın, 1940-cı ildən isə kiril əlifbasından istifadə etmişlər. Hazırda latın əlifbasından istifadə edirlər.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, dillərin müqayisəli təhlili olduqca məsuliyyətli məsələdi və hər alim bu yükün altına girə bilmir. Bunun üçün tədqiqat obyektinə çevirdiyin dillərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini, bir sözlə, dilin incəliklərini dərinləndirilməlidir. Xalid Səidin əlimizdə olan əsərləri əsas verir deyək ki, o, türk xalqlarının dillərinə dərinləndirilmədi. Elə bu səbəbdən idi ki, X.Səid əsərində üç dilin (osmanlı, özbək və qazax) müqayisəsini aparmış olsa da, digər dillərə, məsələn, uyğur, türkmən və s. ləhcələrə gələcək tədqiqatlarında toxunacağı qeyd edirdi.

Müəllif tərəfindən isim adlı birinci hissədə bir-birindən uzaqda yaşayan müxtəlif türk xalqlarında olan qeyri-müştərək məxsusi isimlərin çoxalması müqayisəli şəkildə verilmişdir. Osmanlılarda əsasən türkcə olan bir çox isimlər unudularaq,

⁶⁹ https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%96zb%C9%99k_dili

⁷⁰ Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, s. 294.

⁷¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, II cild, Bakı, 1978, s. 560.

⁷² https://az.wikipedia.org/wiki/Qazax_dili

yerinə ərəb və ya farsca sözlər daxil edilmişdir. X.Səid qeyd edirdi ki, bu hal özbəklərdə və azərbaycanlılarda da vardır. Alınma isimlərin eyni nisbətdə və bəzən bir kəlmə alınmadığından dildə ayrılıq meydana gətirmişdir. Ləhcələrin bir-birinə olan yaxınlığını mühafizə edən türkcə müştərək və ümumi kəlmələrin dilə gətirilməsini təklif edən müəllif bununla dilin əcnəbi sözlərdən təmizlənməyini vurğulayırdı.

Müştərək isimləri müqayisə edən alim göstərirdi:

anadolu	özbəkcə	qazaxca
saç	çaç	şaş
at	at	at
boyun	boyun	moyun

Daha sonra müəllif ismin halları, tək və cəm, izafət, müxtəlif şəkilçilər – çak, çek, ikə, la, lə, da, də və s. ilə düzələn isimlərdən danışır və bunların hər birini müqayisəli şəkildə nümunələrlə izah edir:

osmanlıca	özbəkcə	qazaxca
qaralaməq	qaralaməq	qaralamaq
otlamek	otlamək	otlamaq

İkinci bölmə sifət bəhsinə həsr olunmuşdur. Əsərdə sifətin əsas hissələri izah olunur, əsli, qiyasi və səmai başlıqları altında təsnif edilir. Müəllif sifətin mənalarındakı dərəcələri, yəni adi, müqayisə və üstünlük dərəcələrini ətraflı təhlil edir:

osmanlıca	özbəkcə	qazaxca
ən yaxşı adam	ən yaxşı adam	ən cağşı adam

Xalid Səidin fikrincə, elə sözlər vardır ki, hər üç ləhcədə eyni və ya əksinə, fərqli tələffüz olunur. Məsələn, müəllif təkid sifətləri bəhsində göstərir:

osmanlıca
qapqara

özbəkçə
qarqara

qazaxca
ğadğara

Üçüncü bölmədə əvəzlilərdən bəhs açan müəllif ona belə bir tərifi verirdi: «Bir ismin və yaxud isim hökmündə olan bir məfhumun yerinə işlədilən kəlmələrə əvəzlik deyilir». Müəllif əvəzliyin aşağıdakı növlərini göstərirdi:

1. Şəxs əvəzliləri;
2. İzafət əvəzliləri;
3. Mülk əvəzliləri;
4. İşarə əvəzliləri;
5. Feil əvəzliləri;
6. Məbhem əvəzlilər⁷³

Əvəzlikdən geniş bəhs edən alim göstərirdi ki, bu üç ləhcədə şəxs əvəzlilərini müqayisə etdikdə görürük ki, onlar biri-birinə olduqca yaxındır:

Osmanlıca

Mofrəd - cəm

Mən - biz,

Sən - siz,

O, ol – onlar

özbəkçə

mofrəd - cəm

min - biz

sin - siz

o, ol, - olar

qazaxca

mofrəd - cəm

min - biz

sin - siz

ol – o kəsi

Həqiqətən də, yuxarıdakı örnəklərdən aydın olur ki, osmanlı, özbək və qazax ləhcələrindəki şəxs əvəzliləri arasında elə bir ciddi fərq yoxdu.

Müəllif göstərirdi ki, şəxs əvəzliyinin cəmdə ifadə forması müqayisə olaraq bu şəkildə verilir:

⁷³ Xocayev X.S. «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərifi». Bakı, 1926, s. 48.

osmanlıca	özbəkçə	qazaxca
biz	biz	biz
bizim	biznən	bizdən
bizə	bizgə	bizgə
bizi	bizini	bizini
bizdə	bizdə	bizdə
bizdən	bizdən	bizdən
bizimlə	biziylən	bizsamən
bizim üçün	biz üçün	biz uşun

Sual əvəzliyinə nəzər yetirək:

osmanlıca	özbəkçə	qazaxca
kim?	kim?	kim?
nə?	nə?	nəymə? ni?
hənki?	qaysi?	qaysi?

Xalid Səid Xocayev əvəzliyin bütün növləri barədə geniş elmi məlumat verirdi. Lakin biz onların hamısını burada təkrarlamağa lüzum duymadığımızdan növbəti bölməyə keçirik.

Dördüncü bölmə feillər bəhsidir. O biri bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, hər üç ləhcədə yetərincə alınma sözlər yer almışdır ki, bu da əsasən türkcə olan bir çox sözlərin unudularaq yaddan çıxmasına səbəb olmuşdur. Alimin fikrincə, bu hal Azərbaycan və özbək dillərində daha çox nəzərə çarpır. Feillər bəhsində də öncəki bölmələrdə olduğu kimi müqayisələr aparılır:

osmanlıca	özbəkçə	qazaxca
gülmək	gülmək	gülyək

Kitabda dilçilik baxımından bir sıra xırdalıqlara toxunulur, feillərin «ağır» (səğil) və «yüngül» (xəfif) olaraq qruplaşdırıl-

masından danışılır və aşağıdakı kimi şərh edilir: «Axırında mək (bək, pək) olan məsdərlərə yüngül məsdər (məsələn, getmək), baq, moq, maq olan məsdərlərə ağır məsdər deyilir (məsələn, asmaq)».

Digər açıqlama təxfifi «yüngülləşdirilən» məsdərlər haqqındadır. Xalid Səid göstərirdi ki, «Məsdər-e təxfifi»ni əmələ gətirmək üçün məsdərlərin axırındakı ədatların yerinə «mə» (ma) şəkilçilərinin gətirilməsi vacibdir. Bu xüsusiyyət əsasən osmanlı ləhcəsinə aiddir.

Bundan əlavə elə məsdərlər var ki, onlar hər üç ləhcədə yer alır:

osmanlıca	özbəkçə	qazaxca
oxuma	oxu	oxu
yazı	yazu	yazu

Kitabda «hasel-e məsdər», «esm-e məsdər», yardımçı məsdər başlıqları altında da feil haqqında ətraflı məlumat verilir. Məsələn, məsdər-i motəədded (yəni müxtəlif, çoxlu, saysız) bəhsində müəyyən qaydaya əsasən, məsdərlərin bəzi ədatlar sahəsində çoxalması qeyd olunur. Təbii ki, burada da, müəllif öz araşdırmasına ciddi yanaşmış, həm hər üç ləhcədə olan müştərək məsdərləri, həm də yalnız bir və ya ikisinə aid olan məsdərləri seçib göstərmişdir.

osmanlıca	özbəkçə	qazaxca
aparmaq, apartmaq	apartməğ	ağartməğ

Azmaq-azdırmaq feili isə hər üç ləhcədə azdırmaq kimi işlənmişdir.

Müəllif məlum və məchul məsdərlərdən danışarkən də ətraflı elmi şərh verir və yenə də hər üç ləhcədən nümunələr gətirir.

Feillər bəhsində maraq doğuran bölmələrdən biri də tək (bəsit) qoşma, mürəkkəb məsdərlər bölümüdür. Bəsit məsdər tək bir kəlmədən ibarət olan məsdərdir (getmək, gəlmək və s.). Mürəkkəb məsdər isə hər hansı bir məsdərin müştəğlərindən biri ilə yaranan məsdərlərdir. Müəllif feillərin də bu şəkildə iki yerə ayrıldığını qeyd edir.

İltizami (yəni feilin şəkillərini ifadə edən forma) siğəsi (siğə, yəni qrammatikada zamanlara görə dəyişən feilin müxtəlif formalarından biri) adlı başlığa nəzər yetirdikdə, müəyyən sözlərin, məsələn, osmanlılarda «yazayım», azərbaycanlılarda «yazayın», qazaxlarda «cazayın» kimi ifadə olunmasına rast gəlinir. Yazalar, yazasınız, yaza, yazsan ifadəsinin isə yalnız osmanlı variantı göstərilmişdir.

Feilin keçmiş zamanı bütün şəkilləri (mazi-ye nəqli, mazi-ye bəid və s.) ətraflı işlənmiş və yetərinəcə misallarla ifadə olunmuşdur.

Müəllif göstərirdi ki, məsdərlər bəsit və mürəkkəb olmaq üzrə ikiyə bölündüyü kimi, feillər də bəsit və mürəkkəb olmaq üzrə ikiyə ayrılır. Osmanlıca ilə özbəkçədə ən çox işlədilən mürəkkəb məsdər ərəbcə məsdərlər işləmək, anlamak, qoyulmaq... məsdərlərindən düzələn mürəkkəb məsdərlərdir.

Müəllifin fikrincə, məsdərlərin ifadə etdiyi işi hansı zamanda, hansı şəxs və ya şey tərəfindən meydana gətirildiyini göstərmək üçün gətirdikləri şəklə səhifə (bir qalib) deyilir. Məsələn: «Əhməd kitabı oxudu» cümləsində oxumaq işinin keçmiş zamanda Əhməd tərəfindən görüldüyünü göstərən «oxudu» şəkli, bu mənə, bu məfhumu ifadə etmək üçün səhifə (bir qalib)dir. Bu səhifələr bir işin meydana gəldiyi zamanı göstərir. Səhifələrin göstərəcəyi zaman əsas etibarını üçdür:

1) Mazi – sözün söyləndiyi zamandan əvvəlki zaman, keçmiş zaman

2) Hal – sözün söyləndiyi zaman

3) Mozare – sözün söyləndiyi andan sonrakı zaman

Xalid Səid Xocayev tədqiqatlarının nəticəsini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirdi ki, türkcədə gələcək zamanı göstərən səhifələr ikiye ayrılır.

1 – Yaxın gələcəyi göstərən;

2 – Uzaq gələcəyi göstərən səhifələr;

Bunlardan yaxın gələcəyi göstərən səhifələrə doğrudan doğru «mozare»; uzaq gələcəyi göstərən səhifələrə də «estef bal» deyilir.

Göründüyü kimi, müəllifin elmi müşahidələrinin və yorulmaz tədqiqatlarının məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxan bu bölgü və ya təsnifat müəyyən kiçik dəyişikliklər, xüsusilə də termin dəyişikliyi nəzərə alınmazsa, üstündən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu gün də öz elmliyini və fundamentallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Müəllif tərəfindən bəhs açdığımız kitabında hərflərə uyğun da bölgü aparılmışdır, yəni hərfin səsli və ya səssiz (sait və samit) olmasından asılı olaraq, onların təsnifatı vermişdir.

Beşinci hissə ədat haqqındadır. Müəllifin fikrincə: «Kəndi başına, yalnız bulunduqda, bir məna ifadə etməyib də, başqa kəlmə ilə birlikdə bulunduğu surətdə bir məna ifadə edən ləfzlərə «ədat» deyilir».

Xalid Səid Xocayev kitabda ədatlara çox geniş yer ayrılmışdır. Bunun səbəbini müəllif ədat haqqında ayrıca bir tədqiqat əsəri yazacağı ilə izah edir. Təəssüf ki, tale və sovet totalitar rejimi ona bu fürsəti vermədi.

Xalid Səid əsərini sonda belə ümumiləşdirir: «Ümumiyyətlə, türklərdə feilin siğələri çoxdur, biz burada əsas şəkil və nöqtələri göstərməyə ehtefa etdik, təfərrüata girişmədik. Bu kitabçayı yazmaqda əsas məqsədimiz, bu ləhcələrə vaqif olmayanlara bunların arasındakı sərfə olan münasibəti qısa bir surətdə göstərmək idi. Zənnimizə görə, buna tam olmasa belə,

qismən müvəffəq olduq. Bu kitabçayı bir az diqqətlə oxuyanlar üçün bu ləhcələrin sərfəcə bir-birinə pək yaxın olduqlarına dair qənaət hasil olacağından əminiz».

Son olaraq onu söyləyə bilərik ki, Xalid Səidin «Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi» adlı əsəri gələcəkdə də türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik sahəsində tədqiqat aparən alimlərimiz üçün hər zaman dəyərli mənbə olaraq qalacaqdır. Başqa sözlə desək, bu əsər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik tarixini öyrənmək baxımından olduqca ciddi və etibarlı bir elmi mənbədir.

Və nəhayət onu da qeyd etməliyik ki, yaxşı ki, bizim milli ziyalılar türkdilli xalqların dilini, tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini dərinədən öyrənmiş, bolşeviklərin yasaq və qadağalarına, türkdilli xalqları biri-birindən uzaq salmaq cəhdlərinə baxmayaraq, özlərində cəsarət tapıb onu geniş oxucu kütlələrinə mənimsətməyə və gələcək nəsillərə çatdırmağa çalışmışlar.

Alimin yeni əlifba ilə bağlı əski xatirə və duyğuları

Xalid Səid Xocayevin ikinci mətbu əsəri 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» kitabıdır. İstedadlı alim, vətənpərvər ziyalı olan X.S.Xocayevin «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» kitabı müəllifin türk ellərinə səfərindən qaynaqlanan xatirə və səfərnəmədir. Xalid Səid qeyd edirdi ki, bu «əsər bir tərəfdən «səyahətnəmə», o biri tərəfdən də «xatirə» olmaq üzrə ədəbiyyatın iki müxtəlif simasını daşımaq məcburiyyətində qaldı»⁷⁴. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, X.S.Xocayevin «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» (1929) əsəri kitabın üz qabığında da qeyd edildiyi kimi, birləşmiş yeni türk

⁷⁴ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 5.

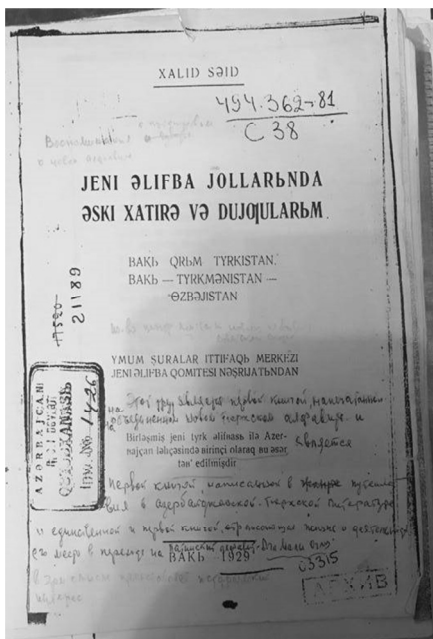
əlifbası ilə Azərbaycan ləhcəsində yazılan və Ümumşuralar İttifaqının Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi Nəşriyyatında çap edilən ilk kitab idi.

Bakı Darülfünunun Şərq Fakültəsinin müdərrislərindən olan professor Əziz Qubaydullin «yeni əlifbanın mübarizlərindən» adlandırdığı Xalid Səid Xocayevin «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsərinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Xalid Səid yoldaşın oxucularımıza təqdim edilməkdə olan əsəri bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu «Səyahətnamə» bir cəhətdən yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəkatın ilk dövrünü göstərdiyindən türk-tatar xalqı tarixinin mühüm bir səhifəsidir. İkinci tərəfdən bu əsər ədəbiyyatımızda bu dövrdəki türk-tatar ziyalılarının halət ruhiyyə-

lərini göstərən birinci «xatirə-memuar»dır»⁷⁵.

Azərbaycan ədəbiyyatında janr etibarı ilə «səyahətnamələr»in azlığından şikayətlənən Əziz Qubaydullin göstərirdi ki, Azərbaycan türk ədəbiyyatında «səyahətnamələr» yoxdur, demək mümkündür. Bunun üçün bu əsəri mətbuat meydanına çıxararaq Azərbaycan türk ədəbiyyatının hər iki növünə başlanğıc material veririz⁷⁶.

Professor Əziz Qubaydullin bu qısa ön sözündə əsərin



⁷⁵ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 3.

⁷⁶ Yenə orada.

əhəmiyyətli cəhətlərindən biri kimi oxucunun diqqətini onun bədii cəhətlərinə yönəldirdi: «Əsərin bədii tərəfi də əhəmiyyətlidir. Yeni əlifba mübarizlərindən olan Xalid Səid yoldaş bu mədəni hərəkət ilə ilhamlanaraq əsərində gözəl mənzərələr, bədii təsvirlər, tarixi lövhələr verir»⁷⁷.

Mustafa Toker «Halid Said Hocasayev ve «Yeni əlifba yollarında eski hatıra ve duyğularım» adlı məqaləsində qeyd edirdi ki, yazar eserin yalnızca görüşmələr tutanağı halində kalmaması və okuyucuların sıkılmaması için, esere az çok bedii ve tasviri bir renk vermeye çalıştığını; gezi esnasın da karşılaştığı tabii manzaralara dair tasvirlerə müracaat ettiğini; Taşkent, Semerkant gibi önemli şehirler ile eskiden beri oralarda kullanılan alfabe tarihine dair de bilgiler vererek Orta Asya yazı medeniyetinin ilk zamanlarından yeni alfabenin kabulüne kadar geçirdiği devri özetlemeye çalıştığını da ifade eder. Yazarın özellikle tabiat tasvirlerindeki başarısı, edebi yönünün de güçlü olduğunu göstermektedir. Gerçekten de yapılan bu tasvirler, esere güzel bir hava vermiş, akıcılığı saxlamışdır⁷⁸.

Həqiqətən də, Ə.Xaqanidən M.F.Axundzadəyə, M.F.Axundzadədən İ.Qurtqaşınliya, İ.Qurtqaşınlıdan Z.Marağaiyə, Z.Marağaidən Ə.Haqverdiyevə qədərki ədəbi yolda səyahətnamə janrında əsərlər yazılmışdır. Lakin türk xalqlarının birbaşa arzularının ifadəsi olan, əlifba tariximizin, eləcə də milli ziyalılarımızın yeni əlifba uğrunda mücadilələrinin çətinliklərini real tarixi həqiqətlərlə özündə əks etdirən belə bir səyahətnamə yazılmamışdır.

Məlumdur ki, Xalid Səid Xocasayevə qədərki səyahətnamələr əsasən bədii səyahətnamələr hesab olunurdusa, «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsəri elmi, tarixi və pub-

⁷⁷ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 3.

⁷⁸ <https://arapdili.emsile.com/node/80>

lisist bir səyahətnamədir. **Bu əsərdə bədiilik daha çox epizodik xarakter daşıyır və oxunaqlılığa xidmət edir. Xalid Səid Xocayevin bu əsəri sovet dövründə Azərbaycanda yazılmış ilk fundamental elmi-tarixi və realist səyahətnamədir desək yanlışdır. Bu əsər Xalid Səidin yazar və vətəndaş mövqeyini, eləcə də alim və ziyalı kimliyini ortaya qoyur.**

Xalid Səid Xocayevin «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsəri Birinci Türkoloji Qurultaya aparan yol, qurultay və qurultaydan sonra görülən işlər, eləcə də dilçilik (xüsusilə də əlifba) tarixi, türkdilli xalqlarının əlifbanın dəyişdirilməsinə münasibəti, onların klassik irsin necə qeydinə qalmaları, milli-mənəvi və dini dəyərlər uğrunda apardıqları mücadilə barədə günümüzə kifayət qədər ciddi informasiya daşıyan qiymətli və etibarlı bir mənbədir.

Əsərin adından da göründüyü kimi, onun əsasını yeni əlifbanın qəbul edilməsi istiqamətində görülən işlər təşkil edir. X.S.Xocayev qeyd edirdi ki, inqilabi mədəni həyatımızın mühüm bir hissəsi olan yeni əlifbanın qəbulu heç də asan bir məsələ deyildi. Həqiqətən də, əsrlər boyu əski əlifba ilə yazan, dini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini bu əlifba ilə meydana çıxaran bir əlifbadan türkdilli xalqların imtinası heç də asan məsələ deyildi. Ona görə də həmin əlifbanın dəyişdirilməsi ziyalılar tərəfindən də birmənalı qarşılanmırdı. Bəziləri Allah kəlamlarının da bu əlifba ilə bizə çatdırıldığını (Qurani-Kərim nəzərdə tutulur – C.Q.) nəzərə alaraq ona əl vurmamağı, bəziləri müəyyən islahatlar aparmaqla onu sadələşdirməyi və təkmilləşdirməyi, digərləri isə bütünlüklə ərəb əlifbasından imtina edərək latın əlifbasına, azlıq təşkil etsələr də başqa bir qisim ziyalılar isə kirilə keçməyi tövsiyyə edirdi. Bunları nəzərə alan X.S.Xocayev yazırdı ki, on doqquzuncu əsrin ortalarından başlayan bu təşəbbüsün inqilaba qədər öylə mühüm bir nəticə verməməsi, bunun nə dərəcədə çətin bir iş olduğunu göstərmək üçün kafidir.

Əlbəttə, bir qədər də irəli gedib bu prosesin XVI əsrdən – Füzulidən üzübəri gəldiyini, savadsız əhalinin bəzilərinin bu işə dəstək vermədiyini, hətta mollaların, axundların fitvası ilə fərfinə varmadan, işin mahiyyətinin mütərəqqi tərəflərini dərk etmədən müəyyən təxribatlar törətməyə hazır olduqlarını, bəzi ziyalıların uzaqgörən və prinsipial mövqedə dayanmadığını və s. nəzərə alsaq, o zaman Xalid Səidin nə qədər haqlı olduğunun bir daha şahidi olarıq.

Əski əlifbadan yeni əlifbaya keçmək oturuşmuş düşüncə tər-zindən, daşlaşmış kolorikal adət-ənənələrdən, yaddaşa həkk olmuş vərdişlərdən, kök salmış stereotiplərdən imtina idi ki, bu-nu da həyata keçirmək olduqca çətin məsələ idi. Çətin dediyimiz yolda türk ziyalıların, eləcə də bəzi şərqşünas-türkoloqların yeni əlifba uğrunda mücadiləsi barədə Xalid Səidin yazdığı üç fəsildən (qisimdən) ibarət olan bu sanballı kitab tarixin çağdaş zamanında belə bizə bələdçilik edir. Əlifba yollarına işıq çiləyən bu kitab dünənlə bu gün arasına da körpü atır.

Tərəddüd etmədən demək olar ki, indiyədək Birinci Türko-loji Qurultayın keçirilməsi, qurultaya aparan yol, Azərbaycan ziyalıların yeni əlifba uğrundakı fədakarlığı barədə «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» qədər geniş, dəqiq və əhatəli bilgi verən ikinci bir əsər yazılmamışdır. Əgər belə bir kitab yazılmasaydı biz bir çox mətləblərdən uzaq düşəcədik. Təsadüfi deyildir ki, alim «Yazıçı tərəfindən bir neçə söz»də əlifbanı «mədəni inqilabımızın mühüm bir səhifəsi» adlandıırırdı. Bu kitab yalnız əlifbanın deyil, eyni zamanda türk-tatar xalqlarının ictimai-siyasi həyatı və dünyagörüşləri barədə müfəssəl məlumat verən, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan, olduqca dəyərli bir əsərdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» əsəri ədəbiyyat tariximizdə elmi təsdiqini tapmamış bəzi fikirlərin təshih edilməsinə də yardım

edir. Belə ki, indiyədək ədəbiyyat tariximizdə belə bir fikir formalaşmışdı ki, guya Həsən Səbri Ayvazov qurultayda olarkən B.Çobanzadənin çıxışından təsirlənərək əski ərəb əlifbasından imtina etmiş və yeni əlifba tərəfdarına çevrilmişdir. Bu barədə məlumat verən Xalid Səid Xocayev «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» adlı kitabında göstərir ki, əlifba məsələsi Kırmda müzakirə edilərkən (bu müzakirə B.Çobanzadənin Bakıya gəlməsindən əvvəl idi – C.Q) S.Ağamalioğlunun çıxışından sonra Həsən Səbri Ayvazov ayağa qalxdı həyəcansız, təlaşsız, gülə-gülə sözə başladı: «Yoldaşlar, mən söz alırkən ehtimal ki, sizə qarşı yeni etirazlar edəcəyimi təxmin etdiniz, ehtimal ki, yeni əlifbanı çürütmək üçün söz aldığımı zənn etdiniz, ehtimal ki, ərəb əlifbasını bütün qüvvətimlə müdafiə edəcəyimi düşündünüz; halbuki, məqsədim heç də öylə deyildir. Mən bu dəqiqələrə qədər əski əlifbanı mühafizə etmək tərəfdarı idim. Bu onun nöqsanlarını bilmədiyimdən dolayı deyil, onun nöqsanlarını mən də hər kəs qədər bilirdim, yenə mühafizə tərəfdarı idim. Səbəbini yuxarıda ərz etmişdim. İndi gərək möhtərəm Ağamalioğlunun sözlərindən və gərəksə başqa yoldaşların sözlərindən mənə qənaət hasil oldu. Mənim qorxularım bərtərəf oldu. Bundan sonra, artıq qəti surətdə yeni əlifba tərəfdarı olduğumu elan edirəm. İştə onun üçün söz aldım. Səməd ağa sözündə, məsləkində sabit bir adam olduğundan, verdiyi sözləri də yerinə gətirəcəyindən əminəm»⁷⁹.

Bundan başqa, sovet ideoloji maşını bütün sahədə olduğu kimi, əlifba məsələsində də belə bir fikir formalaşdırmağa çalışırdı ki, guya yeni əlifbanın qəbulunu hamı alqışlamışdır. Əlbəttə, bunu bəlkə də kirilə keçid zamanı (1939) demək olardı. Baxmayaraq ki, o zaman da kirilə etiraz edənlər var idi. Lakin

⁷⁹ Xalid Səid Xocayev. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, səh. 30.

«37»nin xofu əhalinin və eləcə də ziyalıların gözünün odunu elə almışdı ki, onlar bunu açıq, nümayişkəranə şəkildə deyə bilmirdilər. Əgər belə bir şey olsaydı, həmin şəxsləri antisovet fəaliyyətlərinə görə güllələyərdilər.

Göründüyü kimi, X.S.Xocayevin haqqında bəhs açdığımız bu əsərinin Birinci Türkoloji Qurultay, eləcə də ədəbiyyat tariximizlə bağlı faktların dəqiqləşdirilməsi istiqamətində də olduqca əhəmiyyətli rolu vardır.

Məlumdur ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə yeni türk əlifbası Azərbaycan əlifbası kimi qəbul edildi. Yeni Türk Əlifbasına keçmək başqa türk-tatar xalqlarının da qarşısında duran ümdə vəzifəyə çevrildi. Xalid Səid Xocayev bu xüsusda yazırdı: «Zatən osmanlılar, qazaxlar, özbəklər arasında da bu məsələ yox deyildi; ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirlərdi. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Yeni Türk Əlifba Komitəsi nəzərdə tutulur –C.Q.) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyəti səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdi».

Xalid Səid Xocayevin dediyi kimi, «qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almaq» və təbliğat işini gücləndirmək məqsədi ilə Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Vəli Xulflu və Xalid Səid Xocayevdən ibarət xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı. Həmin nümayəndə heyəti 1924-cü il sentyabr ayının 7-dən oktyabr ayının 10-dək Dağıstan, Krım, Simferopol, Orenburq, Baxçasaray, Ufa, Kazan, Daşkənd və başqa şə-

hərlərdə yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirərək onun türk-tatar xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında mühüm hadisə olacağını faktlı, predmetli şəkildə əsaslandırmağa çalışdılar. Səfərə çıxan nümayəndə heyəti Dağıstana getməkdən vaz keçdi. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Xalid Səid Xocayev yazırdı: «Yeni əlifba ilə əlaqədar olan qonşu cümhuriyyətin mərkəzində bulunurduq. Burada qalmadıq, qalmağa da lüzum yox idi. Çünki Dağıstan çoxdan öz fikrini bildirmişdi. Burada yeni əlifba xüsusunda müzakirə ediləcək heç bir şey yox idi. Dağıstan Azərbaycan ilə həmrəy idi. Buna görə boş vaxt keçirmək istəmədik»⁸⁰.

Göründüyü kimi, nümayəndə heyəti hara gedəcəklərini əvvəlcədən planlı şəkildə müəyyənləşdirmiş və onlar yalnız yeni əlifba tərəfdarları ilə deyil, əski əlifba tərəfdarları ilə də görüşməyi vacib saymışlar. Deməli, bu səfər hər şeydən öncə təbliğat xarakteri daşıyan çox əhəmiyyətli bir səfər idi.

Bu səfər zamanı Azərbaycandan gələn nümayəndə heyəti Kırım Universitetinin professoru, tanınmış dilçi alim Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə ilə tanış olur. Səməd Ağamalıoğlu Krimdə nümayəndə heyətinə bələdçilik edən B.Çobanzadəni daha yaxından tanımaq imkanı qazanır. Onun təşkilatçılıq qabiliyyətini, yüksək erudisiyasını və intellektual səviyyəsini nəzərə alan Səməd Ağamalıoğlu professoru Bakıya dəvət edir. Səməd Ağamalıoğlunun dəvətini məmnunluqla qəbul edən B.Çobanzadə 1924-cü ildə Bakıya gəlir.

Kim idi Səməd Ağamalıoğlu? Səmədağa Həsən oğlu 1867-ci ildə Qazax qəzasısının Qıraç Kəsəmən kəndində anadan olmuş, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsilini başa vurduq-

⁸⁰ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 12.

dan sonra, 1887-ci ildə Vladiqafqaz hərbi progimnaziyasını bitirmişdir. 1918-ci ilin fevralında Tiflisə köçmüş, yerli bolşevik «Hümmət» təşkilatının görkəmli xadimlərindən, həmin təşkilatın orqanı «Gələcək» və «Pobujdeniye» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. 1918-ci ilin sonunda Bakıya gəlmiş və 1920-ci ildən kommunist partiyasına üzv seçilmişdir. Səməd Ağamalıoğlu 1921-ci ildə yaradılmış Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri olmuş, Azərbaycanda və Sovet Şərqi digər respublikalarında yeni latın əlifbasına keçilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Sovetləşmə illərində Azərbaycanın ilk xalq torpaq komissarı, 1921-ci ildə Azərbaycan SSR MİK sədrinin müavini, SSRİ-nin Birinci Sovetlər qurultayında (1922) SSRİ MİK üzvü, sonra SSRİ MİK Rəyasət heyətinin üzvü, 1922-1929-cu illərdə Azərbaycan SSR MİK sədri, habelə ZSFSR (Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) MİK sədrələrindən biri olmuşdur.

1930-cu ildə Moskvada vəfat etmişdir. Bir müddətdən sonra Səməd ağa Ağamalıoğlunun cənazəsinin qalıqları Bakıya gətirilmiş və Fəxri Xiyabanda basdırılmışdır⁸¹.

Tədqiqatçıların fikrincə, Səmədağa Ağamalıoğlu dövrünün ən fəal siyasi xadimi, parlament üzvü olmaqla bərabər, publisisti və naşiri idi⁸². «Cəmiyyətin, xalqın inkişafı üçün aydın düşüncəyə, siyasi iradəyə sahib olan Səmədağa Ağamalıoğlu Sovet Azərbaycanında yüksək məqam sahibi kimi daima bütün sahələrdə milliliyə üstünlük verərək bu yolda durmadan çalışırdı»⁸³. Həmişə milliliyi ilə seçilən Səməd Ağamalıoğlunun əsas amalı yalnız Azərbaycan deyil, bütövlükdə türkdilli xalqları yeni əlifba ilə təmin etmək və onları sivil xalqların sıralarına

⁸¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Агамалы_оглы,_Самед_Ага

⁸² Salatın Əhmədova. Böyük ömrün salnaməsi. Bakı, 2018, s. 13.

⁸³ Yenə orada, s. 60.

gətirmək idi. Bu, S.Ağamalıoğluna həm də ümumtürk, ümumislamlar dünyasının vahid əlifbasını yaratmaqla onların ortaq mədəniyyətdə, ortaq kəltürə və ortaq dilə malik olduqlarını dünyaya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün lazım idi.

Bu böyük amallara çatmaq üçün S.Ağamalıoğlu «bütün qüvvətilə türkoloji qurultayı çağırmağa çalışırdı. Nəhayət, o, ümumittifaq mərkəzi idarələrinin nəzər-diqqətini bu məsələ üzərinə cəlb etdi, qurultayın çağırılması xüsusunda qərar qəbul etdirdi»⁸⁴.

Xalid Səid Xocayev haqlı olaraq göstərirdi ki, qurultay çağırmaq, vahid əlifba sistemi yaratmaq heç də asan məsələ deyildi. Ona görə ki, bir çox türk xalqları mənəvi-ideoloji cəhətdən buna hazır deyildi. Onlar hesab edirdi ki, yeni əlifbaya keçməklə biz dini dəyərlərimizdən, hətta «Qurani-Kərimdən» uzaq düşəcəyik. Bəzi yerlərdə xurafat kifayət qədər güclü olduğundan ziyalıların çoxu bu prosesə qoşulmaq istəmir, təqib və təzyiqlərdən qorxurdular. Bəzi ziyalılar yeni əlifbaya keçməyin perspektivlərini görmür, ona görə də əski əlifbanı dəyişdirməyi məqsəduyğun hesab etmirdilər. Səməd Ağamalıoğlu mövcud çətinlikləri aradan qaldırmağın yolunu türkoloji qurultayın çağırılmasında göürdü. Onun fikrincə, türkoloji qurultaya gedən yol türk dövlətləri arasında aparılan təbliğatdan, onların mənəvi-ideoloji birliyindən keçir. Təbliğat işi nə qədər yüksək səviyyədə aparılırsa, əhaliyə görölən işin əhəmiyyəti düzgün izah edilərsə məqsədə də bir o qədər asan çatmaq olar.

Bakı – Kırım – Moskva adlanan birinci qisim

«Yeni Əlifba Komitəsi»nin 1924-cü ilin sentyabrında türk respublikalarının mərkəzlərinə ezam olunacaq heyətin üzvləri

⁸⁴ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 87.

barədə məlumat verən alim göstərdi ki, Yeni Əlifba Komitəsinin sədri, «orta boylu, ağ saqqallı» Səməd Ağa Ağamalıoğlu (1867-1930), «Molla Nəsrəddin» jurnalının «iri, yüksək, dolğun vücutlu, yorulmaq bilməyən, cidalkar müdiri Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), yeni əlifba komitəsinin üzvü Vəli Xulufu (1894-1937) və Xalid Səid Xocayev (1888-1937) idi.

Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar nədənsə türk respublikalarına gedən digər şəxslər barədə məlumat vermirlər. Faktlar göstərir ki, həmin səfərdə bu dörd nəfərdən başqa adamlar da iştirak etmişdir. Doğrudur, həmin şəxslər birbaşa yeni əlifbanın təbliği ilə məşğul olmamışdır. Hər halda onlar bu işlə məşğul olanlara yardım edən qüvvələrdi. Bu mənada həmin şəxslər də dolayısıyla əlifbanın qəbul edilməsi kimi müqəddəs işlə məşğul idilər. Barələrində kifayət qədər bilgimiz olmayan həmin şəxslər haqqında X.S.Xocayev bildirirdi ki, bundan başqa, komission arasında bir doktor, bir vəkilixərc (malıyyəçi – C.Q.), bir yazı makinaçısı və bir də Bakı Darülfünunun müdərrislərindən (dərs deyən, müəllim – C.Q.) professor Mizirlinski var idi. 1924-cü il sentyabrın 7-də yola düşdük. Heyətimiz üçün xüsusi olaraq bir vaqon ayrılmışdı⁸⁵.

Təəssüf ki, X.Səid, eləcə də komissiyanın digər üzvləri həmin şəxslərin kimliyi barədə məlumat vermir. Xalid Səidin təsvir etdiyi heyəti səfəriyyənin üzvlərinin trendə (vaqonda) etdikləri səmimi söhbət də olduqca maraqlıdı. Belə ki, görün «yeni əlifbanı hansı türk dövlətləri qəbul edəcək» sualını S.Ağamalıoğlu belə cavablandırır, «hansı cümhuriyyətdə ağıllı adam çox olursa o cümhuriyyət qəbul edir». Bu xüsusda Xalid Səidlə S.Ağamalıoğlu arasındakı dialoqa diqqət yetirək:

– Sənin özbəklərin barəsində fikrin nədir? – deyə S.Ağa-

⁸⁵ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 8.

maliyyə soruşur.

X.Səid tərəddüd etmədən deyir:

– Onlar qəti surətdə qəbul edəcəklər.

Heyət üzvləri gülərək deyir:

– Demək, orada ağıllı adam çoxdur.

Xalid Səid bildirir ki, 1921-ci ildə Daşkənddə idim. Ali darülmüəllimində müdir idim. O zaman imla məsələsi ortaya atılaraq, hərəfətli bir surətdə müzakirə edilirdi. Köhnə imla pozulmuşdu, mətbuatda təzə imla işlədilirdi. Bundan narazı olanlar da vardı. Maarif Komissarlığı imla qurultayı çağırmağa qərar verdi. Qurultayda iki əsas qrup meydana çıxdı. Biri köhnə imla tərəfdarları, digəri imlanı islah tərəfdarları idi. Bu iki tərəfin münaqişəsi ortaya yeni əlifba məsələsini də çıxarmışdı. Münaqişə uzun sürdü. Köhnə imla tərəfdarları bu tərz islahda mühüm bir fayda görməyərək yeni əlifba tərəfdarları ilə birləşdilər, onlar köhnə imlanı saxlamaqla bərabər, yavaş-yavaş yeni əlifbanı da təcrübə etməyi təklif etdilər. İslahçılar əksəriyyət qazandı, ancaq səsde olan fərq çox az idi. O zamandan indiyə qədər üç il keçdi. İslahçılar da yaptıkları islahın öylə mühüm bir fayda təmin etmədiyini indi imtahanla anlamış olurlar. Bu mülahizəyə görə özbəklərin yeni əlifbanı qəbul edəcəklərini qəti surətdə ümid edirəm⁸⁶.

Sentyabrın 7-də Bakıdan çıxan qatar Bakı-Mahaçqala-Meneralını marşrutu ilə gələrək ayın 9-da səhər saat 6-7 radələrində Rostova çatdı. Heyəti səfəriyyə sentyabrın 10-da Kırma çatır. Kırmda onlar Bəkir Çobanzadə ilə görüşür və heyəti səfəriyyəyə bələdçiliyi professor B.Çobanzadə edir. Daha doğrusu, B.Çobanzadə də heyəti səfəriyyənin üzvlərindən birinə çevrilir. Bəkir Çobanzadə ilə tanışlığı Xalid Səid Xocayev belə xatırlayırdı: «Bir az sonra Səməd Ağa ilə yoldaşlarımız aşağıya

⁸⁶ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 8.

endilər. Bunların arasında orta boylu, şişmança, yuvarlaq qırmızı yüzlü gənc adam da var idi. Yaxınlaşarkən yoldaşlarımızdan biri:

– Tanış olunuz, professor Çobanzadədir, - dedi.

... Rəngarəng alma, armud və qeyri-meyvələrlə bəzənmiş meyvə bazarına keçərək, həyəətə açılan bir darvaza önündə durduq, dörd-beş pilləli pilləkandan çıxaraq, iki otaqlı bir mənzilə girdik. Burası Çobanzadənin mənzili idi. Burada çox qalmaq üçün vaxtımız müsaid deyildi, ancaq bir fincan türk qəhvəsi içə bilərdik. Çünki bu gün Baxçasarayaya gedəcək, orada lazım gələn adamlar ilə görüşəcəkdik. Bundan dolayı müsahibəmiz qarışıq və intizamsız gedirdi. Krıma aid məlumat almaq üçün hər kəs xatirinə gələn şeyləri professordan soruşmağa tələsirdi. Bu aralıq Səməd Ağa dedi:

Bu söhbətləri dırnağa vurağın, yoldaş Çobanzadə, de görüm burada yeni əlifba məsələsi necədir?

B.Çobanzadə ciddi bir vəziyyət aldı:

Ha... işlə, buna aid sizə qısa məlumat verəyim- müqəddiməsilə sözə başladı:

Əlifba və imla xüsusunda Krım gəncliyində üç cərəyan vardır: birinci, islahatçılardır: bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən yapılan islahat tərzində bir islahat etmək istəyirlər.

İkincisi, latın hurufat tərəfdarlarıdır. Bunlar hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir.

Üçüncüsü, rus hurufatını qəbul etmək istəyənlərdir: bunlar da hələ müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir.

Professorun bu qısa izahı Krımdakı əlifba cərəyanının da mərkəzdə olduğu haqqında qısa və qəti məlumat vermişdir»⁸⁷.

⁸⁷ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s.15-16.

O da qeyd edilməlidir ki, Bakıdan gedən nümayəndə heyətinə bələdçilik edən, Krımın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və sosial həyatı, mədəniyyət abidələri, dili və folkloru barədə müfəssəl bilgilər verən də Bəkir Çobanzadə idi. Yuxarıda da dediyimiz kimi, bu böyük türkçü alimin geniş erudisiyası, yeni əlifba ilə bağlı yaradıcı düşüncələri, dərin biliyi, diqqətçilliyi və təşkilatçılıq qabiliyyəti Səməd Ağamalioğlunun diqqətini cəlb etdiyindən onu Bakıya dəvət edir.

Krım ziyalıları ilə Bakıdan gələn heyətin Ağməsciddə keçirdiyi iclasda Səməd Ağamalioğlu çıxış edərək bildirirdi ki, bu gün tarixin çox əhəmiyyətli dəqiqələrini yaşayırıq, köhnə, çürümüş adətlərimizi, cəmiyyət üçün, insaniyyət üçün zərərli olan hər şeyi atmaq, dəyişdirmək lazımdır. Onlardan biri də ərəb əlifbasıdır. Bu əlifbanın nöqsanlarını açan yalnız biz deyilik. Bizdən çox zaman əvvəl də bu əlifbanın nöqsanları ilə bərabər, canlı bir mədəniyyəti də idarə etməkdə aciz olduğunu bilənlər olmuşdur. Onların biri də bizim azərbaycanlılardan Mirzə Fətəli Axundovdur.

S.Ağamalioğlu bu tarixi çıxışında Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayan əlifbanın dəyişdirilməsinin həmin dövrdə həyata keçirilməsinin mümkün olmamasının səbəblərini açıqlayır və bu problemin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məclisi-məbusana qədər gəlib çıxdığını, lakin bir nəticə hasil olmadığını diqqətə çatdırır. O qeyd edirdi ki, Sovetləşmə illərində də bu məsələ aktuallığını qorudu. Görünür, elm və mədəniyyətə yaxınlaşdıqca qarşımıza çıxan əsas məsələlərdən biri də əlifba olur. Deməli, əlifba məsələsini gündəmə gətirən elmi, mədəni ehtiyaclar olur. Köhnə əlifba elmi, fənni bir əlifba olsaydı, bu məsələ tez-tez meydana çıxmazdı. Mən bu sahədə mübahisə açmaq fikrində deyiləm. Biz hesab edirik ki, köhnə əlifba türk dilinə yaramır. Ona görə də bu əlifbanı dəyişməyə qərar verdik. Biz yeni əlifbanı yalnız Azərbaycanda həyata keçirmək is-

təmirik, eyni zamanda arzu edirik ki, bütün türk xalqları bu əlifbaya keçsin. Türkdilli xalqların dil və ədəbiyyatlarını da bir əsas üzərinə qurmağımız lazımdır. Yazının əsası hərfdir. Yazımızı birləşdirmək üçün yazının əsası olan hərflərimizi eyniləşdirməliyik.

Sözünə davam edən Ağamalıoğlu bildirirdi ki, Anadolu türkləri də bu əlifbaya keçməyə çalışır. Doğrudur, onlar arasında da bu əlifbaya qarşı çıxanlar var. Lakin türklərin Hüseyn Cahid və başqa bu kimi qüvvətli yazarları yeni əlifbanın tərəfdarlarıdır.

Ağamalıoğlu göstərirdi ki, biz latın əlifbasını əsas götürsək də, onu dilimizə olduğu kimi tətbiq etmərik. Bizim qəbul etdiyimiz əlifba bir probadır. Həqiqətən də, qəbul olunacaq əlifba layihə xarakterli idi. Əlbəttə, onu qəbul etdikdən sonra müəyyən dəyişiklərin edilməsi də qaçılmaz idi.

Nətiq digər bir məsələyə diqqəti yönəldərək bildirirdi ki, **əşitdiyimə görə, sizin aranızda rus əlifbasına (kirilə) keçmək istəyənlər var. Bu fikir əsassızdır, çürükdür. Çünki rusların özləri də həmin əlifbadan imtina etmək istəyir. Ərəb əlifbasının tərəfdarlarına üz tutan Səmədağa Ağamalıoğlu bildirirdi ki, biz köhnə əlifbanı oxuyanların dustaq edilməsinə dair dekret çıxarmaq fikrində deyilik. Bizim məqsədimiz mədəniyyətimizi yıxmaq deyil, diriltməkdir. Əgər lazım gələrsə ərəbcəni də, farscanı da övladlarımıza öyrədəcəyik⁸⁸.**

S.Ağamalıoğlundan sonra çıxış edən B.Çobanzadə deyirdi: «Yoldaşlar, əlifbaya, əvvəla, elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanıda mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səslər ifadədən acizdir.

⁸⁸ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 19-20.

İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhali-sinin ümumi nəzəri etibara alınmalı).

Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; ma-dam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi unudulmamalı-dır.

Dördüncü: yazıda fənn tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalı-dır.

Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqla-rını kəndi ətrafına toplayıb həm hərs və mədəniyyət yolu, həm də sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikri-miz tamamilə başqa idi; verdiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başla-mış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Komissiyon təşkil etmək də mü-vafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırız⁸⁹.

Başqa bir yerdə isə professor Çobanzadə göstərirdi ki: «Ar-kadaşlar, mən dilçiyəm. Dilçi demək hürufatçı demək deyildir, ancaq bu xüsusdakı fikrimi söyləmək məcburiyyətindəyəm. Hərflər xalqın lisanında işlənmə səsləri əda edə biləcək bir ma-hiyyətdə olduğu təqdirdə iyi sayıla bilir. Ərəb hürufatı bu xid-məti göstərməyir. Əlifbada diqqət ediləcək tərbiyəvi, iqtisadi nöqtələr var. Əlifba alətdir. Alət mükəmməl olmalıdır.

İndi əlifbada üç cərəyan var:

1. Əski imla. Bu doğru deyildir.
2. İslah. Bu islahdan biri qazan sistemidir. Bu sistem islah

⁸⁹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 21.

deyil, əfsaddır.

3. Yeni hürufat. Ən əlverişlisi yeni hürufatdır.

Biz bu əlifbanı dərhal qəbul etməliyik»⁹⁰.

Bəkir Çobanzadədən sonra Krımın Maarif Komissarlığının məsul şəxslərindən olan Teymurcan Odabaşı söz alaraq bildirir ki, ərəb əlifbasında müəyyən çətinliklərin olmasına baxmayaraq onu qoruyub saxlamalıyıq. Biz nə zamana qədər Avropanı təqlid edəcəyik? Məncə, əski hərflərimizi islah edərsək, məsələn zərərsiz, ziyansız həll etmiş olarıq. Göründüyü kimi, Teymurcan Odabaşı ərəb əlifbasının qalmasının tərəfdarı idi.

İclasda çıxış edən Xalid Səid Xocayev özünə qədər çıxış edən və əski əlifbanın dəyişdirilməsinə etiraz edənlərin fikirlərinə qarşı da çıxmış və həmin şəxslərin düşüncələrini tutarlı dəlillərlə təkzib etmişdir. O göstərmişdir ki, qarşımızda üç yol var.

- 1) Köhnə ərəb əlifbasını olduğu kimi saxlamaq.
- 2) Ərəb əlifbasını islah etmək.
- 3) Yeni bir əlifba qəbul etmək.

Birinci və ikinci yolların yararsız olduğunu bildirən Xocayev əsasən üçüncü yolun üzərində dayanmışdır. Natiq əlifba ilə bağlı layihəni iclas iştirakçılarına göstərmiş və bu layihənin tərəqqi etməyimizdəki rolunu xüsusilə vurğulamışdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Teymurcan Odabaşı əski əlifbanın tərəfdarı olan yeganə adam deyildi. Dövrünün tanınmış ziyalılarında olan Həsən Səbri Ayvazov da əhali arasında ərəb əlifbasının tərəfdarı kimi tanınmışdı. Lakin çıxışa başlayan bu ziyalı hamının düşüncələrini alt-üst etdi. S.Ağamalıoğlunun çıxışından təsirləndiyini gizlətməyən tanınmış yazıçı və ictimai xadim Həsən Səbri Ayvazov (1878-1938) gülə-gülə sözbə baş-

⁹⁰ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 43-44.

ladı və bildirdi ki, mən bu dəqiqələrə qədər əski əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış etmişəm, lakin Ağamalıoğlunun sözlərindən sonra qəti surətdə yeni əlifba tərəfdarı olduğumu elan edirəm⁹¹.

Müəllif sentyabrın 14-də Ağməscidə yola düşdüklerini qeyd edir və bildirir ki, bugünkü səfərimiz Sevastopola qədər olacaq. Şübhəsiz ki, yeni əlifba tərəfdarları əvvəlcə Baxçasaray, sonra isə Sevastopola getməli idilər. Xalid Səid Xocayev Baxçasarayda əhalinin onları necə hərarət və səmimiyyətlə qarşılamalarından, əhalinin məişət tərzindən, adət-ənənələrindən və məşğuliyyətlərindən ətraflı bəhs açır. Nümayəndə heyəti «Zəncirli mədrəsə» və Tərcüman qəzetinin redaktoru, böyük türkcü alim İsmayıl Qaspirallının (1851-1914) evi ilə tanışlıq idi.

Müəllif göstərir ki, «Zəncirli mədrəsə» 906 hicri tarixində daşdan tikilən bir mədrəsədir. Onun darvazasının üzərində qalın zəncir olduğundan adı da zəncirli mədrəsə olaraq qalmışdır. O, Krım yarımadasında yeganə maarif ocağı olduğundan qısa bir zamanda məşhurlaşmışdır. Bu bir mərtəbəli tədris binasından fərqli olaraq, onun cənub tərəfində iki mərtəbəli, nisbətən müasir bir mədrəsə də var idi ki, onu da «Yeni Zəncirli Mədrəsə» adlandırırdılar. Alim göstərirdi ki, köhnə mədrəsə din adamlarını, yeni mədrəsə isə müasir Krım ziyalılarını yetişdirirdi.

Türk xalqlarının milli oyanışında müstəsna xidmətləri olan İ.Qaspirallının evinin ziyarət edilməsi də olduqca maraqlıdır. Xalid Səid Xocayev yazır ki, «türk-tatar ölkələrində İsmayıl bəy Qaspirallını tanımayan yoxdu. Türk-tatar xalqları arasına üsuli-cədid məktəbini ilk dəfə nəşr etməyə çalışan bu adam olduğu kimi, onların oyanmalarına səbəb olan da onun nəşr etdiyi «Tərcüman» qəzetəsi idi. «Tərcüman» qəzetəsi sabiq rus im-

⁹¹ Xalid Səid Xocayev. «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım», Bakı, 1929, səh. 30.

peratorluğu daxilində olan bütün türk-tatar ölkələrində oxunurdu. Bundan başqa, Türkiyədə, Ruminiyada, Bolqariyada və hətta Hindistanda da bir çox müştərilər qazanmışdı. «Tərcüman» orta bir dildə yazılırdı. Bağçasaray kibi kiçik bir şəhəri dünyaya tanıtdıran bu qəzetə idi. Ziyarət etdiyimiz ev bu böyük adamın evi və nəşr etdiyi qəzetənin idarə mətbəəsi idi»⁹².

Baxçasaray ziyarəti başa çatdıqdan sonra heyət sentyabrın 15-də Ağməscidə yola düşdü. Müəllif yazır ki, axşam saat 8-də iki yüzə yaxın adamın iştirakı ilə maarif evinin klubunda yeni əlifba ilə bağlı iclas keçirildi. İclasda çıxış edən S.Ağamalıoğlu bildirdi ki, dünyanın tanınmış adamları müsəlmanların geridə qalmalarından danışırlar. Bunun səbəbini araşdırmağa çalışan Ağamalıoğlu qeyd edirdi ki, bu gün Avropanın məqsədi Şərqi ələ keçirməkdir. Biz neçə ki, cahilik, savad əldə etməmişik, Avropa öz istəyinə nail olacaq. Türk xalqlarının güclü olması üçün güclü və hamımızın anlaya biləcəyi bir əlifbamız olmalıdır. Bu əlifba latın əlifbasıdır. Latın əlifbasına keçsək bizim güclü ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz də olar.

Ağamalıoğlunun çıxışı alqışlarla qarşılır. Ondan sonra çıxış edən Xalid Səid bildirirdi ki, yoldaşlar, məlumunuzdur: bizdə əlifba məsələsi xeyli əski bir zamandan bəri münaqişəyə səbəb olur. Bu məsələ XIX əsrin ikinci yarısından M.F.Axundov tərəfindən meydana atılmışdı. Ondan sonra osmanlı mətbuatı, Krım mətbuatı və başqa türk ölkələrindəki yazıçılar bu məsələ ilə məşğul oldular. Hal-hazırda bütün türk ölkələrindəki mətbuat bu məsələ ilə qızgın bir surətdə məşğuldur. Bu təsadüfi bir iş deyildir. Bunun, əlbəttə, bir səbəbi var. Bu səbəb hamımıza məlumdur. Bu səbəb ərəb əlifbasının əsas etibarını ilə türk dilinə uyğun olmasıdır. Mən burada buna aid təfsilata girişmə-

⁹² Xalid Səid Xocayev. "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım". Bakı, 1929, səh. 37.

yəcəyəm. Girişməyə də lüzum görməyirəm. Çünki sənələrdən bəri müəllimlər, mühərrirlər, mütəfəkkirlər arasında davam edən münaqişələr bu həqiqəti (ərəb əlifbasının dilimizə uyğun olmadığını) isbat etdi. İçinizdə ərəb əlifbasını köhnə halında saxlamaq tərəfdarı olan kimsə bulunmadığını zənn edirəm. Bu günkü mətbuatımız da bunu göstərir. Budur ki, bu xüsusda heç bir şey deməyəcəyəm. Zətən bu xüsusda danışmağa da dəyməz. Çünki ərəb dilinə görə yaradılan bu hürufat ərəblərin öz dillərinə yaramadığı halda, başqa dillərə qətiyyənlə yaramayacağı aşkardır.

Türkdilli xalqların yaratdığı islah edilmiş əski əlifba layihələrinə münasibət bildirən Xalid Səid onların qüsurlu olduğunu göstərdi və yeni əlifba komitəsi tərəfindən hazırlanan layihəni onlara verərək, fikirlərini bildirmələrini xahiş etdi.

Bundan sonra çıxış edən professor Bəkir Çobanzadə qısa çıxışında bildirdi ki, əlifbada diqqət ediləcək tərbiyəvi, iqtisadi nöqtələr var. Əlifba alətdir. Alət mükəmməl olmalıdır. Əlifba ilə bağlı mövcud olan cərəyanlara münasibət bildirən alim yeni əlifbanın dilimizin qanunları üçün daha əlverişli olduğunu qeyd edirdi.

Xalid Səid qeyd edirdi ki, iclasda çıxış edən növbəti adam Osman Ağcoğrağlı olduqca maraqlı adam idi. O deyirdi ki, mən əlifbaya daha yaxın adamam. Çünki mən müəllim və həm də xəttatam. Mən əlifbaya ancaq texniki tərəfdən baxıram. Əlifba oxunaqlı olmalıdır. Bu gün Azərbaycanın qəbul etdiyi hürufat əski latın hürufatından daha mükəmməldir. Ona görə də o azərbaycanlıların istifadə etdiyi yeni əlifbanın qəbul edilməsini təklif edirdi.

Bundan sonra çıxış edən ziyalılardan Cəfər Qafarov, Ədhəm Feyzi, İlyas Tarxan, Kərim Cəmaləddinov, Ömər İpçi yeni əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış etdilər. Bunların arasında yeni əlifbanı deyil, ərəb əlifbasını dəstəkləyən şəxslər də var idi ki, bəzi

izahatlardan sonra onlar da latın əlifbasına keçməyin məqsədəuyğun olduğunu bildirdilər. Sonda çıxış edən professor Vəli Xulufu iclasda səsləndirilən bir çox məsələlərə aydınlıq gətirərək dedi: «Yoldaşlar! Yeni hürufatı qəbul etməkdə məqsəd ərəb hürufatını sabahdan etibarən çıxarıb atmaq deyildir. Biz Azərbaycanda tədrisi surətdə keçiririk. Köhnə ədəbiyyat tərki olunmayacaq, zətən köhnə ədəbiyyat yoxdur, varsa da azdır. Onu oxuyan da azdır. Köhnə ədəbiyyat dediyimiz nədir? Eşqdən, meydən bəhs edən bir ədəbiyyatdır. Bununla bərabər, yenə qorxmayın, o da ölməyəcək. Bizdən əlavə, başqa millətlər də hürufatını dəyişdirmişdir. Köhnə ədəbiyyatlarını da oxuyurlar. Bizə lazım olduğu zaman orxan yazılarını da oxuya bilərik»⁹³.

Göründüyü kimi, S.Ağamalıoğlunun, B.Çobanzadənin, X.Səidin və V.Xulufunun çıxışlarında olduqca məntiqli bir ortaq nöqtə var. Onlar haqlı olaraq göstəriridilər ki, latın əlifbasına keçməklə biz, min illərlə yaradılmış irsdən imtina etmirik. Həmin irsi məhv etmək, yararsız bir şey deyə kənara itələmək, həbsə atmaq fikrimiz də yoxdu. Biz, lazım gəlsə, orxan yazılarını da oxuyarıq. Deməli, söhbət klassik ədəbi-mədəni irsdən imtinadan getmir, əlifbanı dəyişməkdən gedir.

Vəli Xulufunun çıxışından sonra təklif edilmişdir ki, əlifba komissiyası yaradılsın. Təklif qəbul edildiyindən yeddi nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Sonda çıxış edənlərin bəzilərinin narahatlığını nəzərə alan S.Ağamalıoğlu bildirmişdir: «Yoldaşlar! Köhnə ədəbiyyatın zayə olmasından qorkmayın. Əgər köhnə ədəbiyyata aid dəyərli əsərləriniz varsa göstərin. Bir milyard sərif olsa belə təb etdirərəm»⁹⁴.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, istər Vəli Xulufunun, is-

⁹³ Xalid Səid Xocayev. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, səh. 45-46.

⁹⁴ Yenə orada, səh. 47.

tərsə də S.Ağamalıoğlunun dediyi «köhnə ədəbiyyat yoxdu, orada dəyərli nümunələr varsa göstərin, orada eşqdən, meydən başqa, heç nə yoxdu» fikirləri ilə qətiyən razılaşmaq olmaz. Türk xalqlarının klassik ədəbiyyatı yalnız qədimliyi baxımından deyil, janr zənginliyi və mövzularının bəşəriyyəti və fundamentallığı ilə də dünya xalqlarının ədəbiyyatından öndə gedir. Bunlar təkcə ədəbi-mədəni irs deyil, həm də Şərqi ən dəyərli və qiymətli sərvətləridir.

Çətinliklərin və gərgin situasiyaların olmasına baxmayaraq, iclas və bütövlükdə nümayəndə heyətinin Krım səfəri əlifba komissiyasının üzvlərinin ürəyincə idi. Demək olar ki, onlar öz istədiklərinə nail olmuşdular. İndi Moskvaya, oradan isə Türkünəstanə getmək və yeni əlifbanın qəbul edilməsi istiqamətində iş aparmaq lazım idi.

Ziyalılarla aparılan söhbətləri və ayrı-ayrı yerlərdə keçirilən iclasları dərinlən təhlil edən S.Ağamalıoğlu belə bir qənaətə gəlmişdir ki, az bir zamanda yeni əlifba bütün Şərqi elmi və mədəni əlifbası olacaqdır⁹⁵.

Moskva-Türkünəstan adlanan ikinci qisim

Özbəkistanda yeni əlifba uğrunda aparılan mübarizə geniş əksini tapmışdır. Xalid Səid Xocayev qeyd edir ki, biz Daşkəndə çatanda rəsmi şəxslərlə görüşümüzün baş tutması mümkün deyildi. Mən və Xuluflu bəzi adamlarla görüşmək üçün tramvayla əski şəhərə getmək qərarına gəldik.

Vəli Xuluflu ilə Xalid Səidin əski şəhərdəki qeyri-rəsmi şəxslərlə qeyri-rəsmi görüşləri hər şeydən əvvəl, mövcud durumu öyrənməyə xidmət edir, daha doğrusu, «kəşfiyyat» xarakte-

⁹⁵ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 17.

ri daşıyırdı. Daşkəndin Şeyxəntəhur adlanan məşhur bir yerinə gələn alimlər Dəstərxañçı mədrəsəsi adlanan yerdə bir çox maarif və mətbuat adamları ilə görüşürlər. Bu ziyalıların arasında Daşkənddə ilk üsuli-cədid məktəbi açan, gənc nəslin maariflənməsi istiqamətində xeyli işlər görən mütərəqqi düşüncəli Abdurəşidov Münevver Kari də vardı. 1878-ci ildə anadan olan Münevver Kari Alim oğlu Abdurəşidov kiçik yaşlarından atasını itirdiyindən onun təlim-tərbiyəsi ilə qız məktəbinin müəllimi olan anası Hasiyet xanım məşğul olmuşdur. Anası oğluna ibtidai təhsil proqramını, «Qurani-Kərimi» oxumağı, şəriəti və s. öyrətdikdən sonra onu Daşkənddəki Yunusxan mədrəsəsində oxumağa göndərir.

Tanınmış tədqiqatçı Əli Şamilin verdiyi bilgiyə söykənərək deyə bilərik ki, mədrəsəni uğurla bitirən və bir müddət orada dərs deyən, Şeyxantəhur ləqəbiylə şeirlər və məqalələr yazan Münevver Kari Daşkənddəki Rus-tuzem (Azərbaycanda bu məktəblərə Rus-tatar məktəbi deyilirdi – C.Q.) məktəbinin proqramı ilə də yaxından tanış olur və yeni tipli təhsil ocağı yaratmağa nail olur.

Müxtəlif qəzetlərdə məqalələrlə çıxış edən Münevver Kari-nin redaktorluğu ilə 1906-cı ildə «Xurşud» qəzeti nəşrə başlayır. Lakin həmin qəzet çar Rusiyasının maraqlarından uzaq olduğuna görə çox yaşamadı. Qəzetdə ictimai-siyasi görüşlərini və maarifçi şeirlərini yayan Münevver Kari paralel olaraq cədid məktəbləri üçün dərsliklər üzərində çalışır. 1908-ci ildə «Yer üzü», yəni coğrafiya, «Quran» oxumağı öyrədən «Tecvid», hesabı öyrədən «Sebzəzar» (Toplama) kitablarını nəşr etdirir. 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi «Ədəbi əvvəl» və «Ədəbi sani» kitabları 1917-ci ilə kimi yeni tipli məktəblərdə əsas dərsliklər olmuşdur.

Bolşeviklər Türkünstanı işğal etdikdən sonra Münevver Kari bir ara onlarla əməkdaşlıq etmiş, hətta 1921-22-ci illərdə yeni

qurulan hökumətdə Maarif Komissarı vəzifəsini tutmuşdur. Bu vəzifədə işləyərkən yeni məktəblərin açılmasına səy göstərmiş, Türküstan Ölkə Teatro Truppası yaratmışdır. Bu milli truppa müxtəlif əsərləri tamaşaya qoyaraq Özbəkistanın bir çox şəhər və kəndlərində göstərmişlər. Özbəkistanın milli teatrının formalaşmasında bu kiçik truppanın da az rolu olmamışdır.

1922-29-cu illərdə Daşkənddə xalq təhsilinin müxtəlif sahələrində çalışan, özbək gənclərinin Azərbaycana oxumağa göndərilməsini təşkil edən, gizli təkilatda antisovet təbliğatı aparan, 1925-ci ildə Səmərqənddə qurulan gizli qrupun üzvü olan Münevver Karini 1929-cu ilin yanvarında həbs edirlər. Özbəkistan SSR QPU-nun (Dövlət Siyasi İdarəsinin) tərtib etdiyi 554335 sayılı istintaq işində 78 nəfərin ifadəsi yer alır. Onları Münevver Kari ilə birlikdə gizli, antisovet təşkilatı yaradaraq Sovet hökumətini devirməkdə ittiham edirlər. 1931-ci ilin martın 23-də güllələnən Münevver Kari millətçi və vətən xaini olduğuna görə onun əsərləri də qara siyahıya düşür və yasaqlanır. Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra Münevver Karinin ideyaları yenidən aktuallaşır, onun haqqında məqalələr yazılır, əsərləri çap olunur⁹⁶.

«Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım»dan aydın görünməsə də bizə elə gəlir ki, Münevver Kari barəsində Xəlil Səid Xocayev əvvəlcədən müəyyən bilgiyə malik idi və onun əhali arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu bilirdi. X.Səidin Münevver Kari ilə görüşməkdə əsas məqsədi əhalinin, xüsusilə də gənclərin yeni əlifbaya münasibətini öyrənmək və onlar arasında təbliğat aparmaq idi. Ziyalıların müzakirə predmetinə çevirdikləri yeni əlifba məsələsinə münasibət bildirən Münevver Kari deyir: «Mən 1905-ci ildən bəri məktəblə, bundan dolayı da hürufat məsələsi ilə məşğulam, ilk müəllimliyə başladığım

⁹⁶ www.trtazerbaycan.com

zaman ərəb hürufatının çətinliyini, üsulsuzluğunu hiss etdim. Yeni üsul məktəbi uğrunda xalqın istəyi ilə şiddətli surətdə mübarizə etməyə məcbur qalmışdıq. O zaman yeni hürufat məsələsini ortaya atmaq mümkün deyildi. Bunun üçün ərəb hürufatının çətinliklərinə, üsulsuzluqlarına təhəmmül etməyə məcbur qalırdıq. Bəzən mətbuatda imlanı islah etmək məsələsi ortaya atılırdı. Qasprinski tərəfindən «Tərcüman» qəzetəsində yapılan xırda imla islahatını biz də tətbiq etməyə çalışdıq. Təbii islahın bu qədər kafi deyildi, bununla bərabər, ondan irəliyə gedəmədik. Çünki biz əsri mətbuata təzə başlamışdıq. Özü-müzdə məktəblər üçün lazım olan əsər yox idi, bundan dolayı çoxca Azərbaycan və osmanlı mətbuatından istifadə etməyə məcbur idik, onlar da köhnə imla ilə gedirlərdi. Biz təbii olaraq onlardan ayrı bir imla qəbul etməyə cəsarət edəmədik. İş böylə davam etdi. Nəhayət, inqilabdan sonra imla məsələsi yenə kəskin bir şəkil aldı. Köhnə imla pözuldu, yeni imla qəbul edildi. Mən bu yeni imlaya tamamilə tərəfdar olmadım, çünki bu imla da mətbuatı az-çox müştərək və əlaqədar olan ölkələrin yazılarında bir qarışıqlıq meydana gətirmişdi. Bu məsələni ümumi bir konfransda həll edilməsinin tərəfdarı idim. İmlanı bu surətdə islah etməkdənsə, yeni hürufatın qəbul edilməsinin daha əsaslı olacağını düşünürdüm. Hər halda məsələ ümumi bir konfransda həll olunmalı idi. Madam ki, Azərbaycan böylə bir qurultay çağırmaq fikrindədir, mənəcə, ən müvafiqi latın sisteminə bir yeni əlifba qəbul etməkdir. Türkünstan ziyalıların bir çoxu da bu fikirdədir. Burada ən mühüm rolu hökumətin bu bərədəki fikri oynayacaq. Zənnimcə, hökumət də bu fikirdədir»⁹⁷.

Müxtəlif dairələrdə danışıqlar aparən heyəti-səfəriyyənin

⁹⁷ Xəlid Səid Xocayev. «Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım». Bakı, 1929, səh. 55.

nümayəndələrinin görüşü nəhayət ki, Türkünstan Cümhuriyyət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin binasında baş tutdu. Burada keçirilən iclasda da yeni əlifba tərəfdarları ilə əski əlifba tərəfdarları arasında ciddi mübahisələr oldu. Çıxış edən Səməd Ağamalioğlu tərəfindən yeni əlifba barəsində məlumat verildi. Türkünstana gəlmələrinin səbəbləri açıqlandı, dil, mətbuat və mədəniyyətcə biri-birinə yaxın olan xalqlar arasında müştərək bir əlifbanın yaradılmasının vacibliyi bildirildi. O, yeni əlifba vasitəsi ilə Azərbaycanda zəhmətkeş kütlələr arasında əldə edilən müvəffəqiyyətləri xüsusilə qeyd edir və bildirdi ki, yeni əlifba ən mükəmməl bir əlifbadır. Səməd ağanın çıxışı diqqətlə dinlənilsə də, birmənalı qarşılanmadı. Müxtəlif sualları cavablandıraraq, fikirlərini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmağa çalışaraq S. Ağamalioğlu iclasın sədrinin «bu işə Moskva nə nəzərlə baxır» sualına bir qədər əsəbi şəkildə belə cavab verir: «Yoldaş professor, - dedi görünür ki, qarşınızda olanın kim olduğunu bilməyirsiniz, mən sizə şuralar ittifaqı hökuməti adından deyirəm: hər cümhuriyyət mədəni işlərində sərbəstdir, indiyə qədər köhnə mədrəsələri, köhnə məktəbləri, qarı - xanaları (xüsusi surətdə Quran əzbərlənən xaryerlər) davam etdirmişsiniz. Bunda bütün qəbahət sizindir. Mərkəz qətiyyəən məsul deyildir. Ən böyük mədəni inqilab amili olan yeni əlifbaya Moskva dostluq yardımını göstərəcəkdir. Buna əmin olunuz. Mərkəzin ağzı ilə bu inqilaba qarşı çıxmaq istəyirsiniz, çox böyük səhv edirsiniz»⁹⁸.

İclasın gedişindən aydın olur ki, özbək və türkmənlərin nümayəndələri yeni əlifbanın tərəfdarı olsalar da, qazaxlar bunun tamamilə əleyhinə idilər. Lakin qazaxlar qurultaya qatılacaqlarını gizlətmirdilər. (Həqiqətən də, qazaxlar sözlərinə sadıq qa-

⁹⁸ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 11.

laraq qurultaya qatıldı, qazaxların nümayəndəsi olan və 1937-ci ildə pantürkist, millətçi kimi güllələnən Əhməd Baytursunov yeni əlifbanın əleyhinə çıxış etdi). Xalid Səid Xocayev yazırdı ki, Türküstanda yeni əlifba xüsusundakı az-çox rəsmi müzakirə böylə qeyri-müəyyən bir nəticə ilə nəhayətlənmiş oldu. Bunun da səbəbi səlahiyyətə və yüksək orqanlarda olan komissarların Moskvaya getmiş olmaları idi! Qalanlar da müəyyən bir fikir və qərara gəlməyə cəsarət edəməyirdilər⁹⁹.

Xalid Səid qeyd edirdi ki, biz iclasdan sonra Xivəyə getməyin əhəmiyyətsiz olduğunu bildiyimizdən (orada da məsul şəxslərin hamısı Moskvaya getmişdi – C.Q.) trenlə Orenburqa getməyi qərara aldığımız. Lakin Kommunist Gənclər İttifaqı Komitəsinin katibi bizi ertəsi gün komsomolçuların iclasına dəvət etdiyindən qalmalı olduq. Burada Xalid Səidi köhnə tanışlarından olan bir müəllim yoldaşı evinə dəvət etmişdir. Həmin müəllimin evində digər müəllimlərlə də görüşün əhəmiyyətini və yeni əlifbanın müzakirəsini vacib sayan Xalid Səid Xocayev dəvəti məmnuniyyət hissi ilə qəbul edir, Vəli Xulufu ilə birgə oraya gedir.

Qonaqları ev sahibi Şəhabüddin əfəndi qarşılayır. Xalid Səid göstərirdi ki, Şəhabüddin əfəndi bizi sol tərəfdə olan binaya dəvət etdi. Binanın ön tərəfi eyvanlı böyük bir salon idi, salon Türküstan arxitekturasının ən yüksək zövq və sənətini özündə cəmləmişdi. Divarlardakı oyma naxışlar, yazılar, həqiqətən, nəfis bir sənət əsəri idi. Tavanındakı naxışlar çox incə və sənətkarənə işlənmişdi. Bina yarım əsrlik bir həyata malik olduğu halda, rənglərində solğunluqdan əsər-ələmət yox idi.

Bizim girdiyimiz həyət qonaqlara məxsus idi. Evin bu qisminə «taşqarı» (çöl tərəf – C.Q.) deyirdilər. Bir də evin içəri

⁹⁹ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929., s. 61.

hissəsi vardı. Həmin yer hərəm dairəsini təşkil edirdi. Onsuz Türkünstanda bütün evlər bu cür iki hissədən ibarət idi. Bu da səbəbsiz deyildi, çünki hicab məsələsi burada insanlıq aləmini ikiyə ayırdığı kimi, evləri də ikiyə ayırmışdı. Evlərdə qadınların üznlərini görmək bir kənara, səslərini belə eşitmək imkan xaricində idi.

Belə bir mühit və məclisə yığılanlar, eləcə də Şəhabüddin əfəndinin özünün və ata-babalarının din adamı olması yeni əlifbanın burada müzakirəsi üçün əsas vermirdi. Bunlara baxmayaraq, V.Xulufu və X.S.Xocayev məclis əhlinə gəlmələrinin səbəbi, Kırmıda keçirilən iclaslar, ziyalıların yeni əlifbaya münasibəti barədə müfəssəl məlumat verir. Xalid Səid yazır: Məclisdəki «müəllimlər tərəfindən bir taqım etirazlar, suallar verildi. Burada nəzəri diqqətimizi cəlb edən iki etiraz var idi. Bunlardan biri ikinci dərəcəli məktəb müəllimlərindən biri tərəfindən; ikincisi mollalardan biri tərəfindən verilmişdi. Müəllim: «latın əsasında olan yeni hürufat türk səslərini əda edə bilmir. Bundan dolayı yeni əlifba ilə yazılan şeylər oxunurkən müthiş surətdə dilin ahəngi pozulurdu, – dedi. Bir də bu halda əski ədəbiyyatımız tamamilə əldən gedir» sözünü də əlavə etdi. Molla: «Yeni əlifba dinə zərərli dir, çünki Quran və başqa dini kitablar əski hürufatla yazılmışdı. Bunları yeni hürufatla yazmaq olmaz. Binaənleyh yeni hürufat bizə yaramaz», – dedi»¹⁰⁰.

Əslində, müəllimin və molla nın fikirlərinə münasibəti V.Xulufu və Xalid Səid bildirməli idi. Lakin ev yiyəsi Şəhabüddin əfəndi təşəbbüsü ələ alır və bildirir ki, mənim əsas bir fikrim var: «maarif və mədəniyyət yolundakı yeni təşəbbüslərə qətiyən mane olmamalı», bir zamanlar üsuli-cədid məktəblərinə qarşı çıxdıq, nəhayət onun faydaları anlaşıldıqdan sonra

¹⁰⁰ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 64.

özümüz utandıq, yeni hürufat məsələsi də onun biridir. Sözünü davam etdirən Şəhabüddin əfəndi gülərək deyir ki, o «üsuli-cədidə» idi, bu da «hüruf- cədidə»dir.

Şəhabüddin əfəndi mollaının fikrinə münasibət bildirərək deyir: «Əfəndi, qəti olaraq bilməliyiz ki, din ayrı, hürufat ayrıdır, bütün qəbahətimiz dini yaxşıca anlamamaqdadır, din vicdana aid bir məsələdir. Quranı su kibi əzbərləyən bir adam – osmanlılar demişkən, – pək əla dinsiz ola bilər; dinsizlərdən bir çoxu Quranı əzbərdən bilənlərdir, əgər əski hürufat, hətta Quranı əzbərdən bilmək dinsizlikdən saxlaya bilsəydi bunların heç biri dinsiz olmamalıydı. Bir də yeni hürufatla Quranı yazmaq olmaz,- deyirsiniz: mənim anladığıma görə, yeni hürufatla Quran daha səhsiz yazıla bilər»¹⁰¹.

Göründüyü kimi, sovet hökuməti ruhani məsləkinə malik olanları, din və ya Quran əhlini bir mənalı şəkildə mürtəcə adlandırır. Onları işığı görməməkdə, fanatizmi təbliğ etməkdə günahlandırır və bir sinif kimi məhv edirdilər. Müəllifin qeydlərindən də aydın olur ki, şura məktəblərində türkcə müəllimliklə məşğul olan Şəhabüddin əfəndi zəngin kitabxanaya malik idi. O, türk-tatar ölkələrində nəşr edilən hər cür kitab, jurnal və qəzetləri toplayırdı.

Maraqlıdır ki, Xalid Səidin ruhani məsləkə malik olan, türkdilli xalqların maarifçi ziyalıları ilə əlaqə saxlayan bir qazinin oğlunu müsbət planda verməsi sovet senzura məşininin, bolşevik tənqidçi və müstəntiqlərin diqqətindən kənarda qalmış, belə bir əsər işıq üzü görmüşdür.

Mətləbdən yayınmadan qeyd etməliyik ki, əsərdə Daşkənd kəndləri, əhalinin məişəti və məşğuliyəti barədə də geniş məlumat verilir. Xatiratdan aydın olur ki, əhali əsasən əkinçiliklə məşğul olur, əkdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarını şəhərə gə-

¹⁰¹ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, s. 65.

tirərək satır və təlabatlarını təmin edirlər. Xalid Səyid yazırdı ki, Komsomolçuların iclasına apararı yolları keçdikcə mənşələr də yenilənirdi. Əvvəlki geniş yollar getdikcə daralır, tarla zəmiləri kəndlərin ümumi görünüşünə xüsusi bir gözəllik qatırdı. Uzaqdan görünən dağlar, dağların ətəyində biçilmiş və şumlanmış buğda zəmiləri isə tamamilə bir başqa mənşərə idi. Dağlar ilə bizim aramıza sərilmən vase (gözəl – C.Q.) oba yaşıl məxmər yarpaqlı ağacları, alton başaqlı çəltikləri ilə ayrı bir bədii mənşərə təşkil edirdi. Obanı başdan-başa yarıb keçən Çirçik çayı əyilərək, bükülərək, süzülərək axıb gedirdi. İçindən çıxmaqda olduğumuz kəndin ətrafına Şortəpə deyilirdi.

Bundan başqa, üzüm bağları, pambıq tarlaları başqa bir mənşərə yaratmış, təbiətə başqa bir rəng qatmışdı. Yazıçı göstərirdi ki, Bostandan görünən qarpızlar, yemişlər cürbəcür rənglərlə mənşərəyə ayrı bir rəng verirdi.

Xalid Səidin Yalanğac (yalavac) ata ilə bağlı verdiyi məlumatlar bu gün olduqca əhəmiyyətlidir. Təqdimatdan aydın olur ki, Yalanğac ata bu yerlərin məşhur övliyalarından idi. Evi olmayan, kiçik bir komada yaşayan bu övliyanı hamı ziyarət edir. Onun komasına pir kimi baxır. Ona inanan əhali - uşağı olmayanlar, dərdə düşənlər, xəstələr, bir sözlə, bütün problemlilər bu övliyaya üz tutardı. O isə adi insanlardan seçilirdi. Belə ki, geyiminə fikir verməz, oruc və namazını qaçırmaz, saç saqqalını uzadar, zinət və əşya toplamaqdan uzaq durardı. Hətta əhali onun İlyas və Xızır peyğəmbərlə oturub-durduğunu deyirdi.

Yazarın təqdimatında hər kəndin özünəməxsusluqları və məşğuliyyəti də diqqətdən qaçmır. Məsələn, Dermən kəndindən bəhs edən Xocayev yazırdı: «Burası Dermən kəndi idi. Karvansarayların qabağındakı çayxanalar təmiz, sərin, nəşəli yerlər idi». Şəhərin mərkəzindən danışanda isə daha çox məsəcid və mədrəsələr ön plana çəkilirdi.

Xalid Səid hesab edirdi ki, Türkünstanın mədəniyyətinə, tə-
rəqqisinə və inkişafına şahidlik edən «Boz su» kanalıdır. Tür-
künstan ellərinin ucsuz-bucaqsız torpaqları, pambıq, yonca və
bostan tarlaları məhz bu kanalın suyu vasitəsi ilə cana gəlirdi:
«Türkünstan mədəniyyətinin əbədi şahidi, mənəcə, bu kanal idi,
çünki tarixin qaranlıqlarına qarışıb gedən, çox əski zamanlarda
Türkünstan xalqının əməyi ilə meydana gəlmiş ən böyük mədə-
niyyət əsəri bu idi. Bunun yanında Səmərqəndin Gürəmirləri,
Şahzinzindələri; Buxaranın Mirərəbləri; Daşkəndin Kögöldaş
mədrəsələri bir qalaq kərpic yığınından başqa nə ola bilər? Bu-
nun süni surətdə qazılmış olmasına inanmaq üçün insan özünü
nə qədər zorlamaya məcbur qalır. Bundan başqa, yenə başını
Çırçıq çayından alan Zalarıq, Xanımarıq, daha yaxın zamanlar-
da qazılmış olan Knyazarıqları da var... Bunların hamısı ən ib-
tidai vasitələrlə qazılmış zəhmət abidələridir, bunlardan bir
çoqlarının nə zaman qazılmış olması barədə tarix laldır»¹⁰².

Maraqlıdır ki, əski şəhərdə komsomolçuların iclasına gələn-
lərə həmin iclasın olmayacağı xəbəri verilir və beləliklə də, ic-
lasın olmayacağını görənlər qonaqlar geri qayıtmalı olur. Xalid
Səid Xocayev bildirir ki, biz plana uyğun olaraq əvvəlcə Oren-
burqda Qazax Cümhuriyyəti, Ufada Başqırd Cümhuriyyəti,
Kazanda Tatar Cümhuriyyəti ilə görüşəcəkdik. Lakin məktəb-
lərin açıldığını nəzərə alaraq, mən oktyabrın 7-də S.Ağamalı-
oğlundan icazə alıb, Krasnavodsk yolu ilə Bakıya gəlməli ol-
dum.

Üç qisimdən ibarət olan kitabın birinci və ikinci qisimlərin-
də əsasən Kırmda və Özbəkistanda əlifbanın dəyişdirilməsi ilə
bağlı məsələlər müzakirə olunursa, üçüncü qisimdə Birinci
Beynəlxalq Türköloji Qurultaya hazırlıq və onun keçirilməsi

¹⁰² Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929,
s. 69.

ilə bağlı məsələlər təsvir edilir.

Türkoloji qurultay. Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan adlanan üçüncü qisim

Bu bölmədə müəllif 1926-cı ilin fevral ayının 26-da saat 9-da İsmailiyyə binasında türkoloji qurultayın açılışı, türk dövlətlərindən, Avropadan və Asiyadan gələn görkəmli türkoloqların qarşılanması və yerləşdirilməsi, onlarla aparılan söhbətlər barədə də qısa məlumat verir. İsmailiyyə binasının yanındakı Səbir bağının xalqla dolu olduğu, bunların Birinci Bakı Türkoloji Qurultayına girə bilmək üçün bilet tapa bilməmələri, qurultayın binasının və zalın xüsusi şüarlarla bəzədilməsi barədə verilən informasiyalar günümüz üçün də olduqca qiymətlidir.

Biz hələlik qurultaydan deyil, «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» kitabının verdiyi imkanlara söykənək qurultaya aparın yoldan bəhs açmaq istərdik. Kitabdan aydın olur ki, Krım və Türkmənistan səfərindən 1924-cü ilin oktyabrın 10-da Xalid Səid, 25-də isə digər üzvlər Bakıya qayıdır. Xalid Səid Xocayev səfərin nəticələri barədə yazırdı ki, Səməd ağa Ağamalioğlu Qazaxıstan ilə Tatarıstan Cümhuriyyətlərindən çox da razı qalmamışdı. Oralarda yeni əlifba barəsində geniş müşavirə açmağa imkan verilməmişdi. Heyət çağırılmamış bir qonaq kimi qəbul edilmişdi: ancaq Başqırdıstan Cümhuriyyəti heyəti böyük bir məmnuniyyətlə yeni əlifbanı qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər.

Beləliklə, 1924-cü ilin axırlarında Şuralar İttifaqı daxilindəki Cümhuriyyətlərdən Azərbaycan, Krım, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan türkləri, Başqırdıstan Cümhuriyyətləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair son sözlərini vermişdilər. Türküstan Cümhuriyyəti tərəddüd və şübhəli bir halda idi. Qazaxıstan ilə Tatarıstanda qəbul edəcəklərini qəti olaraq bildirmişdilər. Ancaq məsələ hələ tamamilə həll edilməmiş, ayrı-ayrı

cümhuriyyətlər tərəfindən vəqə olan təklifə görə, ümumi bir qurultay çağırılmasının vacib olduğu bildirilmişdir.

Təbii ki, qurultayın çağırılması vacib idi, lakin ona da dərhal başlamaq olmazdı və buna heç imkan da yox idi. Buna hazırlaşmaq, Anadolu, İran, Çin, Əfqanıstan, digər türkləri və türkoloqları da bu qurultaya dəvət etmək lazım idi. Bir də məsələ qurultayı çağırmaqla bitmirdi, əsas məsələ hədəfə çatmaq, məqsədə nail olmaq idi. Bunun üçün xeyli vaxt və ciddi təbliğat lazım idi.

Xatirədən öyrənirik ki, yeni əlifba ilə bağlı məsələlər Səməd Ağamalıoğlunu çox narahat edirdi və əsəbi şəkildə deyirdi: «Yazıq türk uşaqlarını bu fəlakətdən qurtarmaq lazımdı. Tezliklə ərəb hürufatını çıxarıb atmalı, yeni hərfləri həyata keçirməli». Onu daha çox əsəbləşdirən isə əski əlifba tərəfdarlarının dediyi «yeni əlifbanı qəbul etsək əski ədəbiyyatdan ayrılacağıq» ifadələri idi. S.Ağamalıoğlu belələrini «durak» adlandırır. Müəllif S.Ağamalıoğlunun bu xüsusda dediklərini belə xatırlayırdı: «Azərbaycan şairlərindən Vaqif və Zakirlərin əsərlərini oxurkən «demək ayrılmasından qorxduğumuz, titrədiyimiz ədəbiyyat bu imiş;» yalan və mövhumatla dolu olan mərsiyələri gözdən keçirirkən: «biz belə zibillərdən ayrılmaqdan qorxmayırdıq, biz bunlardan daha da uzaqlaşmaq istəyirik», - sözlərini böyük bir qəzəblə təkrar edirdi¹⁰³».

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, əlifbanın dəyişdirilməsində müstəsna xidmətləri olan S.Ağamalıoğlunun əsəbi və ya qeyri-əsəbi vəziyyətdə dediyi bu sözlərlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Molla Pənah Vaqifin də, Qasım bəy Zakirin də, onlardan əvvəl və ya sonra yaşayan ədiblərimizin də əsərləri, eləcə də mərsiyələr bu xalqın sərəvətidi və onları qorumaq, gələcək

¹⁰³ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 69.

nəsillərə çatdırmaq bizim vətəndaşlıq borcumuzdu. Yeni əlifba bizi köhnədən – qədim və zəngin ədəbi, mədəni irsədən məhrum etməyə deyil, əksinə onları da gələcəyə daşımağa xidmət etməli idi.

Hamını qurultayın qəbul edəcəyi qərar və ya türk xalqlarının, xüsusilə də Anadolu türklərinin və özbəklərin hansı əlifbaya keçmələri düşündürürdü. Bu bölgədəki əski əlifba tərəfdarları nəinki ümidlərini üzmüş, hətta bir qədər də qalib gələcəklərinə inamları artmışdı. Ona görə də qurultayın keçirilməsində onlar yeni əlifba tərəfdarlarından daha çox maraqlı idilər. Əski əlifbaçılar hesab edirdilər ki, «qurultay yeni əlifba üçün qəbir qazıyan bir yer, kəfən hazırlayan bir müəssisədi. Qazaxlar və qazaxlıların yeni əlifba əleyhinə olduqlarına dair xalq arasında bir şayiə dolaşırdı. Yeni əlifba əleyhinə olanlar «a kişi, osmanlılar da qəbul etməyəcəklər, qurtardı getdi, vəssalam», - deyərək bir-birinə ürək-dirək verirdilər»¹⁰⁴.

Həqiqətən də, qurultayda hansı əlifbanın qəbul ediləcəyi hökmünü vermək heç də asan məsələ deyildi. Məsələ onda idi ki, heç kim qəti fikir bildirmir, hiss olunurdu ki, onların bəziləri razı olduğunu bildirsə də, yalan danışır, bəziləri isə qəti şəkildə yeni əlifbanın qəbul edilməsinə etiraz edirdi.

Daşkənddə fikir mübadiləsi aparmaq mümkün olmasa da, keçirilən toplantılardan, müzakirələrdən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, «özbək və türkmən mütəxəssisləri yeni əlifba tərəfində idi. Qazaxlar isə yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etməyəcəklərini bildirmişdilər. Lakin məsələnin ümumi türkoloji qurultayda həll edilməsinin əleyhinə deyildilər. Belə bir qurultay çağırıldığı təqdirdə iştirak edəcəklərinə dair söz verdilər. Qurultayda ərəb əlifbasının qələbə çalacağına əmin kimi idilər».

¹⁰⁴Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929 s. 88.

Nümayəndə heyətinin Daşkənd, Orenburq və Kazandan nazarı qayıtmasına baxmayaraq, bu səfər onlar üçün kifayət qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, bu səfər bir tərəfdən türk xalqlarının yeni əlifbaya münasibətlərini, digər tərəfdən isə türköloji qurultayın keçirilməsi zərurətinin qaçılmaz olduğunu ortaya qoydu. Birinci Türköloji Qurultayın türkdilli xalqların taleyində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirən Xalid Səid Xocayev yazırdı: «Bu qurultay Şərqi aləmindəki mədəni inqilabın ən mühümü olan əlifba inqilabının rəsmi surətdə təməl və əsasını qoymuş olduğu kimi, əsrlərcə ərəb əlifbasının müşkulatı altında əzilən xalqlar ilə əlifbadan məhrum olan bir çox ibtidai halda yaşayan xalqlar üçün elmi, fənni əsaslar üzərinə qurulan bir əlifba verdi»¹⁰⁵.

Təbliğat işinə önəm verən S.Ağamalıoğlu nümayəndə heyəti ilə yanaşı, ayrı-ayrı türkdilli xalqların mütərəqqi fikirli, yerli-ziyalı nümayəndələrini də bu işə cəlb edirdi. Bəkir Çobanzadə, X.S.Xocayev və başqaları belə ziyalılardan idi. Doğrudur, Xalid Səid onlarla birlikdə təbliğat aparırdı. Lakin Səməd Ağamalıoğlu X.Səidin nüfuzunu, ziyalı mövqeyini, türkçülüyünü, milliyyətini nəzərə alaraq özbəklərlə, kazaklarla, hətta Türkiyə türkləri ilə dil tapmağın onun üçün daha asan olacağını görürdü. Xalid Səid Xocayev bu xüsusda yazırdı: «Səməd ağa məni yanına çağırırdı. Xalid, – dedi sən özbəklərinlə danış, hər halda onların müəyyən bir fikirləri olacaq. Fikirlərini açıq, aydın söyləsinlər. Biz də ona görə iş görək. Bir də Köprülüzadə Fuad yoldaşla da görüş, gör onların fikirləri nədir?»¹⁰⁶.

S.Ağamalıoğlu «sən özbəklərinlə danış» deyərkən Özbəkistandan qurultaya dəvət olunmuş Rəhim Axundcan oğlu İnaqa-

¹⁰⁵ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 147.

¹⁰⁶ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 88.

movu (jurnalist, Səmərqənd), Metrik Yunus oğlu İlbeki (dilçi, jurnalst, Daşkənd), Aşur Əli Zahirini (dilçi, jurnalst, Fərqa-nə), Şakircan Rəhimini (dilçi, Daşkənd), Rəhmanov Bəkcəni (dilçi, Xivə (Xarəzm), İsmail Sədrini (dilçi, Buxara), Qazi Alim Yunusovu (Mərkəzi Özbəkistan elmi Şurasının sədr müə-vini, Səmərqənd) nəzərdə tuturdu.

Göründüyü kimi, qurultay yaxınlaşdıqca həyəcan da, nara-hatlıq da artır, əsəblər tarıma çəkilirdi. Tapşırığa uyğun olaraq köhnə dostları və həmyerliləri Qazi Alim və Bəkcəni Rəhma-novla görüşmək üçün Əski Avropa otelinə gələn Xəlid Səid onlarla görüşür. Özbəkistan nümayəndə heyəti ərəb əlifbasının dəyişdirilməməsində israrlı olduqlarını bir daha qeyd edir. La-kin Xəlid Səyid Xocayevin elmi-məntiqi söhbəti, inandırıcı də-lilləri Özbəkistan nümayəndə heyətini öz fikirlərindən daşındırır və onlar da yeni əlifbanı dəstəkləməyə başlayırlar. Xəlid Sə-id Özbəkistan nümayəndə heyətinin üzvü Bəkcəni Rəhmanovla qurultayqabağı günlərdəki söhbətlərindən birini belə xatırlayırdı: «Arxamdan – Ortaq! Ortaq, Xəlid, ortaq! – səsini eşitdim. Bu Bəkcəni idi. Gülərək mənə yaxınlaşdı, Qazini gördünüz mü? – sualını verdi.

– Xeyr. Bir şeymi var? – dedim

– Bəli, bir şey var.

– Xeyirli olur?

– Xeyirdir: bu səbah öz aramızda iclas yəpdıq, əski qərarı-mızı dəyişdirdik, artıq yeni əlifbanı müdafiə etmək, onun lehi-nə səs verməyə qərar verdik. Doğrudan da, xeyirli bir xəbər idi»¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Xəlid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 93.

Bununla da, Xalid Səid üzərinə düşən məsul bir məsələni laiqincə həll etdi. İndi qarşıda onu Türkiyə nümayəndələri ilə görüşmək və onları razı salmaq dururdu. Məlumdur ki, qurultaya Türkiyə Cümhuriyyətindən Azərbaycan əsilli Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940), Türkiyə əsilli Mehmet Fuad Köprülüzadə (1890-1966), alman əsilli Vitek Paul (1879-1937), macar əsilli Gyula Messaroş (1883-1957) qatılmışdı.



Xalid Səid bu nümayəndə heyətindən yalnız bir nəfəri, Mehmet Fuad Köprülüzadəni tanıyırdı. Müəllif özü də qeyd edirdi ki, «Fuad bəylə birinci dəfə tanış olmayırdım». Görünür, onlar hələ Türkiyədə ikən tanış idilər.

Türkiyədən gələn qonaqlar Yeni Avropa otelində yerləşdirildiyindən Xalid Səid də Mehmed Fuad bəylə görüşmək üçün oraya gedir. Fuad bəy Xalid Səidi böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə ilə tanış edir. Böyük alim, filosof, müəllim, həkim, rəssam, tərcüməçi, şair, tənqidçi, jurnalist və türkoloq olan Əli bəy Hüseynzadənin qurultaya gəlməsini ziyalılar, xüsusilə də, onun köhnə tanışları böyük sevinc hissi ilə qarşıladılar. Bu gəliş Əli bəyin 16 ildən sonra Azərbaycana ilk və həm də son gəlişi oldu.

Əli bəy Hüseynzadə müəyyən səbəblərdən bir müddət Azərbaycandan uzaq düşür və Türkiyədə məskunlaşır. Sovet hökuməti bir çox milli ziyalılarımız kimi, onu da mürtəcə elan etmişdi. Lakin 1926-cı ildə o, Birinci Türkoloji Qurultaya nümayəndə kimi dəvət edilir. Bəzi tədqiqatçılar Əli bəyin qurultayda məruzə ilə çıxış etdiyini, bəziləri isə çıxış etmədiyini iddia edir. Ofeliya Bayramlı alimin qurultayda etdiyi mühazirə ilə

əlaqədar yazırdı: «1926-cı ildə Bakıda çağırılmış türkoloji qurultayda Ə.Hüseynzadə də Fuad Köprülü ilə birlikdə iştirak etmiş və «Qərbin iki dastanında türk» mövzusunda məruzə etmişdir»¹⁰⁸.

Əlibəyşünas Azər Turan yazır: «Martın 6-da Türkoloji Qurultayın son iclasında Fuad Köprülü, Oldenburq, F.F.Mentsellə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də məruzə edib. Hüseynzadənin məruzəsi stenoqrama əlavə edilməsə də, «Qərbin iki dastanında türk» əsəri qurultaydakı məruzəsinin mətni olaraq həmin günlərdə Bakıda nəşr olunub»¹⁰⁹.



Tədqiqatçı alim Akif Aşırılı Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyi ilə əlaqədar verdiyi müsahibəsində deyirdi: «...Əli bəy Hüseynzadəni araşdırırlar onun Bakıya Türkoloji qurultaya

¹⁰⁸ Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni Ofeliya Bayramlı). 2 cildə, I cild. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, s. 490.

¹⁰⁹ Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, 2014, s. 256.

gəldiyini və onun məruzə ilə çıxış etdiyini yazırlar. Mən təkcə «Kommunist» qəzetində deyil, Gürcüstanda çıxan «Yeni fikir» adlı qəzetdə də həmin qurultayın materiallarına baxdım, onun qurultayda çıxışı yoxdur. Sadəcə onunla bağlı kiçik bir məlumat veriblər. O da necə deməli, «Kommunist» qəzeti təbliğat vasitəsi idi və Şuralar Cümhuriyyətinin qəzeti adlanırdı. **Qəzetdə də öz diliylə desək, Şuralar Cümhuriyyətinə xaricdən gələn qonaqlar təqdim olunduqda Əli bəyin də adını çəkirlər və ondan beş cümləlik kiçik bir müsahibə alırlar. «Kommunist» qəzeti Əli bəyi məşhur mühərrir adlandırır. Bundan başqa, qurultay altı gün davam etsə də, Əli bəy orada çıxış etməyib»¹¹⁰.**

Fikirlərinin davamı kimi, Akif müəllim Əli bəyin qurultayın bağlanış mərasimində etdiyi çıxışa və səsini radio ilə yayılmasına münasibət bildirərək deyir: «Əslində, elə bir çıxış yoxdu. Sadəcə onun könlünü almaq məqsədilə 1926-cı ildə «Qərbin iki dastanında türk» əsərini çap etdirdilər. Qurultayda olduğu müddətdə türkoloji qurultayın əhəmiyyətini qaldırmaq və Əli bəy Hüseynzadə kimi insanın orada iştirakını təmin etmək və sonradan könlünü almaq üçün o əsəri çap edirlər. Bəzi tədqiqatçılar yazırlar ki, Əli bəy Bakıda olduğu müddətdə Salyana gedib. Əslində isə onu Salyana buraxmayıblar. Bakıdan ailə üzvlərinə göndərdiyi məktubda göstərir ki, qurultaydan sonra Gəncəyə gedib. Bakıda və Gəncədə qohumları ilə görüşüb. Hətta qohumları ilə bir yerdə şəkilləri də var. Əli bəy bir də 1930-cü illərdə Azərbaycana dönmək istəyib. Hüseyn Cavid şeirlə ölkədəki repressiya, təhdid-təzyiq kampaniyası aparıldığını bildirib və gəlməməsinə işarə verib. Əgər Əli bəy geri dönsə idi, 1937-ci ilin repressiyasına məruz qalacaqdı¹¹¹.

¹¹⁰ <https://modern.az/az/news/52457>

¹¹¹ <https://modern.az/az/news/52457>

Jurnalistin «Əgər belə idisə, bəs Əli bəy nə səbəbə ora dəvət olunmuşdu» sualına Akif müəllim belə cavab vermişdi:

– Onun bura dəvət olunmasında əsas məqsəd o idi ki, Avropada və Türkiyədə formalaşan, güc mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən sovet sisteminə qarşı mübarizə apararı Azərbaycan mühacirləri arasında parçalanma yaratsın. Çünki xaricdəki Azərbaycan mühacirləri çox güclü idi. Qurultay başlamamışdan öncə mətbuat orqanlarında Məmməd Əmin Rəsulzadənin Bakıdakı Türkoloji qurultay əleyhinə fəaliyyəti ciddi tənqid olunurdu. Hətta təhqirlər də var idi. Əli bəy Hüseynzadəni ona görə dəvət etdilər ki, qurultayın önəmini artırınsınlar və mühacirlər arasında parçalanmalar yaratsınlar. Yəni ziyalılar arasında bir parçalanma yaratmaq, müəyyən kəsimi öz tərəflərinə cəlb etməkdən ötrü onu qurultaya çağırmışdılar. Və qurultayda da Əli bəy Hüseynzadə yalnız qeydlərini apardı. Danışmadı. Bir də ki, nə danışası idi. Əli bəy Hüseynzadə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsinin əleyhinə idi. Sovetlərin niyyətini başa düşürdü. Niyyət ondan ibarət idi ki, Azərbaycan və digər Rusiyanın tərkibinə məcburən qatılan türklər arasında Türkiyə ilə sədd çəksinlər. Həmin dövr qısa müddətdə latın qrafikasına keçidin məqsədi bu idi. Türkiyə latın qrafikasına keçəndən sonra kiril əlifbası tətbiq olundu və əlaqələri itirməyə çalışdılar¹¹².

Göründüyü kimi, Əli bəyin qurultayda məruzə etməsi məsələsi bu gün də mübahisə predmetidir. Hər halda faktlar göstərir ki, o, qurultayda məruzə ilə çıxış etməyib, maraqlıdır ki, o, müzakirələrdə də fikirlərini bildirməyib. Lakin sonuncu iclasda çıxışına işarələr vardır. Məsələn, «Bakı Türkoloji qurultayında bu risaləyə nəzərən, türkdən bəhs edilirkən müqəddimə olmaq

¹¹² <https://modern.az/az/news/52457>

üzrə müxtəsər bərvəchi-ati mövzulara təmas olunmuşdur»¹¹³.

Bundan başqa, Əli bəyin çıxış etməsi stenoqramda da öz əksini tapıb. Belə ki, martın 6-da keçirilən 17-ci iclasda sədr Ağamalıoğlu sözü Ə.Hüseynzadəyə verir, o isə türk dilində çıxış edir. Həmin stenoqramın 330-cu səhifəsində belə bir qeyd vardır «Hüseynzadə – (türk dilində çıxış etdi)»¹¹⁴. Buna etiraz edib Hüseynzadənin Əli bəy deyil, başqa bir adam olduğunu iddia edənlər də tapılar. Belələrinə bildirmək istərdik ki, qurultaya dəvət olunanlar arasında yalnız Mirzə Davud Hüseynov və Əli bəy Hüseynzadə bu soyadı daşıyırdı (Mirzə Davud Əli bəy olmadığı kimi, Hüseynov da Hüseynzadə deyildi). Təəssüf ki, stenoqramda Ə.Hüseynzadənin çıxışının məzmunu barədə bir kəlmə də olsun məlumat verilmir.

Akif müəllim müsahibəsində bildirir ki, Əli bəy Bakıda yaxşı qarşılanmamış, «Sadəcə onun könlünü almaq məqsədilə 1926-cı ildə «Qərbin iki dastanında türk» əsərini çap etdirdilər». Azər Turan isə göstərir ki, onunla 131 nümayəndədən biri kimi deyil, xüsusi bir şəxs olaraq fərqli davranıblar, xətrini əziz tutublar¹¹⁵.

Biz bu nöqtədə Azər müəllimlə eyni mövqedə dayanırıq. Əgər Əli bəy yaxşı qarşılanmasaydı, mart ayının birində Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən dövlət teatrında «Leyli və Məcnun» operasına dəvət edilməz, beşi martda Azərbaycan Yazıçıları Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilməzdi.

Əgər Əli bəy Hüseynzadə yaxşı qarşılanmasaydı, 6 martda Sabir adına Mərkəzi Türk Kitabxanasında onunla görüş keçiril-

¹¹³ Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edənə Ofeliya Bayramlı). 2 cildə, I cild. Bakı, Çapaşoğlu, 2008, s. 356.

¹¹⁴ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri, Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, s. 330.

¹¹⁵ Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, 2014, s. 255.



məsinə şərait yaradılmaz, 7 martda «Bakinskiy Raboçi» kimi nüfuzlu bolşevik qəzeti ondan alınmış müsahibəni verməyə cəsarət etməzdi.

Əgər Əli bəy arzulanmamış qonaq olsaydı, 10-12 mart tarixlərində dövlət rəsmisi olan maarif komissarı Mustafa Quliyevlə birlikdə Türkiyədən gəlidiyi Fuad Köprülüzadə ilə Gəncəyə getməsinə şərait yaradılmazdı. Martın

17-də Xalid Səidin, 18-də isə Cavid əfəndinin evində qonaq olmazdı, 19 martda isə Həsən bəy Zərdabının evinə gedib, onun həyat yoldaşı Hənifə xanımla görüşməzdi.

Əgər ona münasibət pis olsaydı, 20-21 mart tarixlərində Novruz bayramını Fuad Köprülüzadə ilə birlikdə Səlyanda doğmaları arasında keçirə bilməzdi. Və nəhayət, Əgər Əli bəy Azərbaycanda yaxşı qarşılanmasaydı, o, qurultardan 10 gün əvvəl (16 fevraldan) gəlib martın 25-nə kimi burada qalmazdı. Əli bəyin təxminən 35 gün Azərbaycanda qalması əsas verir deyək ki, onu ölkəsində - Azərbaycanda çox yaxşı qarşılamışdılar. Deyilənlərdən aydın görünür ki, onun üçün qeyri-rəsmi də olsa bir proqram hazırlanmışdı.

Fikrimizcə, yuxarıda deyilənlər «qurultayın kommunist nümayəndələrinə tapşırıq verilibmiş ki, əgər Əli bəy Hüseynzadənin namizədliyi rəyasət heyətinə təklif edilərsə, ona səs verməsinlər»¹¹⁶ fikrinin də əsassız olduğunu təsdiq edir. Ən azı ona görə ki, Ə.Hüseynzadə fəxri rəyasət heyətinə seçildi və buna

¹¹⁶ Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Bakı, 2013, s. 520. (Sitə Azər Turanın «Əli bəy Hüseynzadə» (Bakı, 2014) kitabından götürülmüşdür).

bir nəfər də etiraz etmədi. Ən azı ona görə ki, bolşeviklərin rəsmisi S.Ağamalıoğlu özü Əli bəyə söz verdi.

Doğrudur, Birinci Türkoloji Qurultayı imperiyanın türkçülüyə və türkçülərə qurduğu dar ağacı da adlandırmaq olar. Bir qədər də obrazlı desək, Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı Moskvanın – imperiyanın milli əxlaq və təfəkkürə, yaddaşa, şəcərəyə, bir sözlə, «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq» düşüncəsini çarmıxa çəkmək üçün qurduğu dar ağacı idi. Çarmıxa çəkilən təkcə türkoloqlar deyil, həm də türkologiyamız, türk əxlaq və düşüncəmiz idi. Lakin unudulmamalıdır ki, Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının keçirildiyi dövr, yəni 1926-cı il totalitar rejimin həyata keçirdiyi repressiyaların ittiham (məhv etmə) mərhələsi deyil, kimin kim olduğunu üzə çıxarma, tanıma, mərhələsi idi.

Əlibəyin Bakıya rəsmən dəvət edilməsi məsələsinə gəldikdə deməliyik ki, bunun Akif müəllimin dedikləri ilə yanaşı, başqa səbəbləri də vardı. Belə ki, bolşevikləşmə illərində mühacirət həyatı yaşayan C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənşəminli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanı olan «Əksinqilabla mübarizə təşkilatı»nın rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı və başqaları Vətənə dəvət edildi. Deməli, bütün bunlar həm də Əli bəyin Azərbaycana dönüşünə xidmət edirdi. Digər bir mühüm məqam ondan ibarət idi ki, Moskva Türkiyəni sovetləşdirmək üçün onunla ittifaq yaratmaq, onu öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Atatürk isə Stalinin çirkin niyyətini bildiyindən bu ittifaqı qəbul etmədi, bolşevikləşmədi, sosialistləşmədi, özünün tutduğu yolla getdi.

Mətləbdən uzaq düşmədən deməliyik ki, Yeni Avropa otelinə gələn Xalid Səidi Əli bəylə tanış etmək istəyən Fuad Köprülüzadə deyir: «Əli bəy, sizə əski dostlarımızdan Xalid Səidi təqdim ilə şərəfyab olmaq istəyirəm - dedi.

...Əli bəy oxumaqda olduğu kitabın arasına çəşməklərini

qoydu, stulunu masa yanına çəkdi. Otaqda üç adamdan başqa kimsə yoxdu, necə gəldiklərindən, yolda əziyyət çəkib-çəkmədiklərindən bəhs edən ufaq bir müqəddimə müsahibəsindən sonra mövzunu yeni əlifbaya çevirməyə tələsdim, çünki gəlib-gedənlər çoxalırsa, bu barədə müsahibə etmək, bəlkə, mümkün olmayacaqdı.

– Fuad bəy, – dedim, – təbii yeni əlifba məsələsindən dolayı təşrif etdiniz. Bu xüsusda Türkiyə əfkari-ümumiyyəsilə, siyasi dairələrinin fikirləri, sizcə, məlum olduğundan şübhə yoxdur.

– Əfəndim, Türkiyənin bugünkü vəziyyəti həpimizə məlumdur; məğlubiyətlə nəticələnən ağır və uzun müharibələrdən çıxdıq, iqtisadi vəziyyətimiz bizi məmnun edə biləcək bir halda deyil, bilxassə, böyük bir inqilab həyatı yaşayırıq, zehnimiz hənuz daha mühüm məsələlər ilə məşğuldur. Bununla bərabər, elmi müəssisələrimiz, Azərbaycan tərəfindən ortaya atılan yeni əlifba məsələsinə də biganə deyillər. Bu yaxınlarda Maarif Nəzarəti tərəfindən xüsusi bir komisiyon təşkil edildi. Bu komisiyon imla və hürufatı tətbiq ilə məşğul olur, hənuz qəti bir fikir və qərara gəlmədilər. Zənn edərəm, bu tətbiqat yenə bir qaç ay davam edəcəkdir.

Vəziyyətin nə yerdə olduğunu başa düşən Xalid Səid Fuad bəyin şəxsi düşüncələrini öyrənmək istəyir və aldığı cavab belə olur: «Əfəndim, əsas etibarını ilə mənim fikrim yeni əlifbanın lehindədir, ancaq ümumi vəziyyətimizlə hesablaşmaq məcburiyyətindəyəm. Bizim halımız başqa, Şərqdə yaşayan ayrı türk xalqlarının vəziyyəti bambaşqadır. Türkiyə ədəbiyyatı, təbii Avropa ilə müqayisə etməyirəm, o qədər fəqir deyildir, yeni əlifbaya keçdiyimiz təqdirdə bir çox kitablarımızı yeni əlifbaya keçirməyə məcbur qalacağıq, bunun üçün iqtisadi vəziyyətimi-

zin müsaid olmadığını yuxarıda ərz etmişdim...»¹¹⁷.

Alimlərin ixtisarla verdiyim bu səmimi dialoqundan aydın olur ki, Türkiyənin elmi dairələri Azərbaycanın qəbul etdiyi yeni əlifbaya biganə deyildir. Mövcud reallığı və Türkiyənin iqtisadi vəziyyətini nəzərə alan Fuad Köprülü gələcəkdə bu işin qaçılmaz olduğunu da diqqət mərkəzinə çəkirdi.

Türkiyə nümayəndələrinin fikirləri ilə tanış olan Səmədağa Ağamalıoğlu qeyd edirdi ki, Anadolu türklərinin yeni əlifbaya keçməsinə arxayınam. Ona görə ki, Mustafa Kamal Atatürk böyük inqilabi işlər aparır. Həmin inqilabi işlərdən biri də əlifba inqilabıdır. Səmədağa Ağamalıoğlu fikirlərində yanılmırdı; Türkiyə bizdən öncə, 1928-ci ildə latın əlifbasını qəbul etdi.

Deyənlərdən aydın olur ki, Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilatçılarından biri də Xalid Səid idi. Azərbaycanın ilk qadın rejissoru, Əliqulu Qəmküsərin qızı Qəmər Salamzadə xatirələrində göstərirdi ki, qurultayda iştirak edənlərin bəziləri X.Səidin qonağı olmuşdu: «Xalid Əfəndi Türkiyədən gələn qonaqları evinə dəvət etmişdi. Təsadüf elə gətirmişdi ki, mən də həmin qonaqlıqda oldum. Xalid əfəndi əmim Rzaqulu ilə bacanaq idi. Bakının o vaxtkı Spasski (indiki Qasım İsmayılov) küçəsində yaşayırdılar.... Bu qonaqlıqda Cahan və mən ev sahibəsi Sitarə bacıya **(Xalid Səidin həyat yoldaşı Sara xanıma evdə Sitarə deyər müraciət edirdilər. Bu səbəbdən də onun adı mənbələrdə, xüsusilə də xatirələrdə Sitarə kimi getmişdir – C.Q.)** köməklik edirdik. Cahan Talışinskaya Xalid əfəndinin arvadı Sitarə xanımın kiçik bacısı idi. Qonaqların arasında Əli bəy Hüseynzadə, Fuad Köprülüzadə, Rzaqulu Nəcəfzadə, Hüseyn Cavid, Xalid əfəndinin qonşusu, Türkiyədə təhsil almış bakılı doktor Orxanbəyli var idi... Qurban Primov tar çalırdı. Əmim

¹¹⁷ Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Bakı, 2013, s. 91-92.. (Sitat Azər Turanın “Əli bəy Hüseynzadə” (Bakı, 2014) kitabından götürülmüşdür).

Rzaqulu isə oxuyurdu. Hərdən də Orxanbəylinin çəkdiyi qəhqəhə məclisi daha da şənləndirirdi. Mən hələ ömrümdə belə si-rayətedici qəhqəhə eşitməmişdim. Orxanbəyli çox ucadan, pərdə-pərdə artan qəhqəhəyə başlar, başını dala ataraq uğunub gedərdi. Məclisin axırında əmim Rzaqulu isə Füzulinin «Pənbe-yi-daği-cünun içrə nihandır bədənim» qəzəlini çox ürəkdən və yangılı səslə oxuyurdu. Bu qəzəlin axırında Füzuli deyir:

Edəməm tərək Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!

Əli bəy dirsəklərini stolun üstünə dayadı və başını əlləri arasına aldı. Üzü görünmürdü. Çiyinlərinin tərپənişindən ağladıqı aşkar bilinirdi. Mirzə Cəlil vəziyyəti hamıdan tez başa düşdü, odur ki, üzünü Xalid əfəndiyə tutaraq zarafatca:

– Xocam, mənə bir stəkan su! – dedi.

Əmim Qurban dayıya işarə elədi. Qurban dayı tarda bir diringi çalmağa başladı. Orxanbəyli isə fürsətdən istifadə edib, bülbül cəhcəhinə bənzər qəhqəhəsilə otaqda bir canlanma yaratdı. Əli bəy başını qaldırdı... gözlərindən axan yaş vətən məhəbbəti, vətən həsrəti yolunda idi. Mətləbin üstünü heç açmadı. Məclisin havası dəyişmişdi...»¹¹⁸

X.S.Xocayev müsafirlər arasında təbliğat aparır, latın əlifbasının türk xalqlarının taleyində xüsusi rol oynayacağını, onların bu yolla dünyaya inteqrasiya edəcəklərini bildirirdi. Xalid Səid yalnız dilin müstəqilliyi ilə kifayətlənmir, fikrin, düşüncənin aydın ifadəsi üçün əlifbanın da yenilənməsini istəyirdi. O yaxşı bilirdi ki, əski əlifba türk dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə cavab vermir. «Əlifba inqilabı mədəni inqilabımızın mühüm bir səhifəsidir. Əsrlərcə davam edən bir əlifbanı

¹¹⁸ Qəmər Salamzadə. Kiçik pəncərədən görünən dünya, Bakı, 1990, s.102.

buraxaraq yeni əlifbaya keçmək asan işlərdən deyildi. On doqquzuncu əsrin yarılarında etibarən başlayan bu təşəbbüsün inqilaba qədər öylə mühüm bir nəticə verməməsi bunun nə dərəcədə çətin bir iş olduğunu göstərmək üçün kafidir»¹¹⁹.

Yeni əlifba ilə bağlı məruzələrə diqqəti yönəldən alim yazırdı ki, «Məruzələrdən sonra münaqişələr şiddətləndi. Hər iki hürufatın məziyyətlərilə nöqsanlarının ən incə, ən gizli nöqtələrinə qədər təhlil və tənqid edilirdi, münaqişə bütün şiddət və hərəratilə bir neçə gün davam etdi. Nəhayət, Dağıstan mürəx-xəsi Qorxmazov yoldaşın rəyasəti altında təşkil edilən komisiyon tərəfindən tənzim edilən qərar böyük bir əksəriyyətlə qəbul olundu. Bu qərara görə, latın əsası üzərinə qurulan yeni türk əlifbasının ərəb əlifbasından hər cəhətdən üstün olduğu qəbul edilmiş, ancaq qəbul edilib həyata keçirilməsi hər cümhuriyyətin öz ixtiyarına buraxılmışdır»¹²⁰.

Qurultayda əlifba ilə bağlı uzun-uzadı mübahisə və müzakirələrdən sonra qətnamənin qəbul edilməsi istiqamətində təkliflər müzakirəyə çıxarıldı. Daha doğrusu, iki təklif dinlənildi.

Birincisi, Qorxmazovun təklifi:

1. Yeni türk-tatar əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərindəki üstünlüklərini, eləcə də texniki üstünlüyünü (alqışlar), həmçinin ərəb əlifbası ilə müqayisədə, yeni əlifbanın möhtəşəm mədəni-tarixi, mütərəqqi əhəmiyyətini təsdiq edir. Qurultay həmin əlifbanın həm ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları, həm də vilayətlərində qəbulu ilə bərabər, həyata keçirilmə üsulunu da hər bir respublika və xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar qurultay Azərbaycanın, SSRİ respublikalarının (Yakutiya, İnquşetiya, Qaraçay, Çərkəz, Kabarda,

¹¹⁹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 5.

¹²⁰ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 94-95.

Balkar və Osetin) yeni türk latın əlifbası qəbul etmələrini çox böyük əhəmiyyətə malik fakt kimi dəyərləndirir. Yeni türk-tatar əlifbasının qəbulu sahəsində SSRİ-nin adları çəkilən vilayət və respublikalarında aparılmış nəhəng müsbət işi qeyd edən və qızğın salamlayan Qurultay bu işi özləri üçün həyata keçirmək məqsədilə bütün türk-tatar respublikalarında Azərbaycanın, eləcə də digər vilayət və respublikaların təcrübəsini və iş üsulunu öyrənməyi tövsiyə edir.

İkincisi, Tiflisdən gələn başqırd Manatov Şərif Axmedoviçin təklifi:

1) Hər iki – həm ərəb, həm də latın şrift sisteminin türk dillərinə xidmət edə bilməsini təsdiqləmək;

2) Latın sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi, həmçinin əvvəlki ərəb şriftlərinin islahı istiqamətində Tatar respublikasının apardığı işi nəzərə alaraq, məsələnin türk dilləri üçün bu və ya digər sistemin daha yaxşı olacağı anlamında qəti həllini açıq saxlamaq ;

3) Hər halda razılaşmaq lazımdır ki, bütün türk dilləri, ən azı onlardan indiyədək ərəb sistemində istifadə edənlər üçün vahid heroqlif sistemi müəyyənləşdirilməli və həmin məsələ ikinci Türkoloji Qurultay tərəfindən həll olunmalıdır.

4) Həm latın sistemi, həm də digər sistem üzrə digər türk xalqlarından eyniyyət olması məqsədilə, təklif edilən işarələrin razılaşdırılması üçün biri islahatçılardan, digər isə latınpərəstlərdən ibarət olan iki komissiya yaratmaq. Ərəb xətti üzrə islahatın qəti prinsiplərini müəyyənləşdirmək və yazılı razılaşdırmaq¹²¹.

Hər iki təklif səsə qoyulur və səsvermənin nəticələrinə görə,

¹²¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev). Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, s. 289.

Qorxmazovun qətnaməsinin lehinə – 101 nəfər, Şərəfin qətnaməsinin lehinə isə – 7 nəfər səs verir. 9 nəfər isə səsvermədə iştirak etmir.

Xalid Səid qeyd edirdi ki, yeni əlifbanın əski əlifbadan üstün olduğu barədə qərar qəbul etməklə Birinci Türkoloji Qurultay öz məqsədinə nail oldu. O göstərir ki, yeni əlifba ilə bağlı qərarların səsverməsində qurultayın nümayəndələrindən «qazaxlar ilə kazanlıların vəkillərindən başqa, bütün vəkillər iştirak etdi. Demək, türkoloji qurultay sayəsində Anadolu türkləri bitərəf, qazaxlar ilə kazanlılar tamamilə qarşı oldu; qalan türk-tatar ölkələrinin isə qəti olaraq yeni əlifbanı qəbul etmiş olduklarına hökm edilə bilərdi»¹²².

Məsələ bununla, yəni qəbul edilmiş qərarla bitmirdi. Qəbul edilmiş qərar iştirakçıların və təşkilatların qarşısında yeni tələb və vəzifələr qoyurdu. Qərarın icrası istiqamətində görülən işlər və o işlərə nəzarət olduqca vacib məsələ idi. Ona görə də qurultaydan sonrakı mərhələnin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurdu.

Alim göstərirdi ki, qurultaydan 4-5 ay keçdikdən sonra ayrı-ayrı ölkələr özlərinin tərtib etdikləri yeni əlifba layihəsini Yeni Əlifba Komissiyasına göndərdilər. Göndərilən projələr komissiyanı çox narahat edirdi. Çünki həmin layihələr Azərbaycan tərəfinin tərtib etdiyi layihədən çox fərqlənirdi. Ona görə də komitə müəyyən tədbirlər görməli, mövcud vəziyyətdən çıxış yolu tapmalı idi.

Əlişir Nəvai adına Səmərqənd Dövlət Universitetinin professoru, akademik Səxavət Ocıyev «Türkoloji qurultay: Özbəkistanda yeni əlifba məsələsi» adlı məqaləsində yazırdı: «Bir qədər əvvələ qayıdaq. Türkoloji qurultaydan sonra gündəmdə

¹²² Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s.96.

əlifba məsələsinin həlli dururdu. Orta Asiyada bu işə ümid edən Özbəkistan idi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, özbəklərin layihəsi çox ləngimişdi. Onlar Birinci Türköloji Qurultaydan dörd-beş ay keçməsinə baxmayaraq, təzyiqlərə məruz qalaraq ciddi bir iş görə bilmirdilər. Hələ də layihələrini Azərbaycandakı «Yeni Əlifba Komitəsi»nə təqdim etməmişdilər. Ona görə də özbəklərlə yeni əlifba ilə bağlı görüşməyə ehtiyac duyulurdu. Belə qlobal məsələni Özbəkistansız həll etmək mümkün olmurdu. Bu məqsədlə «Yeni Əlifba Komitəsi»nin qarşından gələn plenumlarına qədər Özbəkistanda və Türkmənistanda müzakirələr, söhbətlər aparmaq bir tələbatə çevrilmişdi. Buradakı söhbətləri və müzakirələri daha təcrübəli olan Xəlid Səid Xocayev aparmalıydı¹²³. Maraqlıdır ki, X.Səid də «Bizi ən çox maraqlandıran özbəklərin fikri idi. Çünki onları qazansaq, türkmənlərlə bərabər, bütün Türküstan bizim tərəfimizdə olacaqdı. Qırğızların yeni əlifba tərəfində olduqlarına dair qəti məlumat almışdıq. Səmədığa başda olmaq üzrə, Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin bütün fikri, bütün diqqəti Anadolu türklərilə özbəklər üzərinə dikilib qalmışdı»¹²⁴, – deyirdi.

Özbəklərlə bağlı məsələdə S.Ağamalıoğlu da narahatlığını gizlətmirdi. Xəlid Səid bildirirdi ki, may ayının axırında Gürcüstan Yeni Əlifba Komitəsinin sədri Rzaqulu Nəcəfov məni Gürcüstana çağırırdı və mən oraya getdim. Orada S.Ağamalıoğlu ilə görüşdüm. O mənə dedi ki, indi Türküstan get, türkmənlər və özbəklərlə görüş, təzədən iş girişmələri üçün hər nə lazımsa mənə teleqrafla bildir, ədəbiyyat lazımsa göndərəm, pulları yoxsa komitənin kassasından pul da verərəm, onlar tək-cə işə başlasınlar, bir də mənim namımdan rica et, proje məsə-

¹²³ «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 2016, № 4, səh 86.

¹²⁴ Xəlid Səid. «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım». Bakı, 1929, s. 88.

ləsində də bizi çətinlikdə buraxmasınlar.

Ağamalıoğlunun tapşırığına əsasən, Xalid Səid 1926-cı il iyun ayının 5-də gəmi ilə Türkünstanə (Krasnovodsk şəhərinə) yola düşür və oradan Türkmənistanə getməyi planlaşdırır. Türkmənistanə gələn Xalid Səid Maarif Komissarlığında Verdiyevlə görüşür. Görüş zamanı Maarif Komissarlığının nümayəndəsi Verdiyev bildirir ki, Türkmənistan Cümhuriyyəti Birinci Türköloji Qurultaydan sonra qəti surətdə latın əlifbasına keçib, lakin onun tətbiq edilməsini unifikasiyadan sonraya keçirmişdir.

Söhbət zamanı Xalid Səid Azərbaycan variantı ilə onların göndərdiyi əlifba layihəsi arasında xeyli fərqin olduğunu nəzərə çatdırır və soruşur: «Siz öz layihənizi qəti surətdə müdafiə edəcəkmisiniz?

Verdiyev gülərək:

– Təbii, – dedi, – hər Cümhuriyyət öz layihəsini müdafiə edəcək, ancaq bizimki layihədir, Azərbaycan qarşımıza bir fakt qoymuşdur. Bundan dolayı bir çox nöqtədə güzəştə getməyə məcbur olacağız. Zətən bizim ləhcəmizlə Azərbaycan ləhcəsi arasında böyük fərq yoxdur, Azərbaycan əlifbasını eynilə qəbul etdiyimiz təqdirdə bizim üçün bir çətinlik olmayacaq, yalnız layihəmizdə bəyənmediyimiz bəzi şəkillər yerinə ayrı şəkillər göstərdik. Hər nə olursa olsun, təzdən işə girişməyimiz üçün məsələ qəti surətdə həll edilməlidir.

Demək, Türkmənistan Cümhuriyyəti yeni əlifbaya keçmək üçün qəti surətdə qərarını vermişdi, əməli surətdə işə girişmək üçün bütün cümhuriyyətlər tərəfindən müəyyən bir əlifbanın qəti surətdə qəbul edilməsini gözləyirdi»¹²⁵.

Özbəkistan Cümhuriyyətində də vəziyyət Türkmənistandan

¹²⁵ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s. 112.

yaxşı deyildi. Maarif Komissarlığına gələn X.S.Xocayev orada da eyni mənzərənin şahidi olur. Maarif Komissarı Məmun Xocayev məzuniyyətdə olduğundan komissarlığın məsul nümayəndəsi bildirir ki, biz yeni əlifbanı qəbul etdik, Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yeni əlifba komitəsi də yaradıldı, lakin komitə hələ fəaliyyətə başlamayıb. Xalid Səid Xocayev müxtəlif məsul şəxslər, o cümlədən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qarşısında belə bir məsələ qaldırır ki, müəllimlər üçün təşkil edilmiş yaz kurslarında yeni əlifbanın tədrisinə həftədə iki saat vaxt ayrılсын. Lakin müxtəlif bəhanələrlə bu təklif rədd edilir. Xalid Səid Firqə məsul katibi Əkməlin yanında, daha doğrusu evində olur. Məsələ ilə tanış olan Firqə məsul katibi məsələnin Maarif Komissarlığında uzadılmasına etiraz edir və bildirir ki, yeni əlifbanın kurslarda tədrisinə 2 saatin ayrılması üçün göstəriş verəcək. Əks təqdirdə, bu iş heç gələn ilin də tədris planına salınmayacaq.

Maarif Komissarlığına gedən Xalid Səidə bu məsələyə elmi şurada baxılacağını bildirirlər. Elmi Şura sədrinin Qazi Alim olması Xalid Səidi xeyli məmnun edir. Çünki Qazi Alim yeni əlifba tərəfdarı idi. Qazi Alimin sədrliyi ilə keçirilən elmi şuranın iclasında bəzi etirazlar olmasına baxmayaraq, sədrin göstərdiyi təşəbbüs nəticəsində yeni əlifbanın müəllimlər üçün açılan kurslarda tədrisinə qərar verildi. Xalid Səid Xocayev yazır ki, «Yuxarıda verilən qərarın nəticəsi – yeni əlifba lehinə olaraq çox böyükdü; çünki 1926-cı ili temuz ayının başından avqust ayının 15-nə qədər bütün Özbəkistanda iki min ibtidai məktəb müəllimi yeni əlifba ilə savadlanacaqdı. Bundan dolayı Özbəkistan Cümhuriyyətinin yeni əlifbanın tətbiqi üçün atdığı bu addım ilk addım və həm də böyük bir addımdı»¹²⁶.

¹²⁶ Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı, 1929, s.129-130.

Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra Azərbaycana Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızistan, Başqırdıstan, Dağıstan kimi müxtəlif cümhuriyyətlərdən yeni əlifba layihələri göndərilmişdi. Bu layihələr arasında mühüm ayrılıqlar vardı. Komitə yaındakı elmi mərkəz layihələri gözdən keçirərək bütün cümhuriyyətləri razı edə biləcək bir layihə tənzim etdi, bunu təsdiq etdirmək üçün 1927-ci il iyunun 3-də yenə bir qurultay dəvət edildi. Bu qurultaya yeni əlifbanı rəsmən qəbul edən və yaxud qəbul etməyə razı olduğunu bildirən cümhuriyyətlərdən mütəxəssislər dəvət edilmişdi. Bundan dolayı yuxarıda göstərdiyimiz cümhuriyyətlərdən mütəxəssislər gəlidiyi kimi, Rusiya Şuralar Cümhuriyyətinə daxil olan bəzi muxtar cümhuriyyətlərindən də mütəxəssislər gəlmişdi.

Bu qurultaya “unifikasiya (əlifbanı birləşdirəcək) qurultayı” adı verildi. Qurultay müzakirəyə başladı. Müzakirə qayət hərarətli münaqişələr ilə bir neçə gün davam etdi. Nəticədə, bütün türk-tatar xalqları üçün ümumi bir əlifba qəbul edildi. Qurultayın qərarına görə, əskidən Azərbaycanda qəbul edilən əlifbanın bir neçə hərfini dəyişdirmək icab etdi. Komitə, təbii olaraq, bu dəyişikliyə razı oldu. Bu sürətlə yeni əlifba ikinci bir dövrəsini keçirdi. Bütün türk-tatar qövmləri arasındakı yeni əlifbanın əsas tarixi və şəkili yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1927-ci il iyun ayının altısında qərarlaşdı. Bundan sonra 1927-ci il içində müxtəlif cümhuriyyətlər yeni əlifbaya keçmək xüsusunda dekretlər qəbul etdilər. Dərhal əməli çarələrə girişdilər. Şuralar daxilindəki bu fəaliyyət Şuralar xaricindəki türklər arasında da təsirsiz qalmadı. Anadolu türkləri də bu məsələni bütün ciddiyəti ilə müzakirə etdilər. Mustafa Kamal Atatürk hökuməti 1928-ci il kanun əvvəl ayına qədər bütün məktəb və mətbuatı yeni əlifbaya keçirmək xüsusunda bir qanun qəbul etdi. İslam şərqinin ən mühümlərindən olan Əfqanıstan və İran hökumətləri də bu məsələ üzərində çalışmaqda və bəzi çarələr görmək-

dədir. Bu yaxın zamanlarda bunların da yeni əlifbaya keçəcəkləri qəti olaraq görülməkdədir. Yeni əlifbanın hal-hazırdakı in-tişar sahəsi haqqında qəti bir məlumat vermək üçün yeni əlifbanı rəsmən qəbul edən cümhuriyyətlərin siyahısını gözdən keçirmək hər halda faydasız olmaz: burada əvvəlcə Şuralar İttifaqına daxil olan cümhuriyyətləri, sonra Rusiya Sosialist Federativ Şura Cümhuriyyətinə daxil olan cümhuriyyətləri göstərməyi müvafiq görürük.

Bu göstərilən cümhuriyyətlərdən bir çoxu rəsmi surətdə yeni əlifbaya keçmiş və bir qismi də keçmək üzrədir. Bunlardan başqa, Sibiryada olan bir çox xırda cümhuriyyət və muxtar əyalətlərdə əqliyyətdə olan türk-tatar xalqları şura hökumətinin qərarı ilə yeni əlifbaya keçməlidirlər. Bu xüsusda hənz qəti məlumata malik olmadığımızdan təfəsilatə girişmədik. Bunlar Şuralar İttifaqı daxilində olan türk-tatar və sair xalqlardır. Bunlardan başqa, şuralar xaricində qalan və ərəb əlifbası ilə yazıboxuyan xalqlardan Anadolu türklərilə Kitayda olan türklər də qəti surətdə yeni əlifbaya keçmişlər. İran və Əfqanıstanda yaşayan fars və əfqanların da yeni əlifbaya keçəcəkləri də gözlənməkdədir. Bir də Gürcüstan və Ermənistan daxilində olan türklər ilə Naxçıvan muxtar əyalətini də qəti surətdə yeni əlifbaya keçənlərdən hesab etməlidir.

Xalid Səid göstərirdi ki, məruzələrdən sonra münaqişələr şiddətləndi. Hər iki əlifbanın məziyyətlərilə nöqsanlarının ən gizli nöqtələrinə qədər təhlil və tənqid edilirdi, münaqişə bütün şiddət və hərarətilə bir neçə gün davam etdi. Nəhayət, Dağıstan mürəxxəsi Qorxmazov yoldaşın rəyasəti altında təşkil edilmiş komiyon tərəfindən tənzim edilən qərar böyük bir əksəriyyətlə qəbul olundu. Bu qərara görə, latın əsası üzərinə qurulan yeni türk əlifbasının ərəb əlifbasından hər cəhətdən üstün olduğu qəbul edildi (yenə orada. s. 94-95). X.S.Xocayev eyni zamanda bildirirdi ki, «Türkoloji qurultay sayəsində Anadolu türkləri bi-

tərəf, qazaxlar ilə kazanlılar tamamilə qarşı oldu; qalan türk-tatar ölkələrinin isə qəti olaraq, yeni əlifbanı qəbul etmiş olduqlarına hökm edilə bilərdi»¹²⁷.

Beləliklə, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundovla başlayan yeni əlifba fikri böyük inqilab nəticəsində yenə Azərbaycanın Yeni Əlifba Komitəsinin təşəbbüsü ilə həyata keçirildi. Komitə təşəkkülü isə Səməd ağanın müxtəlif türk-tatar ölkələrində siyasətini meydana gətirdi, bu siyasət türk-tatar və sair millətlərdən olan Birinci Türkoloji Qurultay üçün yeganə amil və səbəb oldu. Bu qurultay Şərqləməndəki mədəni inqilabın, xüsusilə də əlifba inqilabının əsasını qoymuş oldu¹²⁸. Yeni əlifbanın qəbulu və yeni əlifbaya keçid türkdilli xalqların taleyində tarixi bir hadisə oldu.

Deyilənlərin yekunu kimi bildirməliyik ki, türkdilli xalqların yeni əlifbanı qəbul etmələrində Xəlid Səid Xocayevin böyük və əvəzsiz xidmətləri danılmazdı. Bu fikir tədqiqatçılar tərəfindən yekdilliklə qəbul olunsa da, alimin qurultayda müəzərə ilə çıxış etməsi, müzakirələrdə öz aktivliyi ilə seçilməsi birmənalı qarşılanmır. Bu isə səbəbsiz deyildi. Başlıca səbəb o idi ki, qurultayda çıxış edənlərin böyük əksəriyyətinin məruzəsi stenoqramda öz əksini tapmamışdı. Stenoqramdan kənar qalanların böyük əksəriyyəti müzakirələr zamanı edilən çıxışlar idi. Türkoloji Qurultayın stenoqramı ilə tanışlıqdan aydın olur ki, müzakirələr zamanı Xəlid Səid Xocayev məsələlərə münasibət bildirmiş, müzakirəyə çıxarılan problemlə bağlı öz fikir və düşüncələrini söyləmişdir. Lakin stenoqramda (məsə-

¹²⁷ Xəlid Səid. "Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım". Bakı, 1929, s. 96

¹²⁸ Yenə orada, s.145-147.

lən, 4-cü iclasda özbək, 12-ci iclasda türkcə çıxış etmişdir¹²⁹) həmin fikirlərin nədən ibarət olduğu barədə məlumat verilməmiş və sadəcə yazılmışdı: «türk dilində və ya özbək dilində danışırdı».

Bu türkdilli xalqların nümayəndələrinin, dünyanın tanınmış şərqşünas və türkoloqlarının iştirakı ilə keçirilən Türkoloji Qurultayda türk dilində danışmağa qoyulmuş qeyri-rəsmi qadağa kimi də dəyərləndirilə bilər.

Professor Adil Babayev qeyd edirdi ki, «stenoqrafik məlumatı diqqətlə oxuyub, hesablama apardıqdan sonra müəyyən etdik ki, qurultayda cəmi 59 dəfə türk dillərində çıxış olmuşdur. Bunlardan 8-i əvvəlcə türkcə, sonra tərcüməsini rusca oxumuşlar. 51 çıxış isə türk dillərində səslənmişdir. Stenoqrafik məlumatda türkcə danışan haqqında təkcə belə məlumat vardır. Məsələn:

H.Qabitov (potyurkski) aplodismenti.

Belə çıxışlar tez-tez təkrar olmuşdur.

Belə ki, Əbdürrəhman Səədi – 5 dəfə tatarca;

Çobanzadə – 3 dəfə Azərbaycanca (Məruzələri rusca etmişdi);

Fərhad Ağazadə – 3 dəfə;

Həbibulla Habitov – 5 dəfə başqırca;

Heymət Həkimov – 4 dəfə;

Mehmet Fuad Köprülüzadə – 3 dəfə türkcə və s.

Bunları deməyin mənası və məqsədi ondan ibarətdir ki, əlimizdə olan stenoqrafik məlumat tam deyil. Yəni qurultayın 17 iclasında tərtib edilmiş rusca (stenoqrafik hesabat) 426 səhifə olsa da, tam deyil. Çox təəssüf ki, türk dilində edilmiş 59 çıxışın nə müəllif əlyazması, nə də stenoqrafik yazısı heç yerdə

¹²⁹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri, Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev). Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006.

yoxdur»¹³⁰.

Biz də Adil müəllimin fikirlərinə qatılır və bildiririk ki, mövcud stenoqramda çıxış və məruzələrin yarından çoxu öz əksini tapmamışdır. Xalid Səidin Qurultayda məruzə ilə çıxışına gəldikdə deməliyə ki, o, qurultayın heç bir iclasında məruzə ilə çıxış etməmiş, lakin müzakirələrdə fəal iştirak etmişdir.

Son olaraq, böyük türkoloq alimin yeganə qızı Bəhicə Məmmədovanın (1924-2020) Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Rəyasət Heyətinə (beynəlxalq konfransın təşkilatçısı AMEA idi) göndərdiyi təbrik məktubunun mətnini də burada verməyi məqsədə uyğun saydıq:

«Möhtərəm Konfrans iştirakçıları! İcazə verin mənim və ailə üzvlərimin adından, Sizi Birinci Bakı Türkoloji qurultayının 90 illiyinə həsr olunmuş konfrans münasibətilə təbrik edim.

Bilindi ki kimi, 1926-cı ildə yer almış Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı tarixi əhəmiyyət daşıyan hadisə olmuşdur. Qurultay türkdilli xalqların latın qrafikasına keçmək işi və bu işdə müvəffəqiyyət qazanmaları ilə bağlıdır. Qurultayqabağı Səməd ağa Ağamalioğlu başda olmaqla, latın əlifbasına keçməklə əlaqədar xüsusi komissiya yaradılmışdır. Bu komissiyanın uzun sürən və müvəffəqiyyətlə başa çatan işi danılmazdır. Komissiyanın tərkibində başqa üzvlərlə bərabər, mənim atam, Xalid Səid Xocayev də var idi. Onun Türkoloji Qurultayın hazırlıq işində, istər təşkilati işlər, istərsə də müxtəlif əsərlər yazmaq baxımından əməyi böyükdür. Buna sübut olaraq, Qurultaydan

¹³⁰ Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, "Elm", 2016, s. 45.

sonra «Yeni Əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» adlı əsərini göstərmək yerinə düşərdi. Xalid Səidin bu işdə nə dərəcədə fəal olduğuna bir məqam da sübut ola bilər. Qurultaydan sonra onun evində Türkiyə nümayəndələri ilə yanaşı, bir çox qurultay iştirakçıları da qonaq olmuşdular. Bu qonaqlar arasında Türkiyədən gəlmiş professor Fuad Köprülüzadə, Əlibəy Hüseynzadə və bir çox başqa qonaqlar da var idi. Demək lazımdır ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda bu qonaqlıq haqqında xatirələrə də rast gəlmək olar. Beləliklə, Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının 90-cı ildönümünün qeyd edilməsi yeni əlifbaya keçid işində fəaliyyət göstərən şəxsləri bir daha yad etmək imkanını da yaradır. Konfransın bütün iştirakçılarını təbrik edirəm və hamıya böyük uğurlar arzulayıram.

Bəhicə Xalid Səid qızı Xocayeva-Mamedova, Toronto, Kanada, 13 noyabr, 2016».

Müxtəsər üslubiyyətə dair ilk dərslər

Xalid Səidin dövrü üçün olduqca əhəmiyyətli olan əsərlərdən biri də 1933-cü ildə Abdulla Tağızadə ilə birlikdə yazdığı «Müxtəsər üslubiyyət» kitabıdır. Biz bu maraqlı əsərin təhlilinə keçməzdən öncə oxuculara həmin kitabın müəlliflərindən olan Abdulla Tağızadə barədə də qısa məlumat vermək istərdik. «Qədim türk dilləri və yazılı abidələrinin öyrənilməsi üsulu və yolları», «Dil haqqında elmin inkişaf tarixi», «Azərbaycan dili və şivələrinin izahlı lüğəti», eləcə də Xalid Səid Xocayevlə birgə yazdığı «Müxtəsər üslubiyyət» və onlarca başqa əsərləri ilə dilçilik elmimizi zənginləşdirən Abdulla Tağızadə 1897-ci il martın 17-də (istintaq qovluğunda onun doğum tarixi

gah 1897, gah da 1898-ci il göstərilmişdir¹³¹) Gəncə şəhərində anadan olmuşdur.

İbtidai məktəbi başa vurduqdan sonra Gəncə gimnaziyasına daxil olan Abdulla Tağızadə 1916-cı ildə gimnaziyanı uğurla başa vurub, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Lakin Rusiyanın ictimai-siyasi mühitində yaranmış gərginlik ona təhsilini başa çatdırmağa imkan vermir. Ona görə də Abdulla Tağızadə təhsilini yarımçıq qoyub Gəncəyə qayıtmalı olur. Təhsilini davam etdirməkdə

iddialı olan A. Tağızadə 1919-cu ildə Cümhuriyyət dövründə əsası qoyulan Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olur. O, universitetdə oxumaqla yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Maarif Nazirliyi yanında yaradılan Əlifba komissiyasında fəaliyyət göstərməyə başlayır.



1922-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının Məktəbdənkənar İdarəsində işə girən Abdulla Tağızadə qısa bir zamanda Məktəbdənkənar Tərbiyə İdarəsinin müdir müavini vəzifəsinə irəli çəkilir.

1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsinə Abdulla Tağızadə də dəvət alır. İşgüzarlığı

¹³¹ DTX-nin arxivi. Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun istintaq qovluğu, PR-№ 28388.

və tələbkarlığı ilə seçilən Abdulla Tağızadə, yeri gələndə, Fərhad Ağazadəni də əvəz edir.

Maarif Komissarlığının təşəbbüsü ilə Abdulla Tağızadə təhsilini artırmaq üçün 1924-cü ildə Leninqrad şəhərindəki Şərq Dilləri İnstitutuna oxumağa göndərilir. O, Leninqrad Dövlət Universitetinin Dil və mədəniyyət fakültəsinin ikinci kursunun tələbəsi kimi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya dəvət alır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, A. Tağızadə qurultayda iştirak edən yeganə tələbə idi. Abdulla Tağızadə 1928-ci ildə Azərbaycana gəlir və burada Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsinin «Культура и письменность Востока» toplusunda məsul katib kimi fəaliyyətə başlayır. O, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olaraq Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutunda «Qədim türk dillərinin yazılı abidələri» və «Türk dillərinin qrammatikası» fənlərini tədris edir.

Abdulla Tağızadə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, Dil-ədəbiyyat və sənət şöbəsində elmi işçi, sonra isə Dilçilik və terminologiya şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir, «Türk-tatar dillərinin tarixi sərfi-nəhvi» kitabını nəşr etdirir.

1930-cu illərdə ictimai həyatda böyük nüfuzu və mövqeyi olan, türkün milli kimliyini, dil tarixini araşdıran bir şəxs kimi, onu da NKVD məhbəsinə aparmalı idilər. XDİK-in 4-cü bölməsinin rəisi, baş leytenant Xoren Qriqoryan 17 mart 1937-ci ildə Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu barədə arayış tərtib edir. Həmin arayışa əsasən, 18 mart 1937-ci il tarixdə 219 nömrəli orderlə Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu həbs edilir.

Uzun-uzadı dindirmələr, saxta üzləşdirmələr, işgəncə və təzyiqlərlə Xoren Qriqoryan fiziki-mənəvi işkəncələrlə Abdulla Tağızadənin təqsirkar olduğunu etiraf etməsinə nail olur. Bununla da o, daha bir azərbaycanlının da ölüm fitvasını vermək səlahiyyətini əldə etmiş oldu. 22 oktyabr 1937-ci il ittihamnaməsində göstərilirdi ki, A. Tağızadə aşağıdakılarda itti-

ham olunurdu:

1. 1929-cu ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksinqilabçı millətçi pantürkist təşkilata cəlb edilmiş və həbs ediləndək təşkilatın üzvü olmuşdur.

2. Bu əksinqilabçı millətçi pantürkist təşkilatın işində fəal iştirak edərək, dilçi mütəxəssis kimi öz elmi-tədqiqat istiqaməti üzrə ziyanvericilik fəaliyyəti həyata keçirmişdir.

3. Öz pədaqoji fəaliyyəti zamanı mühazirələrində əksinqilabçı, millətçi pantürkist fikirlərini səsləndirməklə əksinqilabçı iş aparmışdır.

4. Silahlı qiyamın hazırlanması, partiya və hökumətin vəzi-fəli şəxslərinə qarşı teraktların törədilməsi yolu ilə milli dövlətlərin SSRİ-dən ayrılması, vahid pantürkist dövlətin yaradılması mövqeyində dayanmışdır.

1 dekabr 1934-cü il qanununa əsasən, cari istintaq işi SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasınının 1 yanvar 1938-ci il tarixli hazırlıq iclası qərara alır ki, işə qapalı iclasda, şahidlərin, itti-hamçı və müdafiə tərəfinin iştirakı olmadan baxılsın. Müttəhim barədə həbs qəti imkan tədbiri saxlanılsın¹³².

2 yanvar 1938-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kolle-giyasınının səyyar sessiyasınının qapalı məhkəmə iclası saat 20:20-də öz işinə başlayır və saat 20:40-da belə bir hökm çıxarır. Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu Az. SSR CM-nin 64, 70 və 73-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin törədil-məsində təqsirli bilinsin və ən ağır cəzaya – əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnməyə məhkum edilsin.

Hökm qətidir və 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən, dərhal icra olunmalıdır. Hökm elə həmin gün - 2 yanvar 1938-ci ildə

¹³² DTX-nin arxivi. Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun istintaq qovluğu, PR-№ 28388.

Bakı şəhərində icra edilir¹³³.

SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası 19 noyabr 1957-ci ildə onun işinə yenidən baxır və qərara alır ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının Tağızadə Abdulla Məmməd oğlu barədə 2 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin və RSFSR Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (CPM-in) 5-ci maddəsinə əsasən, yəni cinayət tərkibi olmadığına görə bağlansın. Beləliklə, gec də olsa, Abdulla Məmməd oğlu Tağızadə reabilitasiya olunur¹³⁴.



A. Tağızadə və Xalid Səid kimi fədakar ziyalıların müştərək yazdığı «Müxtəsər üslubiyyat» kitabı 1933-cü ildə Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyasının qərarı ilə nəşr edilmişdir. Orta məktəblərin 7-ci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş bu əsər, əslində, mövcud tələbatdan və böyük ehtiyacdən meydana gəlmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 1930-cu illərə qədər belə bir dərslik yazılmadığından həm müəllimlər, həm də şagirdlər arasında buna böyük

ehtiyac var idi. Təsədüfi deyildir ki, «Dədə Qorqud və yunan eposları» (1946), «Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» (1947), «Ostrovski və Azərbaycan dramaturgiyası» (1948),

¹³³ DTX-nin arxivi. Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun istintaq qovluğu, PR-№ 28388.

¹³⁴ Bu barədə ətraflı bax. Qasimov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şahidlər. Bakı, "Gənclik", 2019.

«Antik ədəbiyyat tarixi» (1958), «Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən» (1964) və başqa əsərlərin müəllifi, böyük alim Əli Sultanlı 28 aprel 1956-cı ildə verdiyi şahid ifadəsində yazırdı ki, onun üslubiyyat kitabı (söhbət X. Səidin A.Tağızadə ilə birlikdə yazdığı «Müxtəsər üslubiyyat» dərsliyindən gedir – C. Q.) uzun illər orta məktəb müəllimləri və filologiya fakültələrinin tələbələri üçün yeganə vəsait kimi istifadə olunmuşdur¹³⁵.

Buradan aydın olur ki, orta məktəblərin 7-ci sinif şagirdləri üçün yazılan bu dərslikdən tələbə və müəllimlər də yararlanırdı. Çünki özünün fundamentallığı ilə seçilən bu kitab təkcə üslubiyyat məsələlərini deyil, qrammatika məsələlərini də öz içinə alıb. Vaxtı ilə Əbdüləzəl Dəmirçizadə yazırdı ki, «1933-cü ildə «Müxtəsər üslubiyyat» adlı bir dərs kitabı da nəşr olunmuşdur ki, kitabın ümumi mündəricatından da aydın olduğu üzrə, bu kitabda üslubiyyat məsələləri çox məhdud şəkildə əhatə edilmiş və kitabın üzərində də adından sonra qeyd edildiyi kimi, sintaksisə daha çox yer verilmişdir»¹³⁶.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə bu iradında müəyyən qədər haqlı idi. Həqiqətən də, kitabda üslubiyyat məsələlərindən başqa, dilçiliyin digər sahələrinə, xüsusilə də sintaksisə geniş yer verilmişdir. Maraqlıdır ki, bunu müəlliflər özləri də gizlətmir və kitabın titullarında onun «sintaksisə» və «stilistika»ya həsr olunduğunu, eyni zamanda «nəhvi bəhslərə də mühüm yer» verdiklərini qeyd edirdilər. Bu xüsusda müəlliflər yazırdı: «Son zamanlarda tələbələrimiz dil və üslubun ictimai-sinfi rol və əhəmiyyətini daha aydın hiss edirlər, fəqət onlar üslubiyyat qaydaları ilə kafi dərəcədə tanış olmadıqlarından çox çətinlik və sıxıntı çəkirlər. Təqdim etdiyimiz bu kitabın məqsədi tələbə

¹³⁵ DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - № 26762.

¹³⁶ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 3.

və müəllimlərə üslubiyyat sahəsində birinci yardım göstərməkdir. Kitabın əsas məzmununu üslubiyyat təşkil edir, ancaq üslubiyyat nəhvdən ayrılı bilmədiyindən nəhvi bəhslərə də mühüm yer verilmişdir. Təbii, üslubiyyatın bütün incəlikləri, təfərrüatı buraya daxil edilə bilməmişdir, çünki üslubiyyatı daha müfəssəl surətdə verə bilmək üçün həm tələbələrin bir qədər hazırlağa, həm də kitabın daha böyük həcmə malik olması lazım gəlir. Kitabın həcmi müsaidsiz olmadığından üslubiyyata aid təmrinlər də verilməmişdir. Bu növ təmrinlər həm başqa bir quruluş, həm də bol material tələb etdiyindən əlavə olaraq, ayrıca bir kitab şəklində verilməlidir»¹³⁷.

Bundan başqa, Ə.Dəmirçizadə «Müxtəsər üslubiyyat» müəlliflərini «durğu işarələri, yazının mənşəyi, imla prinsipləri kimi məsələlərə» geniş yer verməkdə qınayır və tənbeh edirdi. Sanki bu iradların olacağını əvvəlcədən bilən Abdulla Tağızadə və Xalid Səid ön sözdə («Bir neçə söz»də) yazırdılar: «Kitabın axırında bulunan yazı və imla haqqındakı məlumat bilavasitə üslubiyyata aid olmaqla bərabər, tələbələrin yazı və imla haqqında əvvəlki qruplarda əldə etmiş olduqları məlumatları nəzəri və elmi cəhətdən yekunlaşdırmaq məqsədi ilə əlavə edilmişdir»¹³⁸.

Fikrimizcə, o illərdə məsələnin bu şəkildə qoyuluşu tamamilə başa düşülən idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, 1920-ci illərdə Azərbaycanda nəinki üslubiyyat, eləcə də dilçiliyin digər sahələri kifayət qədər tədqiq edilməmiş və monoqrafik xarakterli kitablar, eləcə də dövrü üçün müasir metodoloji əsaslara söykənən dərsliklər yazılmamışdır. Hətta «Müxtəsər üslubiyyat» kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına daxil edilən bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət

¹³⁷ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərnaşr, 1933, s. 3.

¹³⁸ Yəni orada, s. 3.

üslubu, rəsmi-işgüzar üslub və s. öz əksini tapmamışdır.

Maraqlıdır ki, Abdulla Tağızadə və Xalid Səid Xocayevdən sonra üslubiyatla bağlı dərslik yazmağa da uzun müddət kimsə səy göstərməmişdir. Təxminən 30 ildən sonra görkəmli alim Ə.Dəmirçizadə 1962-ci ildə ali məktəb tələbələri üçün «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» adlı bir dərslik nəşr etdirmişdi.

A.Tağızadənin və X.Səidin yuxarıdakı izahatından aydın olur ki, kitab yazılarkən bir neçə xüsusiyyət nəzərə alınmışdır. Bunlardan ən başlıcası, uşaqların yaş xüsusiyyətləri, psixologiyası, qavrama qabiliyyəti və nəhayət, dərsliyin həcmi. Kitabdakı təhlillər göstərir ki, dilimizin imkanlarına dərindən bələd olan müəlliflər yalnız mövcud boşluğu doldurmur, eyni zamanda məktəblilər üçün hazırlanmış dərslik olmasına baxmayaraq, üslubiyatın əsaslarını yaradırdılar. Unudulmamalıdır ki, bu əsər hazırlanarkən türkdilli xalqların dil materiallarından qaynaqlanan mükəmməl üslubiyat kitabları hələ yazılmamışdı.

«Müxtəsər üslubiyat» Azərbaycanda orta məktəb dərsliyi kimi nəşr edilən ilk kitab idi. Professor Buludxan Xəlilov yazır: «Onun (A.Tağızadə və X.Səid nəzərdə tutulur –C.Q.) «Müxtəsər üslubiyat» (Bakı, 1933 və 1934) kitabı iki dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan dilçiliyində ilk üslubiyatla bağlı olan dərslikdir»¹³⁹.

Yorulmaz tədqiqatçı, professor Adil Babayev «Dilçiliyimizin məbədi» kitabında yazır: «Xalid Səidin elmi yaradıcılığında Abdulla Tağızadə ilə birlikdə (görünür bu, hər iki alimin son əsəri imiş) yazdığı «Müxtəsər üslubiyat» kitabıdır. 1934-cü ildə çap edilən bu əsər VII sinif üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsərin redaktoru prof. Bəkir Çobanzadədir. Əsər dörd hissədən ibarətdir:

A. Hissə üslubiyat (stilistika), intonasiya və durğu işarələri.

B. Cümlə: Sadə cümlə. Müsbət və mənfi cümlə (burada xə-

¹³⁹ <https://ok.ru/hdfturan/topic/65342402426261>

bəri təsdiq və inkar olan cümlələr nəzərdə tutulur). Məktəb açıldı – müsbət. Məktəb açılmadı – mənfi.

C. Bəyan. Hissi bəyan: Mübaligə. Nida. Sual. Təkrir.

Fikri bəyan: Tədris, rucu, təhdid, təzad.

D. Yazının mənşəyi»¹⁴⁰.

Şəxsiyyətinə və elmi yaradıcılığına həmişə hörmət və ehtiramla yanaşdığım Adil müəllim nədənsə kitabın 1933-cü il nəşrinə deyil, ikinci, yəni 1934-cü il nəşrinə müraciət etmişdir. 1933-cü il nəşri aşağıdakı başlıqlar altında qruplaşdırılmışdır və biz burada təhlilə məhz birinci nəşri cəlb etmişik:

A. Üslubiyyat (stlistika), intonasiya və durğu işarələri.

B. Cümlə.

C. İfadənin bədii ünsürləri.

Ç. Bəyan.

D. Yazı. Yazının mənşəyi və inkişafı.

E. Yeni türk imlası.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, bu başlıqlar içərisində mövzuya uyğun müəyyən yarımbaşlıqlar da verilmişdir ki, aşağıda onlar barədə bir qədər geniş və ətraflı məlumat veriləcəkdir.

«Üslubiyyat (stlistika), intonasiya və durğu işarələri» adlı başlıqda müəlliflər ilk olaraq üslubiyyat nədir sualına cavab verməyə çalışır: «Üslubiyyat danışmaq və yazımızda ifadəni müxtəlif məqsədlərə tamamilə və nöqtəsi-nöqtəsinə uyğun olaraq qurmaq üsul və qaydalarını öyrədən bir elmdir»¹⁴¹.

Müəlliflər qeyd edirdilər ki, bu tərif oxucuda və ya şagirddə ilk baxışdan qrammatika ilə üslubiyyat (stilistika) arasında ciddi bir fərqin olmadığı qənaətini hasil edə bilər. Lakin bu ilk baxışdan belədir, məsələnin fərqi varanda, onlar arasındakı fərqli məqamlara diqqət yetirəndə məlum olur ki, «Qramer

¹⁴⁰ Babayev A. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2002, s. 187.

¹⁴¹ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənş, 1933, s. 5.

ədəbi dilin ümumiyyətlə qəbul olunmuş şəkillərini tədqiq etdiyi halda, üslubiyyat, bununla bərabər, ifadə sahibinin öz-özünə qoyduğu məqsəd, xitab etdiyi şəxs və ya şəxslər və onların birlik səviyyələri ilə əlaqədar olaraq dilin məna və şəkilindən daha geniş surətdə istifadə etmək yollarını qərarlaşdırmağa çalışır. Dil vasitəsindən məqsədemüvafiq bir surətdə istifadə edə bilmək üçün ayrı-ayrı kəlmələrin mənalarını bilmək lazım olduğu kimi, ayrı-ayrı cümlə və ümumiyyətlə, ifadənin şəkli xüsusiyyətlərini də anlamaq lazımdır. Yalnız belə şərait daxilində insan öz ifadəsini daha aydın, daha qəti və daha təsirli bir hala qoya bilər. Qramer ifadənin ancaq düzgün surətdə quruluşunu göstərmək, bunun üçün lazım olan qayda və qanunları tədqiq etməklə kifayətləndiyi halda, üslubiyyat onun daha qəti, daha təsirli və daha cazibəli olması üçün lazım olan üsul və qanunları araşdırır. Məsələn, iki cümlə alalım;

- 1) Uzaqdan traktorların səsi eşidilirdi;
- 2) Uzaqdan traktorların nəğməsi eşidilirdi.

Qramer bu iki cümlənin quruluş etibarını ilə düzgün olub-olmadığını araşdırır, üslubiyyat isə hər iki cümlənin düzgün olduğunu qəbul etməklə bərabər, birinci cümlə yerinə ikinci cümləni işlətməyi tövsiyə edir»¹⁴².

Burada diqqəti çəkən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, qrammatika dilin qrammatik normalarının pozulmasına qarşı çıxdığı halda, yəni qrammatik normalara əməl edilməsinin vacibliyini tələb etdiyi halda, üslubiyyat bədiiyyətə, məcazlar sisteminə, obrazlılığa, üslub xüsusiyyətlərinin qorunmasına üstünlük verir. Mətn (və ya cümlə) vasitəsilə oxucuda bədii-estetik zövqün yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Müəlliflər üslubiyyatın elmi-nəzəri və praktiki cəhətlərini şagirdlərə öyrədərkən ilkin olaraq intonasiya məsələlərinə

¹⁴² Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 5-6.

önəm verirdilər. Müasir dilçilikdə qeyd edilir ki, intonasiya - nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçılması), ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (sürətlə və yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmanın güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmusuna deyilir¹⁴³.

Abdulla Tağızadə və Xalid Səid Xocayev intonasiyanın üslubiyatda rolundan danışarkən onun şifahi nitqdə səs tonu ilə əlaqəsini xüsusilə qeyd edirlər. «Qar yağır» cümləsini üslubi baxımdan təhlilə cəlb edən müəlliflər bu cümlədə üç mühüm amili fərqləndirirlər. Belə ki, «Qar yağır», burada sadəcə məlumat verilir. Bu cümlə sual şəklində qoyulanda artıq burada məlumat verilmir, əksinə məlumat almaq və ya əldə etmək məqsədi güdülür. Üçüncü variantda isə heyrət və təəccüb ifadə olunur¹⁴⁴.

Müəlliflər məlumat verən cümləni **ixbari intonasiya**, məlumat, xəbər almaq məqsədilə sual edilən cümləni **sual intonasiyası**, heyrət və təəccüb ifadə edən cümləni isə **təəccüb intonasiyası** adlandırırlar. Onlar dördüncü bir intonasiya forması kimi **nida intonasiyasını** göstərir və onun təəccüb intonasiyasından fərqli cəhətlərini göstərməyə çalışırlar. Doğrudur, hiss, həyəcan ifadə edən son iki intonasiyanı birləşdirib nida intonasiyası adı altında da vermək olardı. Görünür, müəlliflər bunu daha məqsədəuyğun hesab etmişlər.

Bu bölmədə diqqəti durğu işarələrinə və onların işlədilməsinin əhəmiyyətinə yönəldən müəlliflər hesab edirlər ki, durğu işarələri şifahi nitqdə ifadə intonasiyasını təyin etdikləri kimi, cümlədə də kəlmələrin bir-biri ilə olan münasibət və əlaqələrini təyin edirlər. Bundan başqa, durğu işarələri cümlələrin bir-

¹⁴³ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntonasiya>

¹⁴⁴ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənş, 1933, s. 6.

biri ilə olan fikri əlaqə və münasibətlərini də təyin etməyə xidmət edir¹⁴⁵.

Müasir dövrdə durğu işarələrinin vəzifələrindən bəhs açan dilçilər qeyd edir ki, durğu işarələrinin vəzifəsi danışıq aktının məna daşıyan parçalara üzvlənməsini (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışıqda reallaşan sintaktik strukturun ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir¹⁴⁶. Dilin ümumi qrafik sisteminə xüsusi yer tutan işarələr sistemi kimi, durğu işarələri həm yazılı, həm də şifahi nitqdə üslubi çalarların düzgün yerinə yetirilməsini, ünsiyyətdə olduğun tərəf-müqabilə çatdırılmasını təmin edir.

Məlumdur ki, durğu işarələri yazıda qrammatik, orfoqrafik və üslubi funksiyaları yerinə yetirir. «Müxtəsər üslubiyyat»da hər üç funksiyanın elementlərinə rast gəlmək olur. Bütün bunlara baxmayaraq, müəlliflər şagird və tələbələrə (elə həm də müəllimlərə) durğu işarələrinin işlədilməsində iki mühüm prinsipi – qrammatik və intonasiya prinsiplərini fərqləndirir, onların nə zaman bir-birlərinə güzəştə getdiklərini elmi əsaslarla, sadə və aydın bir dillə izah edirlər. Onlar göstərirdilər ki, intonasiya üç şeylə xarakterizə oluna bilər: fasilə, ton və sürət. Durğu işarələri də bu üç əlamətə görə qoyulur. Məsələn, nöqtə qrafik işarəsi tam fasilə və özündən əvvəl tonun sakitənə və tədrici sürətdə enməsinə tələb edirsə, vergül nöqtədən fərqli olaraq, tonun yüksəlməsini, bəzən də alçalmasını və üzərində yarımfasilə verilməsini tələb edir. Vergülün lazımı yerində işlədilməsi olduqca vacibdir. Çünki «məna fərqlərinin çatdırılmasında vergül həlledici rol oynayır»¹⁴⁷.

Dərslik müəllifləri qeyd edirlər ki, vergüldən çox, nöqtədən

¹⁴⁵ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərneşr, 1933, s. 7.

¹⁴⁶ https://az.wikipedia.org/wiki/Dur%C4%9Fu_i%C5%9Far%C9%99I%C9%99ri

¹⁴⁷ Nizami Cəfərov. Dildən dilçiliyə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s. 187.

az bir fasilə tələb olunduqda nöqtəli vergül qrafik işarəsindən istifadə edilir. Bunlardan fərqli olaraq iki nöqtə özü üzərində mühüm miqdarda fasilə tələb etdiyi kibi, özündən sonrakı kəlmə və ya cümlədə tonun alçalmasını və ifadə gedişinin də ahəstələşməsinə tələb edir.

Müəlliflər hesab edir ki, sual işarəsi tonun sakit şəkildə yüksəlməsini və verilən sualda məqsədəuyğun olaraq həmin fikri ifadə edən kəlmənin vurğu ilə tələffüz olunmasını şərtləndirir. Nida işarəsi cümlədəki ən mühüm fikri ifadə edən sözün üzərində tonun kəskin surətdə yüksəlməsini tələb edir. Mötərizə özündən əvvəl kiçik bir fasilə, içində olan ifadənin oxunuşunda isə sürət və birdən-birə alçalan bir ton tələb edir.

Abdulla Tağızadənin və Xalid Səid Xocayevin sıra nöqtə adlandırdıqları üç nöqtədən isə daha artıq fasilə, oxu prosesində ağırlıq və ahəstəlik, işlənmə yerinə görə, bəzən alçaq, bəzən də yüksək ton tələb olunduğu zaman istifadə olunur. Defis üzərində heç bir fasilə olmadıqda, tire isə müxtəlif yerlərdə bəzən fasilə tələb etdiyi halda, bəzən isə heç bir fasiləyə tələb olmadığı halda qoyulur. Onlar qeyd edirlər ki, dırnaq işarəsi müstəqil surətdə müəyyən bir intonasiyanı tələb etməz. Ona görə də çox vaxt vergül, iki nöqtə və sairə kimi durğu işarələri ilə bərabər işlədilir¹⁴⁸.

Göründüyü kimi, müəlliflər durğu işarələrinin incəliklərinə qədər enir və bu sahəyə geniş yer ayırırdılar. Əsərdəki bu məqamı görənlər görkəmli dilçi alim Əbdülzəl Dəmirçizadə yazırdı: «91 səhifəlik bu kitabın 30 səhifəsi durğu işarələri, yazının mənşəyi, imla prinsipləri kimi məsələlərə həsr edilmişdir».

Əbdülzəl Dəmirçizadə dərsləyə belə bir irad tutsa da, dərhal sonra yazırdı: «Qeyd etməliyik ki, belə məhdudiyətlərinə

¹⁴⁸ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat, Bakı, Azərənəşr, 1933, s. 10-14.

baxmayaraq, bu kitab Azərbaycan dilinin üslubiyatına həsr olunmuş ilk əsər olaraq filologiyamızın o zamankı inkişafı nöqteyi-nəzərindən irəliyə doğru bir addım sayılmalıdır»¹⁴⁹.

Dərslərdə üslubiyyat (stlistika), intonasiya və durğu işarələri bəhsindən sonra bitmiş fikrin ifadəsi olan və nitqin ən əsas vahidlərindən hesab edilən cümlə barədə geniş məlumat verilir. Nitqin ən mükəmməl informasiya ötürücüsü olan cümlə bəhsi aşağıdakı adlar altında təsnifləndirilir.

1. Sadə müxtəsər cümlə.
2. Sadə müfəssəl cümlə.
3. Naqis cümlə.
4. Qovuşuq (müxtəlit) cümlə.
5. Mürəkkəb cümlə.

Müəlliflərin fikrincə, sadə cümləni əmələ gətirmək üçün üç mühüm amil lazımdır.

- 1) Şəxs və ya şey;
- 2) Hərəkət, hadisə və ya keyfiyyət;
- 3) Şəxs və ya şey ilə hərəkət, hadisə və keyfiyyət arasındakı nisbət.

Praktik nümunələrlə dediklərini əsaslandırmağa çalışan alimlər müsbət və mənfi cümlələrin də xarakterik xüsusiyyətlərinə toxunur və onların bir-birindən fərqli cəhətlərini izah edirlər. Müəlliflər yazırdı: «Müsbət cümləni mənfi qoymaq üçün iki üsul vardır:

- a) Xəbəri feil olan cümlələrdə feilin mənfi şəkli gətirilir.
- b) Xəbəri feil olmayan cümlələrdə isə xəbər olan kəlmələrdən sonra «deyil» kəlməsi və ya «yox» kəlməsinin özü xəbər olaraq işlədilir»¹⁵⁰.

Kitabın bu bəhsində müəlliflər bundan başqa, cümlə və za-

¹⁴⁹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 4.

¹⁵⁰ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat, Bakı, Azərnəşr, 1933, s. 16.

man, bir siqəni ayrı bir siqə yerinə işlətmək üsulları, indiki, muzare və gələcək zaman siqələrindən əmələ gələn xəbərlərin dəyişdirilməsi, əmr, vücut və iltizam siqələrindən əmələ gələn xəbərlərin dəyişdirilməsi, uzlaşma (mütavəqət) barədə məlumat verirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, müəlliflərin verdikləri məlumat və bilgilər yalnız elmi-nəzəri xarakter daşımır, eyni zamanda konkret dil faktları ilə, yəni praktik nümunələrlə əsaslandırılır. Məsələn, müsbət və mənfi cümlədən bəhs açan müəlliflər müəyyən nəzəri bilgi verdikdən sonra həmin bilikləri uşaqların və ya tələbələrin yaddaşlarında möhkəmləndirmək, uzun müddət saxlamaq məqsədilə fikirlərini aşağıdakı cümlələrlə əsaslandırırlar. Mən tələbəyəm – müsbət. Mən tələbə deyiləm – mənfi. Kitab vardır – müsbət. Kitab yoxdur – mənfi.

Və yaxud da uzlaşmadan bəhs edərkən müəlliflər yazırdı: **«Mübtəda ilə xəbər arasındakı kəmiyyət etibarı ilə olan uyğunluğa uzlaşma deyilir.** Türkcədə uzlaşma məsələsi hələlik tamamilə qərarlaşmamışdır, çox vaxt mübtəda cəm olduğu halda, xəbər müfrəd halında olur: tələbələr gəldi, quşlar uçur; evlər tikildi, uşağın dişləri çıxır¹⁵¹».

Bu nümunələrdən də aydın görünür ki, müəlliflər əvvəlcə uzlaşmanın tərifi verir, sonra onun dilçilik elmində hələlik kifayət qədər tədqiq edilmədiyini diqqətə çatdırırlar. Onlar mənfi və müsbət cümlədə olduğu kimi, haqlı olaraq burada da elmi-nəzəri və praktik nümunələr verərək öz mülahizələrini əsaslandırmağa çalışırlar. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, uzlaşmaya dair verilmiş tərif müasir dövrdə də köklü dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Məsələn, müasir tədqiqatlarda uzlaşma barəsində oxuyuruq: **«Asılı tərəfin əsas şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma əlaqəsi deyilir.** Uzlaşma əla-

¹⁵¹ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat, Bakı, Azərneşr, 1933, s. 21.

qəsi həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur. Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşmada mübtədə əsas, xəbər asılı tərəfdır. Mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edir və onunla uzlaşır»¹⁵².

Və yaxud da müəllimlər üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» adlı metodik vəsaitdə deyildiyi kimi: «**Asılı tərəfin şəxsə və kəmiyyətə görə əsas tərəfə uyğunlaşmasına uzlaşma əlaqəsi deyilir**»¹⁵³.

Deyilənləri və üslubiyyatla bağlı müasir tədqiqatları müqayisə etsək görürük ki, üzərindən, təxminən 90 il keçsə də, A. Tağızadənin və X. Səidin «Müxtəsər üslubiyyat» kitabı elmiliyini və aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Sadə müfəssəl cümlələrdən bəhs açan alimlər qeyd edirdi ki, «müfəssəl cümlə tərkibinə daxil ola bilən üzvlər və kəlmələr bunlardır:

1. Əsas üzvlər: a) mübtədə, b) xəbər.

2. Məfullar, yəni eyni cümlədə feilin tələbinə görə, axırı dəyişmiş kəlmələr: a) məful bih, b) məf. ileyh, c) məf. ənh, ç) mə. fih, d) m. məə, e) m. ləh.

3. Zərflər, yəni eyni cümlədə feilə aid olmaqla bərabər, axırı dəyişməyən kəlmələr: a) zaman zərfi, b) məkan zərfi, c) keyfiyyət zərfi, ç) kəmiyyət zərfi.

4. Hal və təmyiz.

5. İlavələr: a) bədəl, b) təkid, c) xitab və nida, ç) ara sözü, d) təyini üzvlər: sifət və müzaf ileyh, e) yardımçı kəlmələr»¹⁵⁴.

Bundan başqa, kitabda naqis cümlə, qovuşuq cümlə, qovu-

¹⁵² <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/8895/sintaktik-%C9%99laq%C9%991%C9%99r.html>

¹⁵³ Hüseynova Y., Bektaş S. Azərbaycan dili, müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2015.

¹⁵⁴ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənş, 1933, s. 22.

şuq cümlənin növləri, qovuşuq cümlələrdə uzlaşma, qovuşuq cümlədə durğu işarələri; mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, mütətabeh mürəkkəb cümlə və onlar arasındakı əlaqələrdən də geniş bəhs edilir. Göründüyü kimi, Abdulla Tağızadə və Xalid Səid məsələlərə kompleks şəkildə yanaşmış və çalışmışlar ki, şagirdlərin (elə həm də müəllimlərin) bilik səviyyələrini, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onları həm üslubiyatla, həm üslubi fiqurlarla, həm də Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə (sadə cümlədən mürəkkəb cümləyə qədər) yaxından tanış etsinlər.

«Müxtəsər üslubiyat» kitabının növbəti bölməsi «**İfadənin bədii ünsürləri**» adlanır. Kitabdakı bu bəhsə xüsusi önəm verən Ə.Dəmirçizadə yazırdı: «Həmin kitabda («Müxtəsər üslubiyat» dərsliyi nəzərdə tutulur – C.Q.) üslubiyatla bilavasitə əlaqədar olan bəhs «İfadənin bədii ünsürləri»dir. Adından da göründüyü kimi, burada həm bədii dil məsələlərindən, həm də bədii üslubun bir üzvü, hissəsi kimi poetik istiqamətdə sözlərdən, bədii təsirlik nöqtəyi-nəzərincə istifadə olunmasından bəhs edilmişdir»¹⁵⁵.

Deyildiyi kimi, müəlliflər bu bəhsdə bədii dil və poetik sözlərdən, məcazlar sistemindən geniş şəkildə bəhs etmişlər. Onlar kəlmələrin əsas mənalarını ifadə edən **həqiqətdən**, şəkilcə başqa, mənaca yaxın olan və fikri üslubi xətalardan qurtaran **sinonimlərdən**, şəkilcə eyni, mənaca rəngarəng olan **cinas və ya omonimlərdən** bəhs açırlar. Məsələn, cinas (omonimlər) barədə məlumat verən müəlliflər qeyd edirdi ki, cinas bilxassə xalq ədəbiyyatında əskidən bəri çox məqbul və bədii ifadə üsuludur, yazılı ədəbiyyatda isə o, son dövrlərdə əski əhəmiyyətinin itirməyə başlayır:

¹⁵⁵ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 4.

Ağlayan başdan ağlar,
Kırpıkdən, qaşdan ağlar,
Qardaşı ölən bacı,
Durar o başdan ağlar.

Bu poetik örnəkdən də görüldüyü kimi, məcazlar oxucuda güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Bu əsas verir deyək ki, bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi məcazların özünəməxsus yeri vardır və onlar obrazlılığı, bədii əsərdə poetizmi artırır. Məcəzin alətlik, məzhərlik, məkan, səbəb, keçmişlik və sair əlaqələrindən bəhs edən alimlər onun əhəmiyyəti barədə yazırdı: «Məcəz dilin zənginləşməsi nöqtəyi-nəzərincən mühüm olduğu kibi, ifadənin şiddət, qüvvət və bədii cəhətlərdən də mühümdür; məsələn, «gözüaçıq adam», «başıboş adam» kibi ifadələrin təsirindəki şiddət, qüvvət və cazibəsi «bacarıqlı adam», «ağılsız adam» tərkiblərindəki qüvvət və şiddətdən çox fərqlidir. Buna görə məcaz yalnız ifadənin zinəti deyil, onun əsas ünsürlərindəndir. O, ifadəyə bədii bir rəng vermək üçün lazım olduğu kibi, zəngin, qüvvətli, təsirli bir ifadəyə malik olmaq üçün də lazımdır»¹⁵⁶.

Sözün həqiqi (müstəqim) mənasından başqa, məcazi mənə ifadə edən **məcəzlar sistemindən** və onların əlaqələrindən bəhs açan müəlliflər məcazın növlərindən olan **kinayə və tərizdən** danışarkən həmin bədii ifadə və təsvir vasitələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə də məlumat verirlər.

Kinayə ilk baxışdan və həm də zahirən müsbət mənada deyilən, əslində isə iç qatında, sözün dərin layında satira olan, mənfi çalarlı məcazdır. Təriz isə dərslikdə deyildiyi kimi, «məqsəd olmayan bir fikir ilə onu daha kəskin bir surətdə ifadə edə biliriz; buna da təriz deyilir. Məsələn, xəsis bir adama qarşı

¹⁵⁶ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 61.

«səxavətin aləmə məşurdur» deyilirsə, bu təriz olur»¹⁵⁷.

Kitabda geniş yer verilən əsas mövzulardan biri də oxşatmaq, bənzətmək mənasında işlədilən ərəb mənşəli **təşbehlərdir**. Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə bənzətmə və ya təşbeh deyilir. Təşbehdə, adətən, dörd ünsür olur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Məsələn, su buz kimi soyuqdur. Təşbehin bu növü müfəssəl təşbeh adlanır. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır.

Kitabda təşbehə nümunə kimi verilən «aeroplan quş kibi uçur» cümləsində aeroplan – bənzəyən, quş – ona bənzədilən, uçuş xasiyyəti – bənzətmə səbəbi, kibi – təşbeh ədatıdır (müasir dövrdə ədat əvəzinə qoşma işlədilir – C.Q.). Deyilən bu dörd xüsusiyyət bütün təşbehlərdə özünü göstərmədiyindən onların müxtəlif növləri meydana çıxır. Dərslikdə həmin xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir:

«1) Neft qiymətdə qızıl kibidir.

2) Neft qiymətdə qızıldır.

3) Neft qızıl kibidir.

4) Neft qızıldır.

Göründüyü kimi, birinci cümlədə təşbehin dörd ünsürünün dördü də iştirak edir. Müəlliflər belə cümləni **müfəssəl təşbeh** adlandırırlar. İkinci nümunədə isə təşbeh ədatı iştirak etmir. Belə cümlələr **mürsəl (sərbəst) təşbeh** adlanır. Üçüncü misalda gördüyümüz kimi, bənzətmə səbəbi ixtisar edilib. Bənzətmə səbəbi iştirak etməyən cümlələr **mücməl (qısa) təşbeh** adlanır. Dördüncü misalda isə bənzətmə səbəbilə yanaşı, təşbeh ədatı da ixtisar edilmişdir. Bu **təşbehli ədat** adlanır. Deyilənləri ümumiləşdirən müəlliflər təşbehə belə bir tərif verirlər: «Təşbeh bir və ya bir neçə sifətdə müştərək olan iki şey və ya iki məfhum

¹⁵⁷ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərneşr, 1933, s. 61.

heyətini bir-birilə qarşılaşdıraraq, onların eyni sifətdə daha zəif olanının daha qüvvətli olanına müsavi olduğunu iddia etməkdə»¹⁵⁸. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bu tərif təşbəhlərin bədii vəzifələrinə görədir. Həqiqətən də, təşbəhlərin bədii funksiyası olmasa, onları təşbeh adlandırmaq olmaz.

Bədii düşüncədə geniş vüsət tapmış metaforanın (istiarə) müstəsna rolu vardır. Akademik Möhsün Nağısoylu istiarənin (metaforanın) müasir izahını belə verirdi: «Leksik (lüğəvi) mənası «köçürmə» deməkdir. Bir əşyanın əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. Bənzətmə əsasında yarandığı üçün istiarəyə gizli təşbeh (bənzətmə) də deyilir. Təşbehdən fərqli olaraq, istiarədə bənzəyən və ya bənzədilən tərəflərdən hər ikisi yox, yalnız biri iştirak edir. Məsələn, günəş gülümsədi. Buludlar ağladı. Quzum beşikdə mışıl-mışıl yatır. Gülüm niyə kefsizdir? və s. Birinci iki cümlədə insana aid əlamət günəşin və buludun üzərinə köçürülmüşdür. Son iki nümunədə isə körpə uşaq quzuya, sevgili isə gülə bənzədilmiş, lakin onların adı çəkilməmişdir»¹⁵⁹.

Bu yanaşması XXI əsrin əvvəllərindəki elmi yanaşmadır. İstiarənin XX əsrin əvvəlindəki «Müxtəsər üslubiyat»dan görülməyən elmi şərh isə belə idi. Müəlliflər yazırdı ki, istiarə başqasına aid bir şeydən müvəqqəti olaraq istifadə etmək deməkdir; məsələn «dünya gülür» cümləsində insana məxsus olan gülümək dünyanın üzərinə köçürülmüşdür. Müəlliflərin bu fikirlərinin davamı kimi oxuyuruq: «İstiarə (metafora) məcaz ilə təşbehin qovuşmasından (qarışmasından) əmələ gələn bir ifadə üsuludur. İstiarə bir kəlməni həqiqi mənası ilə müşabəhəti olan ayrı bir mənada işlətməkdir; ancaq ibarədə həqiqi mənanı almaqla mane olan bir səbəbin bulunması şərtidir. İstiarədəki əla-

¹⁵⁸ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 63.

¹⁵⁹ Möhsün Nağısoy. Azərbaycan dili. Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərs vəsaiti. Bakı, Zirvə yayınları, 2001, s. 208.

qə təşbeh olduğundan adi məcazdan ayrıldığı kibi, ibarədə həqiqi mənanı almağa mane olan bir səbəbin bulunması ilə də kinayə və tərizdən ayrılır»¹⁶⁰.

Abdulla Tağızadə və Xalid Səid Xocayev qeyd edirdilər ki, hər istiarə bənzəyən və ya ona bənzədiləni ixtisar edilən bir təşbehdən başqa bir şey olmadığından iki əsas növə ayrılır:

A) Açıq istiarə,

B) Gizli istiarə.

«Oktyabr inqilabı zülmün pəncəsini qırdı» cümləsindən çıxış edən müəlliflər qeyd edirdi ki, pəncə heyvanda olur, zülm mücərrəd bir təsəvvüddür, onun pəncəsi ola bilməz. Demək, iradə sahibi zehmində zülmü yırtıcı bir heyvana bənzətmiş, heyvanın xüsusiyyətindən olan pəncəni ona izafə edərək bu təşbehə işarət etmişdir. İbarədə bənzəyən var, bənzədilən isə tamamilə gizlədilmiş, ancaq ona məxsus olan bir şey bənzəyə-nə izafə edilərək özünə işarət edilmişdir. Buna da gizli istiarə adı verilir. Bu misalda «pəncə» kəlməsinin özü də həqiqi mənasında işlədilməmiş, zülmün verdiyi əziyyət yırtıcı heyvan pəncəsinin verdiyi əziyyətə bənzədilmişdir. Ona görə bu da bir istiarədir, ancaq bu istiarənin birinci istiarəni xəyala gətirmək olduğundan buna da yaddaş (təxyili) istiarə adı verilir. Hər gizli istiarənin yanında mütləq yaddaş istiarə də bulunur, bunlar bir-birindən ayrıla bilməz.

Müəlliflərin xüsusi fikir verdiyi bölmələrdən biri də **Bəyan-
dır**. Bəyanı hissi və fikri olmaqla iki qismə bölən müəlliflər şəxsləndirmə və nitqləndirməni, mübaliğə, nida, sual və təkriri hissi bəyana, tədrici, rücuunu, qəti, tərdidi, təzadı, təcahülü isə fikri bəyana aid edirlər.

¹⁶⁰ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 64.

Müəlliflər hissi bəyana daxil etdikləri şəxsləndirmə və nitqləndirmə barədə yazırdılar: «Şəxsləndirmə-maddi varlıqları və abstrakt (müərrəd) məfhumları insan kibi göstərməkdir.

Nitqləndirmə-söyləmək qabiliyyətinə malik olmayan şeylərə nitq vermək, yəni onları insan kibi danışdırmaqdır»¹⁶¹.

Alimlər belə hesab edirdi ki, «Şəxsləndirmə və nitqləndirmə əsas etibarilə, təmsili istiarədən ayrı bir şey deyildir, ona görə istiarənin məqbul olması üçün lazım olan şərtlər şəxsləndirmə və nitqləndirmə üçün də məcburidir. Bununla bərabər, şəxsləndirmə və nitqləndirməni istiarədən ayıran bir neçə xüsusiyyət vardır. İstiarədə bənzəyən və bənzədilən arasında müştərək və əsas bir sifət düşünülür. Şəxsləndirmə və nitqləndirmədə isə bunun təsəvvürünə lüzum görülməyir. Bu, istiarəyə nisbətən daha sərbəst bir surətdə işlədilir. Şəxsləndirmə və nitqləndirmə yapan bir natiq, bir şair və mühərririn nəzərində bənzəyən tamamilə müstəqil bir varlıqdır: o düşünər, söylər, öz sərgüzəşti-ni hekayə və nəql edər, hətta bir çox qəhrəmanlıqlar göstərər. İfadə sahibi onlara bu sifətləri bənzətmə dolayısıyla verdiyini heç bir vasitə ilə hiss etdirməz. Bu nöqteyi-nəzərdən təbii, şəxsləndirmə və nitqləndirmə istiarədən ayrılır.

Müəlliflər göstərirdi ki, hər hansı bir hadisəni və ya əşyanı həddindən artıq böyüdərək söyləməyə mübaliğə deyilir. «Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyasının müəllifi Mahirə Quliyeva poetik fiqurlardan olan mübaliğəni səciyyələndirərkən yazırdı ki, mübaliğə bədii fikri dərinləşdirmək, təsəvvürü daha da canlandırmaq məqsədilə ədəbiyyatda bir hadisənin, işin, xarakterin və keyfiyyətin həddindən artıq böyüdülməsidir¹⁶².

Deməli, mübaliğə hadisə və ya əşyanı, hər hansı bir işi və

¹⁶¹ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 67.

¹⁶² Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999, s. 206.

onun xarakterini olduğundan və göründüyündən daha artıq, daha əzəmətli göstərmək bacarığıdır. Dərslikdən götürdüyümüz aşağıdakı şeir parçasına fikir verək:

Min at gücü varkən canımızda,
Nə üçün coşmaya fantanlarımız da.

Müəlliflər haqlı olaraq göstərirlər ki, şeirdə işlədilən «canımızda min at gücü var» ifadəsini həqiqi mənada işlətsək, dərhal belə bir cavab alarıq. Bu yalandır. Lakin bu məsələni qabartmadan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanından bir örnək verəlim. Qaraca Çobanın üzərinə altı yüz kafirlə gələn, Salur Qazanın ovda olmasından istifadə edərək onun evini yağmalayan, özlərini öyən və Qaraca Çobana onların tərəfinə keçməyi təklif edən, onlara baş endirib salam vermələrini, müqabilində isə bəylik verəcəklərini vəd edən Şöklü Məliyin adamlarına verdiyi cavab olduqca maraqlıdır:

İlaqırdı söyləmə, mərə itim kafir!
İtümlə bir yalaqda yundum içən azğın kafir!
Altındakı alaca atın nə ögərsin,
Ala başlı keçimcə gəlməz mana!
Başındakı tutuğulqanı nə öyərsən, mətə kafir,
Qızılıcıq dəgənəgimlə gəlməz mana!
Qılıncını nə ögərsən, mərə kafir,
Əgri başlu çovkanımla gəlməz mana!
Belündə toqsan oqın nə ögərsən, mərə kafir,
Ala qollu sapanımca gəlməz mana!
İraqından-yaqınından bəri gəl gil,
Yigitlərin zərbini görgil, andan ötgil!

Göründüyü kimi, Qaraca Çobanın özü də, düşmən qarşısındakı cəsarəti də, sapandı da, sapanda qoyulan daş da, daşın düşdüyü yer də, daşın düşdüyü yerdə bitməyən ot da, çıxardığı gövdəli ağac da mübaliğədi və bunlar oxucuya estetik zövq verir. Ona görə də şagird (oxucu) yuxarıdakı hər iki şeirdə verilmiş mübaliğəni (canımızda min at gücünün olmasını və Qaraca Çobanın dediklərini) yalan hesab etmir və belə ifadə vasitələrinin bədii əsər üçün məqbul olduğunu bilir.

Dərslik müəllifləri bu xüsusda yazırdı: «Mübaliğə etmək demək həqiqəti pozmaq və dəyişdirmək demək deyildir, biləks onu müsbət və mənfi tərəfdən mükəmməlləşdirmək deməkdir. Bu izahat mübaliğənin məqbul və mötəbər olması üçün lazım olan şərtləri bizə xatırlada bilər. Müəlliflər düzgün qeyd edirdilər ki, bədii ifadədə mübaliğənin əhəmiyyəti böyükdür, çünki bütün məcaz, kinayə, təriz, təşbeh və istiarələrdə də mübaliğə rəngi, mübaliğə əlaməti vardır.

İfadənin üsullarından olan qüvvətli bir təəssür. Şiddətli bir həyacan yaratmaq məqsədilə ifadəyə verilən yüksək intonasiyaya nida deyilir.

Nida, ancaq səmimi bir həyacanın ayrılmaz bir nəticə olduğu təqdirdə, bədii qiymət və fikri bir əhəmiyyətə malik olurlar. Bir çox köhnə şairlərin əsərlərində görüldüyü kibi, səmimilikdən uzaq olan nidaların heç bir bədii qiyməti yoxdur¹⁶³.

Hissi bəyanın tərkib hissələrindən olan sualın sorğu məqsədilə işləndiyini bildiren müəlliflər haqlı olaraq göstərdilər ki, suallar hər zaman müraciət olunan şəxslərdən cavab almaq, hər hansı bir faktı dəqiqləşdirmək məqsədilə verilmir. Məsələn, «Oktyabr inqilabının böyük rəhbəri Lenin deyilmi?» sualı V.İ.Leninin böyük rəhbər olduğunu şübhə altına almaq, onun böyük rəhbər olub-olmadığını dəqiqləşdirmək məqsədilə veri-

¹⁶³ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 70.

lən sual deyil, əksinə onun böyük rəhbər və güclü şəxsiyyət olduğunu təsdiqləmək üçündür. Məlumdur ki, sual cümləsinin bir forması cavab almaq məqsədilə deyil, əsərdə və ya mətndə emosionallıq yaratmaq, nitqin təsir gücünü artırmaq və ya diqqəti cəlb etmək, oxucunu düşünməyə vadar etməkdir. Belə cümlələr ritorik (bədi) sual cümləsi adlanır. Göründüyü kimi, müəlliflər ciddi üslubi fiqur cümləsi hesab edilən həm sual cümlələri, həm də ritorik (bədi) sual cümlələri barədə şagirdlərə müəyyən bilgilər verirlər.

Əsərdə obrazlılığı, emosionallığı və ekspressivliyi artıran təkrirdən bəhs açan müəlliflər göstərirlər ki, bəzən təkrar tamamilə bədi bir əhəmiyyətə malik olur. Nətiq və ya mühərrir şiddətli duyğularını xitab etdiyi şəxslərə aşılıya bilmək üçün eyni kəlmə və ya cümlələri təkrar edər, yəni müəyyən məqsədə görə, şüurlu bir surətdə ixtiyar olunur. Belə təkrarlar zehnimizdə nifrət, qulağımızda ifadəyə qarşı üsyan, ifadədə ahəngsizlik yaratmayı, biləks bizdə dərin bir duyğu, bədi bir həyacan, ifadədə qüvvətli bir təsir yaradır. Məsələn:

Traktor köydə bir işçi, firqəvi,
Traktor qüvvətli, traktor qəvi,
Traktor köydə bir komsomolçudur¹⁶⁴. (M.Müşfiq)

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun dediyi kimi: «Müəllifin istedadının, bədi təfəkkürünün və söz ehtiyatının kasıblığına dəlalət edən, ona görə də mənfi keyfiyyət sayılan lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, təkrir bədi əsəri mənaca daha da dərinləşdirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir»¹⁶⁵. Bu mənada müəlliflər haqlı olaraq göstərirdi ki,

¹⁶⁴ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərəşr, 1933, s. 72.

¹⁶⁵ Ədəbiyyatşünaslıq terminlər lüğəti (tərtib edəni Əziz Mirəhmədov). Bakı, Maarif, 1978, s. 168.

Mikayıl Müşfiqin bu üç misrasında traktor sözünün dörd dəfə işlədilməsi şeirə xələl gətirməmiş, əksinə onda bədii bir həyəcan, qüvvətli təsir yaratmışdır. Bu şeirdə dörd dəfə işlədilən traktor sözü təkrar deyil, poetik üslubi çalara malik olduğundan təkrirdi.

Kitabın fikri bəyan hissəsinin tərkibinə daxil olan tədric ifadənin həyəcandakı qüvvət və şiddətin dərəcəsinə uyğun olaraq tərtib və tənzim edilməsidir. Müəlliflər göstərir ki, nitqdə (çıxışlarda), roman və pyeslərdə tədric müvəffəqiyyətin ən böyük və qüvvətli amillərindən biridir. Natiq və ya mühərrir tamaşaçılar, oxucular və ya xitab etdiyi şəxslər üzərində davamlı və silinməz bir iz buraxa bilmək üçün ən qüvvətli təəssürü, ən şiddətli həyəcanı, ən sonra vəqət tədrici surətdə yaratmağa çalışır¹⁶⁶.

Məlumdur ki, üslubi fiqurlar nitqi fərdiləşdirir, ona yüksək emosional çalar verir, bununla da nitqin ümumi sintaktik quruluşundan asılı olaraq, konkret ifadəli məna qazanır. Azərbaycan dilində, xüsusilə də klassik ədəbiyyatda geniş şəkildə işlədilən belə fiqurlardan biri də rücuodu. Müəlliflər göstərir ki, əvvəlcə söylənən bir fikrin məqsədə müvafiq olmadığını hiss edərək, onun tamamilə əksi olan və ya ondan daha qüvvətli ayrı bir fikrə keçməyə rücu deyilir. Lüğəvi mənası «dönmə» olan ərəb mənşəli rücu ifadəsi nəzərdə tutulan fikri gücləndirmək üçün işlədilən üslubi fiqurdur. Məsələn, «Lenin öldü, xeyr, ölmədi, o bizim qəlbimizdə yaşayır». Göründüyü kimi, natiq əvvəlcə «Lenin öldü» deyir, sonra isə «xeyr, o yaşayır» deyir. Bu cümlədə əvvəlcə söylənilən fikrin tamamilə əksi söylənilir ki, bu da rücu adlandırılır.

A.Tağızadə və X.Səid yazır ki, «ifadəyə daha qüvvətli və daha kəskin bir təsir qüdrəti vermək məqsədilə sözün gözlənilməyən surətdə birdən-birə kəsilməsinə **qət** deyilir»¹⁶⁷. Məsələn, hər hansı bir şəxs çıxış edərkən «sənin bu boş-boş danışı-

¹⁶⁶ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 73.

¹⁶⁷ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 73

ğına qulaq asmağa vaxtımız yoxdur», – deyərək onun fikrini tamamlamağa imkan verməmək qətdir. Və yaxud da hər hansı bir natiq qarşısındakı bir şəxsi tənqid edərkən söhbətinin ortasında «sizin bu istiqamətdəki buraxdığımız elmi səhvlər barədə danışmağa dəyməz» fikri də qətə parlaq misaldır. Bədii düşüncədə qətlər hiss və həyəcanları artırmaq üçün təsirli bir vasitədir.

Tərdid. Xitab olunan şəxslərin nəzər diqqətini müəyyən bir fikir üzərinə cəlb etmək məqsədilə, onların bir qədər tərəddüt və intizarda saxlanmalarına tərdid deyilir.

Təzad bədii düşüncədə məzmunca bir-birinə zidd iki fikrin qarşılıqlı şəkildə verilməsidir:

Önümdə durur, bax, iki Bakı:
Biri ixtiyardır, biri gənc, yeni...

Süleyman Rüstəmin bu mənzuməsindəki, «ixtiyar» və «gənc» kəlmələri bir misra daxilində işlənərək mükəmməl bir təzad əmələ gətirmişdir.

Təcahül. Ərəb mənşəli söz olan «təcahül»ün lüğəvi mənası yalandan özünü cahil kimi göstərmək, özünü anlamazlığa vurmaqdır. İfadəyə qüvvət vermək və ya hiss və həyəcanda mübaligə göstərmək məqsədilə məlum bir şey barəsində naməlum imiş kibi söyləməyə təcahül deyilir. Məsələn, hər hansı bir şəxsin fikirlərini tam anladığımız halda, «siz nə istəyirsiniz?», «mən sizi anlamıram», - deyərək təcahül yaradır və fikri əsas məqsəddən uzaqlaşdırır.

Dərslərdə insanların ən böyük kəşflərindən biri hesab edilən **yazı, yazının mənşəyi və inkişafı** ilə bağlı şagirdlərə müəyyən bilgilər də verilmişdir. Müəlliflər göstərildilər ki, yazının ilk hazırlıq adı veriləcək dövründə insanlar öz fikir və arzularını uzaq məsafələrə çatdırmaq üçün cürbəcür vasitələrdən istifadə etməyə başlamışlar.

İnsanlar ilk olaraq əşyayi-yazını kəşf etmişlər. Əşyayi-yazının əsas növlərindən olan «düyün» və «balıqqulağı» yazısına geniş yer verən alimlər bildirirdi ki, «düyün» yazısı qədim dövrlərdə ən çox iranlılarda, çinlilərdə, peru və Meksika əhəlisində istemal olunmuş və inkişaf etmişdi. «Düyün» yazısından hesab və cürbəcür razılaşma, müqavilənamə, hətta bir vəqəəni yazmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Bunun üçün bir neçə qaytanı müxtəlif vəziyyətdə və müxtəlif surətdə düyünləyib hörərək bir ağac və ya kəndir üzərində bərkidirdilər. Bu qaytanlar rənglənməmiş olduğu zaman say (hesab) bildirirdi, məsələn, bir düyün – 10, iki düyün – 100, üç düyün 1000 və i. a.¹⁶⁸. Bir vəqəəni təsvir etmək üçün isə bu qaytanları rəngləyir və hər rəngə müəyyən bir mənə verilir. Məsələn, qara rəngli qaytan ölüm, bədbəxtlik; qırmızı – müharibə, əsgər; ağ – sakitlik, ittifaq və ya gümüş; sarı – qızıl (altun); yaşıl rəngli qaytan çörək və s. bildirirdi. Bu qaytanların rəngindən başqa, düyünlərinin də, təbii, müəyyən mənaları vardı¹⁶⁹. Müəlliflər güman edirdilər ki, «dəsmal ucu düyünləmək» və ya «barmağa sap bağlamaq» da həmən bu düyün yazısı qaydalarındandır.

Müəlliflər «Əşyayi-yazı»nın ikinci növü olan «balıqqulağı» yazısı barədə bildirirdilər ki, bu yazı üçün müxtəlif forma, ölçü və rənglərdə olan dəniz balıqqulaqlarından istifadə edilirdi. Belə balıqqulaqları qaytan, ya da nazik çubuğa düzülür, böyük, kiçikliyinə, forma və rənglərinə, habelə qaytan üzərindəki vəziyyətlərinə görə müxtəlif mənalar ifadə edirdi. Məsələn, ağ rəng – adətən sakitlik və sülh, qırmızı – müharibə, qalibiyyət, qara – ölüm, bəla, məğlubiyyət və sairə bildirirdi¹⁷⁰.

Diqqət yetirsək görərik ki, «düyün» və «balıqqulağı» yazısı üçün bir ortaq nöqtə vardır ki, o da rəngdir. Hər iki yazıda

¹⁶⁸ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 78.

¹⁶⁹ Yənə orada, s. 79.

¹⁷⁰ Yənə orada, s. 79.

rənglər fikrin anlaşılmasında istifadə olunan əşyadan (ip və ya balıqqulağından) az əhəmiyyət kəsb etmir. Əslində, qədim insanlar fikrin dəqiqliyini rənglər vasitəsi ilə ifadə ediblər.

«Əşyayi-yazı»nı «yazı yazmaq üçün hazırlıq» mərhələsi adlandıran müəlliflər bu xüsusda yazırdılar: «Əşyayi-yazı»ya yuxarıda dedığımız kibi, tam mənası ilə hənz yazı adı vermək olmaz. Bu, yazı yaratmaq üçün yalnız bir hazırlıq idi. Get-gedə belə bir hazırlıq nəticəsində öz fikirlərini qeyd etmək və başqasına bildirmək üçün şeylərin özlərindən deyil, onların şəklinə istifadə etməyə başladılar, yəni ucu nazik və iti bir alət vasitəsilə, daş, ağac, hətta öz bədənləri və sairə üzərində müxtəlif şeylərin şəklini çəkməyi öyrəndilər»¹⁷¹.

Yazının ikinci növü kimi piktoqrafik və ya şəkli yazıdan bəhs edən müəlliflər yazırdı: «Şəkli yazı» başlıca olaraq, qədim Misirdə, Şimali Amerika, Qərbi Afrika və Şimali Asiya xalqları arasında intişar etmişdir... Fəqət əski xalqlar yalnız «şəkli yazı» üzərində dayanıb durmadılar. Onlar get-gedə onu inkişaf etdirərək hər bir məfhumu müstəqil bir şəkil, fiqur vasitəsilə bildirməyə başladılar. Bu kibi yazı üsulu, xüsusən əski Misirdə çox inkişaf etmişdi. Misirlilər də hindilər kibi əvvəlcə öz fikirlərini bildirmək üçün müxtəlif şeylərin şəklini çəkirdilər. Fəqət bunlarda hər şəkil bütöv bir cümlə və ibarə deyil, ancaq müəyyən bir məfhumu (sözü) ifadə edirdi. Bundan başqa, bu kibi şəkillər vasitəsilə misirlilər sözün doğru mənasını deyil, məcazi mənalarını verməyə başladılar. Misirlilər fiqurlu yazı ilə də kifayətlənməyərək yazı sistemlərini get-gedə sadələşdirdilər və nəhayət, məşhur heroqlif deyilən yazını meydana çıxartdılar. Bu yazı fiqurlu yazı əsasında və kahinlər tərəfindən dini məqsəd üçün tərtib edilmişdir (heros – kahin və qilifi – nəqş, həkk deməkdir). Fiqurlu yazı bütöv sözləri bildirdiyi hal-

¹⁷¹ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 80.

da, heroqlif yazısı, yalnız müəyyən hecaları bildirir. Ona görə heroqlif yazıya hecai yazı adı vermək də münasibdir¹⁷².

Yazının gələcək inkişafı üçün misirlilərin bu nailiyyətini yüksək qiymətləndirən müəlliflər qeyd edirdi ki, misirlilər dil üzərində müşahidələr apararaq, onun sözlərdən başqa, heca və səslər kibi daha incə elementlərə malik olduğunu anlamış, digər tərəfdən yazı sistemlərini əlifba yazısına yaxınlaşdırma bilmişdilər¹⁷³.

Müəlliflər qeyd edirdi ki, heroqlif yazısının bir növü də hər söz ayrıca bir şəkil və əsasən fiqurlu yazı prinsipi üzrə qurulmuş çinlilərin işlətdiyi yazıdır. Bu yazının min ildən çox ömrü olmasına baxmayaraq, bu gün də yaşamaqdadır. Heroqlif yazısının üçüncü növü qədim mesopotamiyalıların (asori və babiloniyalıların) və qədim iranlıların xətti-mixi yazılarıdır. Xətti-mixi yazısında da fiqurlar əski Misir yazısında olduğu kibi əvvəlcə bütöv sözləri bildirirdi, həm də bir fiqur bir məna deyil, müxtəlif mənalar ifadə edirdi¹⁷⁴.

Müəlliflər yazının əmələ gəlməsi və inkişafı ilə bağlı kifayət qədər geniş məlumat versələr də, belə qənaətə gəlmişlər ki, ilk əlifbanın harada, nə zaman və kimlər tərəfindən yaradıldığı təəssüf ki, hələlik aşkar edilməmişdir. Fəqət əldə olan bütün elmi məlumat və sənədlərə binaən ilk əlifbanın Misirdə yaşamış olan yəhudilər tərəfindən miladdan 15 əsr əvvəl və qədim Misir heroqlifi əsasında tərtib olunduğu güman edilir¹⁷⁵.

Kitabın son bölümündə yeni türk imlası öz əksini tapmışdır. Müəlliflər yeni əlifbaya keçməzdən öncə əski əlifbanın türk dilinə və türk imlasına yararsızlığı barədə yazırdı: «Ərəb əlifbası canlı türk dilinin bir çox səslərini verə bilmədiyi kibi, ərəb əlifbası üzə-

¹⁷² Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 82-83.

¹⁷³ Yənə orada. s. 83.

¹⁷⁴ Yənə orada, s. 85.

¹⁷⁵ Yənə orada, s. 86.

rində qurulmuş əski imla da türk dilinin xüsusiyyətlərini və şəkillərini verməkdən məhrum idi. Eyni söz bir tərəfdən hər kəsin istədiyi kibi və müxtəlif şəkillərdə, digər tərəfdən isə ən adi və əsas türk sözləri belə, türk dilinin səsləri və qanunları heç də nəzərə alınmadan, ərəb imlasına uydurularaq yazılırdı. Bunun nəticəsində onsuz da ərəb-fars söz və qaydaları ilə dolu olan ədəbi türk dilinin yazılış və oxunuşu geniş zəhmətkeş kütlələri üçün böyük çətinliklər törədərək bir müəmma təşkil edirdi»¹⁷⁶.

Müəlliflər sinfi mövqedən çıxış edərək qeyd edirdilər ki, belə bir ədəbi dil, əlifba və imla türk zəhmətkeşləri üçün əlverişli deyildi. Ona görə Azərbaycanda Aprel inqilabından sonra hakimiyyəti əlinə alan proletariat yeni təsərrüfat, yeni ictimai və siyasi həyat qurmaqla bərabər, yeni dil və yazı mədəniyyəti də yaratmağa başladı. Qəbul olunmuş yeni latın əlifbası indiyə qədər mövcud olan savadsızlığın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Bütün bunlar yeni imla məsələlərinin tənzimlənməsi probleminin həlli məsələsini də ortaya çıxartdı. Alimlərin fikrincə, yazı və ədəbi dilin formalaşmasında aşağıdakı üç imla prinsipi mühüm rol oynayır.

1. Ənənəvi-tarixi prinsip. Ənənəvi-tarixi prinsipə görə sözlər bu günkü canlı tələffüzdə olduğu kimi deyil, əski şəkillərində və əski tələffüz formalarında yazılır. Tarixi imla mürtəce ünsürlər, əslində, zəhmətkeşlərə qarşı ciddi bir istismar alətidir, ona görə bu imlanı onlar (mürtəce ünsürlər) ədəbiyyat və mətbuat vasitələrindən istifadə etməklə var qüvvələri ilə mühafizə edirlər.

2. Morfoloji prinsip. Morfoloji prinsipdə məqsəd yazıda sözlərin tərkibini göstərməkdir. Təbii ki, deyiləndə və danışmaq zamanı bu prinsip pozula, regional xüsusiyyətlərə görə dəyişə bilər. Lakin yazıda, ədəbi dildə pozulmaz olaraq qalacaqdır.

¹⁷⁶ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənşr, 1933, s. 87.

Belə ki, cəm şəkilçisi olan «-lar», «-lər» yazıda dəyişməzliyini qorusa da, danışıqda bunu etmək olmur. Məsələn, «don», «ad», «at» sözlərinə cəm şəkilçilərini artırısaq bunun (yazıda və tələffüzdə) aydın mənzərəsini görə bilərik.

Müəlliflər göstərir ki, «tarixi prinsipə nisbətən, morfoloji prinsip, təbii, xeyli asan və canlı tələffüzə də bir qədər yaxındır. Fəqət bu da yalnız başına kütlə bir yazı şəkli ola bilməz. Çünki morfoloji prinsip əsasən dilin qramatik quruluşu ilə tanış olmağı tələb edir. Ona görə morfoloji prinsip heç bir dildə tamamən tətbiq edilməyir, fəqət onun ünsürləri hər bir ədəbi dilin imlasında mövcuddur»¹⁷⁷.

3. Fonetik prinsip. Fonetik prinsipin əsas məqsədi səslərin və ya şəkilçilərin bütün incəlik və ya variantlarını deyil, yalnız söz və fonemlərin (səslərin) və şəkilçilərin əsas tələffüz formasını verməkdir.

Müəlliflər bu üç prinsiplə hansını əsas götürməli sualını belə cavablandırır: «Təklidə heç birini, çünki feodal cəmiyyətə məxsus və burjuaziya tərəfindən mənimsənmiş tarixi prinsip türk zəhmətkeşləri üçün heç bir zaman kütləvi bir imla yarada bilməz. Türk dili üçün yalnız morfoloji prinsip də əl verməz. Çünki bu prinsip əsasən qramer qanunlarını yaxşı bilməyi tələb etdiyindən, az savadlı, geniş zəhmətkeş kütlələri üçün böyük çətinliklər törədir. Zahirən demokratik və kütləvi görünən fonetik prinsip də yalnız başına kafi türk imlası üçün deyildir, çünki Azəri türk dili bir çox şivələrə malikdir, hər rayonun özünəməxsus bir tələffüzü vardır. Fonetik prinsipə görə eyni bir sözü hər rayon tələffüzü kibi yazı bilər, möhkəm, vahid bir yazı üsulu əvəzində imlada böyük qarışıqlıq və anarxiya əmələ gələ bilər»¹⁷⁸.

Qeyd etməliyik ki, «Müxtəsər üslubiyyat» kitabı bəzi istisnalara baxmayaraq, bu günümüzün də tələblərinə demək olar

¹⁷⁷ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azərənş, 1933, s. 89.

¹⁷⁸ Yəni orada, s. 89-90.

ki, cavab verir. Bu kitab dərslük kimi nəzərdə tutulduğundan müəlliflər çalışmışlar ki, dərslüyə verilən tələbləri axıra kimi qorusunlar. Ədalət naminə deməliyə ki, müəlliflər buna nail olmuşlar. Belə ki, əsəri sadə, yığcam, lakonik və ən başlıcası anlaşılan dildə yazmış, uşaqlara aydın olsun deyə müxtəlif şəkil və sxemlərdən, təsvirlərdən mövzuya uyğun istifadə edilmişdir. Başqa sözlə desək, dərslükdə elmi-nəzəri müddəalar canlı dil nümunələri ilə paralel verildiyindən elmi müddəalar havadan asılı qalmır. Uşaqlar bunları daha yaxşı mənimsəyir.

Elmi-pedaqoji ustalıqla hazırlanmış bu kitabda mövzular arasındakı ardıcılıq və sistemlilik pozulmamışdır. Dərslükdə elmi həllini tapmayan, mübahisəli məsələlərə yer verilməmişdir. Ən başlıcası uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, akademizmdən qaçılmışdır.

Kitabın belə uğurlu alınmasının əsas səbəblərindən biri də hər iki müəllifin yüksək intellektə malik olması və onların bir pedaqoq kimi uşaq və tələbələrlə daima canlı ünsiyyətdə olmaları ilə bağlı idi.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, «Müxtəsər üslubiyat» kitabı milli düşüncədən doğan və heç vaxt milliliyini itirməyən bir əsərdir. **Bu əsər dilin ruslaşdırmaya hələ o qədər də məruz qalmadığı, əlifbanın və düşüncənin kirilləşmədiyi, milli ruha bolşevik beynəlmilçiliyi mundiri tam geyindirilmədiyi bir dövrdə meydana gəldi. Bu əsərlə müəlliflər yalnız milli dili, milli üslubu deyil, milli ruhu da günümüzə qədər daşıya bildilər. Heç şübhəsiz ki, «Müxtəsər üslubiyat» kitabı dilin üslubi çalarlarını, məcazlar sistemini və onun keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətli bir qaynaqdır.** Ona görə də hesab edirik ki, bu mötəbər əsər, eləcə də alimin digər araşdırma və kitabları qiymətli bir mənbə kimi türk xalqlarının dilçilik elminin tarixində daima qalacaqdır.

III FƏSİL

XALİD SƏİDİN TƏRCÜMƏ YARADICILIĞI: «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

Ümumislam dünyasının ən müqəddəs, ən kutsal və səmavi kitabı «Qurani-Kərim», ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı isə «Divanü lüğat-it-türk»dür. «Divanü lüğat-it-türk» Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur.

Xalid Səidin çevirmələri

Xalid Səid Xocayevin əsərlərinin böyük əksəriyyəti əlimizdə olmasa da, onun geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olduğunu inkar etmək olmaz. Belə ki, o, elmi yaradıcılıqla yanaşı, bədii və eləcə də tərcümə yaradıcılığı ilə də məşğul olmuşdur. Vaxtı ilə Abbas Səhhət tərcümə işinin əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, “Qərbin tarixi ədəbiyyatı bizə göstərir ki, onların ədəbiyyatda bu dərəcəyi-kəmalə yetişməsinin səbəbi qədim Roma və Yunan ədəbiyyatını öz dillərinə tərcümə etmələri olmuşdur. Hal-hazırda rusların bu qədər parlaq və geniş ədəbiyyatına aşına olanlar bilir ki, Puşkin və Lermontovun əsərlərində bayronizm deyə İngiltərə şairlərindən Lord Bayron məktəbinin nə qədər nüfuz və təsiri olmuşdur”¹⁷⁹.

Göründüyü kimi, tərcümə sadəcə ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatı ilə tanışlıq deyil, həm də dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətini mənimsəməkdir. Ondan qaynaqlanmaqdır. Bütün bunlar A.Səhhətin də dediyi kimi, şübhəsiz ki, hər bir xalqın inkişaf və tərəqqisində, həyata və cəmiyyətə baxışında mühüm rol oynamışdır. Xalid Səidin tərcümələri həm də başqa bir missiyanı yerinə yetirirdi. O, uzun illər çar və sovet Rusiyası tərəfindən düşünülmüş surətdə bir-birindən uzaq salınan türkdilli xalqların ortaq dil və mədəniyyət hadisəsi olmalarını üzə çıxarmağa da xidmət edirdi. Əslində, bu sovetləşmə illərində, xüsusilə də keçən əsrin 30-cu illərində olduqca qorxulu və təhlükəli bir missiya idi. Xalid Səid özü də bilmədən bu mədəniyyətləri bir-birinə yaxınlaşdırmaqla türk xalqlarının mədəni birliyini təmin edirdi. Elə bu səbəbdən də onu həm də zərərli burjuva millətçi ideyaları yaymaqda, millətçilikdə – türkçülükdə (pantürkizmdə) ittiham etmişdilər. Qərribə məntiqli.

¹⁷⁹ Abbas Səhhət. Əsərləri, II cild. Bakı, “Azərənşər”, 1976, s. 34.

Məlumdur ki, tərcümə təkcə dil bilmək deyil, o olduqca ciddi bir yaradıcılıq sahəsidir. Tərcüməçilik işində nəyin tərcüməsindən necə tərcüməyə qədər, hamısı tərcüməçinin peşəkarlığını ifadə edir. Xalid Səid Xocayevin özü də qeyd edirdi ki, «Divan»ı tərcümə etmək üçün ərəb dilini, hətta ərəb mədəniyyətini bilmək bəs etməz. XI yüzillikdə işlənən türk sözlərinin elə həmin əsrdə işlənən ərəb sözləri ilə izahını müasir türkcəylə ver-



mək bir sıra çətinliklər yaradır. Həqiqətən də, tərcüməçi mövcud problemi aradan qaldırmaq üçün dil tarixini dərindən bilməklə yanaşı, onun ruhunu da dərk etməlidir. Əks təqdirdə tərcümə naqis və yarımçıq olar.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Xalid Səid Xocayevin dilimizə uyğunlaşdırdığı yalnız bir neçə – Abdulla Qədirinin «Keçmiş günlər» (1928) və Rəşad Nuri Güntəkinin «Çalıquşu» (1933) əsərləri gəlib çıxmışdır. Doğrudur, alimin qızı Bəhicə xanım bildirirdi ki, atam 1935-ci ildə dayım Ağaxan Talışinskiyin tibb sahəsinə dair «Travmatologiya» dərsliyini də rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bəhicə xanım bu barədə deyirdi: «Ağaxan Talışinski ilə atam həm yəznə-qayın, həm də ən yaxın dost idilər. 1935-ci ildə Ağaxan Talışinskiyin travmatoloji cərrahiyyəyə həsr olunmuş bir kitabı nəşr edildi. Bilirsiniz... bu kitab həmin sahə üzrə Azərbaycan türkcəsində nəşr olunmuş ilk kitab idi. Məsələ burasındadır ki, dayım öz kitabını rusca yazmışdı. Tərcüməsini isə Xalid Səid gerçəkləşdirdi. Amma bu barədə həmin kitabda heç bir qeyd yoxdur». Belə bir əsərin Xalid Səid tərəfindən tərcüməsi məntiqli görünür. Təkcə ona görə yox ki, X.Səid peşəkar tərcüməçi idi, həm də ona gö-

rə ki, o, Türkiyədə üç il tibbi təhsil almışdı. Bu tərcümənin Xalid Səidə mənsubluğu heç harada rəsmiləşmədiyindən yalnız xatirələrdə yaşamaqdadır.

Maraqlıdır ki, X.S.Xocayev Azərbaycan dilinə çevirdiyi bütün əsərləri tərcümə adı ilə təqdim etmirdi. O, türkdilli xalqların ədəbiyyatını dilimizə çevirərkən onların üzərində yazırdı: «Çevirəni Xalid Səid» və yaxud da o, «Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıranı» ifadələrini işlədirdi. Lakin rus və ya ərəb dilindən dilimizə çevirdiyi əsərlərin üzərində isə «tərcüməçi» və ya «tərcümə edəni» yazırdı. Bizcə, doğru olan da elə budur. Ona görə ki, türk dilindən türk dilinə tərcümə olmur və ola da bilməz. Məsələn, «Çalıquşu» əsərini hər hansı bir ziyalı tərcüməsiz də oxuyub müəyyən qədər də olsa başa düşə bilər. Keçən əsrin 20-ci illərinin ziyalıları, eləcə də türkoloq alimləri də Birinci Türkoloji Qurultayda və ya ondan sonra vahid əlifba, ortaq türk dili (elə həm də mədəniyyəti) deyəndə məhz bunu həyata keçirmək istəyirdilər. İstəyirdilər ki, elə bir ortaq dil (elə həm də ortaq əlifba) yaratsınlar ki, həmin dili bütün türkdilli xalqlar anlaya bilsin. Təbii ki, bu arzu idi və Sovet imperiyası onun reallaşmasına imkan verməzdi. Həmin dövrdə türk ziyalılarının böyük əksəriyyəti bir-birinin dilini nəinki anlayır, hətta həmin dildə yazıb-yaratmağı da bacarırdılar.

Onu da qeyd etməliyik ki, keçən əsrin əvvəllərində türkdilli xalqların ədəbiyyatını digər bir türk dilinə uyğunlaşdıranda «tərcümə» və ya «tərcüməçi» ifadəsi nəinki təəccüblə qarşılınır, hətta etiraza səbəb olurdu. Məsələn, vaxtı ilə Mirzə Ələkbər Sabir Əliqulu Qəmküsərin Osmanlı türkcəsindən Azərbaycan şivəsinə çevirdiyi bir əsərin üstündə «tərcümə» yazdığı üçün məslək dostuna etiraz edir və deyirdi:

«Osmanlıcadan tərcümə türkə» – bunu bilməm,
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir;

Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
«Osmanlıcadan tərcümə türkə» nə deməkdir?!¹⁸⁰

Göründüyü kimi, M.Ə.Sabir iki yad, qohum olmayan dildən tərcüməni məqbul sayır. Lakin o, «Osmanlıcadan tərcümə türkə...» kiçik həcmli şeirində bu dillərin hər ikisinin oğuz qrupuna, yəni eyni sistemli dillər qrupuna mənsubluğundan çıxış edərək burada bunun yanlış olduğunu diqqətə çatdırırdı. Bu mənada Xalid Səid Xocayev tamamilə haqlı idi. O, türk xalqları arasındakı yaxınlığı, yalnız dil qohumluğunda deyil, onların ədəbi-mədəni əlaqələrində də görürdü. Xalid Səid Xocayev bu, ədəbi əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə Abdulla Qədirinin «Ötən günlər» romanını özbək dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdi. X.Səid ənənəsinə sadıq qalaraq Türkiyə türkcəsindən çevirdiyi «Çalıquşu» əsərinin də üzərində «tərcüməçi», «tərcümə etdi» sözlərini yazmayıb, bunların əvəzinə «çevirəni Xalid Səid» ifadəsini işlədib. Lakin «Divanü lügət-it-türk»lə bağlı



yazı və ya məktublarında o, «çevirəni» ifadəsinin əvəzinə, «tərcümə edəni» ifadəsini işlətməmişdi. Fikrimizcə, Xalid Səid tamamilə haqlı idi.

Xalid Səidin əlimizdə olan ilk çevirdiyi (uyğunlaşdırdığı) kitab Abdulla Qədirinin «Ötən günlər» adlı tarixi romanıdır. 1894-cü ildə Daşkənddə varlı tacir ailəsində doğulan Abdulla Qədiri atasının istəyi ilə ilk

¹⁸⁰ Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə, II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, s. 313.

təhsilini mədrəsədə almışdır. O, bir qədər sonra yerli rus-özbək məktəbinə daxil olmuş və təhsilini burada davam etdirmişdir. Abdulla Qədiri bu məktəblərdə ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənmək imkanı əldə etmişdir. Bütün bunlar ona özbək ədəbiyyatı ilə yanaşı, fars və ərəb ədəbiyyatının, eləcə də rus ədəbiyyatının klassik nümayəndələrinin əsərləri ilə yaxından tanış olmaq fürsəti vermişdir.

Abdulla Qədirinin atası müflisləşdiyindən, əkinçilik və ya bağçılıqla məşğul olduğundan ailənin ehtiyaclarını qarşılamaq da bir qədər çətinləşmişdi. Bu ehtiyacların qarşılınmasında Abdullanın da az rolu olmamışdır. Belə ki, o, təhsilini başa vurduqdan sonra bir mülkədarın yanında mirzəlik etmişdir. Abdulla Qədiri mirzəlik etməklə yanaşı, ictimai həyatda gedən yeniləşmələrlə yaxından tanış olmuş və onlara biganə qalmamışdır. XX əsrin əvvəllərində günü-gündən artmaqda olan qəzet və jurnallar, orada nəşr edilən ədəbi-bədii əsərlər də gələcək yazıçının bir rəqib kimi formalaşmasında öz sözünü demişdir. İçində yaşadığı həyatın və qəzet materiallarının verdiyi mövzulardan ilham alan Abdulla Qədiri özü də şeirlər yazmış və onları qəzet səhifələrində görməkdən çəkinməmişdir. Ədibin gənc yaşlarında yazdığı «Millətimə», «Bizim vəziyyət» şeirləri və «Əxlaqsız» adlı nəsr əsəri qısa müddətdə müəllifinə oxucu rəğbəti qazandırmışdı. Bundan ruhlanan yazıçının hekayə və felyetonlarını «Cul qunbay», «Dunbul», «Ciyən», «Sovrunbay», «Ovsar», «Dumbulnisə» və başqa gizli imzalarla çap etdirmişdir.

«Ötən günlər» romanını 1922-ci ildən hissə-hissə Özbəkistanda çıxan «İnqilab» jurnalında dərc etdirən Abdulla Qədiri onu 1925-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Adından da görüldüyü kimi, əsərdə keçmiş günlər, o günlərin ağırları, özbək xalqının real həyat hekayələri öz əksini tapmışdır. Kitabın «Mühərrir tətəfindən» adlı ön söz əvəzində Abdulla Qədiri ya-

zırdı: «Madam ki, biz yeni əsrə ayaq basırıq, o halda hər cəhətdən bu dövrün yenilikləri arxasınca getməyə məcburuz. Bunun kimi dastançılıq, romançılıq, hekayəçilik də yeniləşməyə doğru getməli və xalqımızın yeni dövrün «Tahir-Zöhrə»ləri, «Çar dərviş»ləri, «Fərhad-Şirin»ləri ilə tanışdırmalıyıq.

Yazmaq istədiyim bu «Keçmiş günlər» yeni zaman romançılığı ilə tanışmaq yolunda kiçik bir təcrübə, daha doğrusu, bir həvəsidir. Məlumdur ki, yeniləşdirmə ilk dövrlərdə bir çox əskikliklər ilə meydana gəlir, o, iş əhillərinin əlbir yardımları ilə yavaş-yavaş düzələrək, təkamülə doğru gedir. Bu təbii bir haldır. Bu fikir ilə həvəsində cəsarətləndim, həvəskarlıq dolayısı ilə meydana gələ biləcək nöqsan və xətalardan ürkmədim.

«Keçmişini bilərək iş görmək xeyirlidir» deyirlər. Bundan dolayı mövzunu mazidən, yaxın keçmiş günlərdən, tariximizin ən çirkin və qaranlıq zamanından olan «xanlıq» zamanlarından götürdüm¹⁸¹.

Məsələ də bunda idi, sovetləşmə illərində keçmiş günlərdən danışarkən həmin illərdəki ən ağırlı və ya müəllifin dediyi kimi, «tariximizin ən çirkin və qaranlıq zamanından» yazmalı, o qaranlıqları bir qədər də tündləşdirməli idin. Xalid Səidin belə bir əsəri Azərbaycan oxucusuna çatdırmasında sovet ideoloji təbliğati da az rol oynamayıb. O illərdə bu tipli əsərlərin tərcüməsi sovet yazıçılarının qarşısında təxirəsalınmaz bir tapşırıq kimi qoyulurdu.

Biz bunun tapşırıq olduğunu dolayı yolla olsa da Xalid Səidin Abdullah Kamçınbəylə birgə yazdığı «Ötən günlər» haqqında» adlı ön sözdən də görürük: «Bu roman Özbəkistanda hər savadlı vətəndaş tərəfindən sevilə-sevilə oxunmaqdadır. «Bu əsər Özbəkistan nəşriyyat dairələri tərəfindən üç dəfə çap edilmişdir. Eyni şura bayrağı altında yaşayan Özbəkistan ilə

¹⁸¹ Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1928, s. 6.

Azərbaycan əməkçilərini bir-birilərinin həyat və yaşayışları ilə tanışdırmaq üçün bu əsərin nəşri lazım bilindi. Özbəkistan şuralar bayrağı altında mədəni tərəqqidə çox irəli getmişdir. Bununla bərabər, özbək xalqının həyatı ilə tanış olmaqda bu roman bir neçə yollar açacaqdır»¹⁸².

Bundan başqa, ön sözdə göstərilirdi ki, «İnqilabi Özbəkistan cümhuriyyəti Türküstan ölkəsinin ən zəngin qismindən təşkil edilmişdir. Buradakı xalq inqilaba qədər başqa millətlər kibi Rusiya çarlığı, Rusiya kapitalı, yumruğu altında hüquqdan məhrum bir halda yaşamışdı, zəhmətkeşlər, kəndçilər, əski xanlar devrində nə qədər elmdən, mədəniyyətdən məhrum halda yaşamış isələr, çarlıq devrində də eyni halda qalmışlardı. İnqilaba qədər Türküstan xalqının (tam mənası ilə) mətbuatı, yox idi. Olan mətbuat da çar hökumətinin təşkilatçısı idi. Nəfis ədəbiyyat da ölü bir halda idi. Çünki vaxtilə uyğur, indisə özbək klassik (ən doğrusu mədrəsə) ədəbiyyatı, «kudatko bilik» ilə başlayıb Teymurlardan, Əlişir Nəvailərdən 1917-ci ilə qədər gələn ədəbiyyat devrində zövq və sənət sönükdür. Ədəbiyyat, təlimi və təsəvvüfi bir mahiyyətdir və ya tamamilə iran ədəbiyyatına təkliddən başqa bir şey deyildir. Mövzu, üslub, zövq, sənət tamamilə iraniləşmişdir. Belə bir xarakterdə olan ədəbiyyatın mövzusu dini şeylərdir. Ancaq Əlişir Nəvai tərəfindən yazılmış «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «İsgəndərnamə» kimi dastanlar yenə də saray ilə aristokrat və ruhanilər inhisarında bulunan ədəbiyyatdan xaricə çıxma bilməyib, xalq dilinə, xalq zövqünə yabançı qalmışdır. Bu da get-gedə çürüməklə, lap bərbad bir hala gəlmişdir.

Böyük Oktyabr inqilabı milyonlarca xalqın qüvvətini, bilgisini həyata cəlb etdi, şura ölkəsinin müdafiəçisi olan şairləri, mühərrirləri, ədibləri meydana gətirdi. Özbək ədəbiyyatı tari-

¹⁸² Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1928, s. 5.

xində də birinci olaraq həyatı, tarixi bir roman yazmaq ilə, özbək ictimaiyyətini, özbək xalqının yaşayışını nəfis ədəbiyyatda canlandırmaq arzusu doğdu. Azərbaycan ləhcəsinə təbdil edilmiş, üç hissəli «Ötən günlər» özbək xalqının feodalizm dövründə çəkdiyi zəhmətləri, əziyyətləri göstərən bir romandır. Bu əsər şəkil və üslub etibarilə¹⁸³ indiyə qədər görülməmiş özbək ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış olur»¹⁸⁴.

Abdullah Kamçınbəy və Xalid Səid hesab edirdi ki, Özbəkistanın mahir yazıçılarından olan Abdullah Qədiri (Çolkanbay) proletar ideologiyası ilə yoğurulsa da, hələlik proletar dünyasına qarışa bilməyən ziyalılardandır. Ön sözün müəllifləri hesab edirdi ki, «Ötən günlər»in qiyməti keçmiş xanlar dövründəki qanlı faciələri, başkəsmələri, hakimiyət uğrunda çarpışmaları təsvir etməsindədir. Mühərrir bu əsərində keçmiş, unudulmuş günləri gözümüzün qabağında canlandırır. Roman özbək nəfis ədəbiyyatının birinci romanlarından sayılır, əsərdə bir tərəfdən özbək həyatı, qadın və qızların yaşayışı, onların yumşaq təbiətləri, sədaqətləri, şirin ədaları təsvir edilərkən, ikinci tərəfdən də onların kişilərin təhəqqumu altında qul kimi ömür sürdükləri, ailə içindəki çarpışmaları nəfis surətdə göstərilir¹⁸⁵.

Ön sözdə diqqəti romanın zəif cəhədlərinə yönəldən Xalid Səid Xocayev yazırdı: «Müəllif keçmiş günlər dedikdə, hər şeydən əvvəl tarixi adamlarla hadisələri bəzən vəqəə-nəvislər kimi təsvir etmək istəyir. Bununla da daha çox xırdabazlığa qapılır. Bəzən də mükəmməl təsvir etdiyi səhnələri yenidən başqasının dili ilə xülasə üzrə təkrar etməkdən qurtara bilmir»¹⁸⁶.

Göründüyü kimi, o, Abdulla Qədirini faktları və hadisələri,

¹⁸³ Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1928, s. 3.

¹⁸⁴ Yəne orada, s. 4.

¹⁸⁵ Yəne orada, s. 4.

¹⁸⁶ Yəne orada, s. 4.

eləcə də tarixi şəxsiyyətləri verərkən xırdaçılığa və təkrara yol verməkdə tənqid edirdi. Maraqlıdır ki, o, yazıçını tənqid etməklə kifayətlənmir, əsəri Azərbaycan dilinə çevirərkən belə yerləri mümkün qədər qısaltmış, mövcud qüsurları aradan qaldırmağa və «əsəri mahir qələmlə yazılmış bir roman şəklinə salmağa çalışmışdır»¹⁸⁷. X.Səid bildirirdi ki, belə xırda-para əskikliklər aradan qaldırıldıqdan sonra romanın dəyərli cəhətləri daha qabarıq görünəcəkdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, X.Səid bu tarixi romanı yalnız çevirməmiş, həm də bir tənqidçi kimi çatışmayan tərəflərini aradan qaldırmağa çalışmışdır. Təəssüf ki, X.Səidin (həm də A.Qədirinin) həbsindən sonra belə bir uğurlu tərcümə yenidən nəşr edilməmiş və bəzi əsərlər kimi, bu da sovet totalitarizminin qurbanlarından birinə çevrilmişdir.

Bu ön sözdə Xalid Səidin yalnız yaxşı tərcüməçi deyil, eyni zamanda ciddi bir ədəbiyyatşünas, tənqidçi olduğu da aydın görünür. O yazırdı: «Əsər realist, bəzi yerlərdə də naturaliscəsinə yazılmışdır. Buna görə də: «realist məslək özbək ədəbiyyatına bu əsərlə girir», – demək olar. Abdulla Qədiri özbəklərin Mirzə Fətəlisi sayıla bilər»¹⁸⁸. Bu qısa təhlil və müqayisə əsas verir deyək ki, X.Səid türk xalqlarının yalnız dilini deyil, ədəbiyyatını və mədəniyyətini də mükəmməl bilmişdir.

Xalid Səid Xocayev elmi-bədii, eləcə də tərcümə yaradıcılığında bir çox illərə imza atan alimdir. Məsələn, Azərbaycanda ilk dəfə türk əlifbası ilə nəşr edilən kitab X.Səidin olmuşdur. Latin əlifbasının uğrunda mübarizə və mücadiləni, əlifbanın qəbuluna mane olan amilləri və türkdilli xalqların nümayəndələrinin fikir ayrılıqlarını bütün detalları ilə ilk dəfə təsvir edən də X.S.Xocayev olmuşdur. Mahmud Kaşğarının «Divanü

¹⁸⁷ Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1928, s. 4.

¹⁸⁸ Yəne orada, s. 4-5.

lüğət-it-türk» və Abdulla Qədirinin «Keçmiş günlər» əsərinin oxucu ilə ünsiyyətini ilk dəfə yaradan da Xalid Səiddir. Xalid Səidin imza atdığı ilk işlərdən biri də Rəşad Nuri Güntəkinin «Çalıquşu» romanını Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmasıdır.

«Çalıquşu» (1921), «Gizli əl» (1924), «Damğa» (1924), «Dodaqdan qəlbə» (1924), «Axşam günəşi» (1926), «Bir qadın düşməni» (1927), «Yaşıl Gecə» (1928), «Acımak» (1928), «Göy üzü» (1935), «Köhnə xəstəlik» (1938), «Yarpaq töküümü» (1939), «Dəyirman» (1944), «Kızılık dağları» (1944), «Miskinlər təkkəsi» (1946), «Xarabalıqların çiçəyi» (1953), «Atəş gecəsi» (1953), «Kavak yelləri» (1961), «Son sığınacaq» (1961), «Qan davası» (1962) kimi romanların, eləcə də «Xəncər» (1920), «Köhnə yuxu» (1922), «Ümidin günəşi» (1924), «Daş parçası» (1926), «Yaşıl gecə» (1928), «İstiqlal» (1933), «Anadolu Notları» (1936), «Tanrı müsafiri», «Sönmüş ulduzlar», «Leyli və Məcnun», «Fövqəladə işlər»... kimi müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərin müəllifi olan Rəşad Nuri 1889-cu ildə İstanbulda hərbi ailəsində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Çanaqqalada almış və İzmirdəki Frerlər məktəbində davam etdirmişdir.



Uşaqlıqdan ədəbiyyata maraq göstərən Rəşad Nuri Güntəkin İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur və 1912-ci ildə oranı bitirir. Uzun müddət müxtəlif yerlərdə müəllimlik edən Rəşad Nuri 1927-ci ildə maarif müfəttişi vəzifəsinə təyin olunur. Böyük ya-

zıçı 1939-1946-cı illərdə millət vəkili kimi fəaliyyət göstərərək, xalqın istək və arzularının ifadəçisinə çevrilmişdir.

1947-ci ildə «Məmləkət» qəzetini nəşr etdirən yazıçı 1950-ci ildə UNESCO-nun Türkiyə təmsilçisi kimi Parisə gedir. 1954-cü ildə yaşla əlaqədar olaraq istefa verir. Vətənə qayıdan Rəşad Nuri bir müddət İstanbul Şəhər Teatrlarının ədəbi şurasında fəaliyyət göstərmişdir.

Səhhətində ciddi narahatlıqlar hiss edən yazıçı Londona getmiş və 1956-cı ilin 7 dekabrında ağciyər xərçəngindən dünyasını dəyişmişdir. Yazıcının nəşi Londondan vətənə gətirilmiş və dekabrın 13-də öz vəsiyyətinə əsasən, Qaracaəhməd qəbiristanlığında dəfn edilmişdir¹⁸⁹.

Tədqiqatçılar yazır ki, «Çalıquşu» yazıcının roman yaradıcılığında ən uğurlu əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Müəllifə şöhrət gətirən bu əsər həm də XX əsr türk ədəbiyyatında yaranmış boşluğu doldurmaq baxımından xarakterikdir. Qeyd etməliyə ki, müəllif öncə «İstanbul qızı» adlı 4 pərdəli bir pyes qələmə alıb. Lakin pyesin səhnədə tamaşaya qoyulmaq problemləri, eyni zamanda yazıcının toxunduğu məsələləri daha geniş epik planda göstərmək istəyi Rəşad Nurini «İstanbul qızı» dramının motivləri əsasında «Çalıquşu» romanını yazmağa sövq etdi. «Çalıquşu» romanında hadisələr Anadoluda cərəyan edir. Lakin yazıçı Anadolunun timsalında bütün Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan ictimai-siyasi problemləri əks etdirib¹⁹⁰.

Bu əsərdə qadın və cəmiyyət, cəmiyyətin qadına ögey münasibəti, qızların maariflənməsinə qarşı törədilən əngəllər ön planda verilsə də, Rəşad Nuri Güntəkini qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizədə ciddi düşündürmüşdür. Müəllif «Çalıquşu»nun qəhrəmanı Fəridəni aldığı təhsili, davranışı, əxlaqı, namusu, dözümlü,

¹⁸⁹ https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99%C5%9Fad_Nuri_G%C3%BCnt%C9%99kin

¹⁹⁰ <http://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/33261.html>

iradəəsi, eləcə də cəmiyyətdə gedən proseslərə aydın baxışı ilə qadınlara və qadınlığa nümunə olacaq bir xarakter kimi təqdim etmişdir. Fikrimizcə, X.Səidin 1929-cu ildə bu əsərə müraciəti bir də bunlardan qaynaqlanırdı. Məlumdur ki, əsər Hənəfi Zeynallının redaktorluğu və ön sözü ilə işıq üzü görmüşdür.

Kitabın Türkiyədə geniş oxucu kütləsi qazanmasından söz açan Hənəfi Zeynallı yazırdı: «Çalıquşu» yazılıandan bəri dördüncü təbi yaşamaqdadır. Bugünkü Türkiyənin mütləq müqtədir bütün canlı nöqtələrində bu kitab okunmaqdadır, deniləyənə yəni olmasın gərək. Bu romana olan maraq Türkiyənin dirçəlməkdə olan burjuva sinfi üçün olduqca təbiidir. Çünki bu əvvələn Türkiyənin ictimai üzünü, onun içərisindəki sınıfların qarşılaşdığını və hazırkı Türkiyəni qurmuş olan öndəki təbəqələrin amal və arzularını ap-aydın ifadə edən bir romandı. Bizim dil ilə denilsə, bu kitab öz zəmanəsinin tərcumanı, «ictimai tələb» (sosialniy zakaz)dan doğan bir əsərdir. Bu kitabı yazdıran amilləri anlamaq üçün, sultanlar paytaxtı olan İstanbul Türkiyəsi ilə səfil və avara yaşayan geniş Anadolu kəndçi kütləsi arasındakı təzadları bilmək lazımdır. Sultanlıq dövrünün Türkiyəsində ümumiyyətlə, iki sinif tanınırdı: bunlardan biri əsgər, o biri isə «qələm məmuru». Bundan oyanı nə Türkiyənin, nə də türklərin idi»¹⁹¹.

«Çalıquşu» kimi möhtəşəm əsərinin Azərbaycan oxucularına çatdırılmasına münasibət bildirən filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi yazır: «X.S.Xocayev sanki Türkiyədə aldığı təhsil illərinə mənəvi borcu olaraq məşhur «Çalıquşu»nu (R.N.Güntəkin) Azərbaycan oxucusuna çatdırmaqla gerçəkləşdirmişdi. 1930-cu ildə Azərnəşrdə çap olunan bu əsərə «Ötən günlər»də olduğu kimi Hənəfi Zeynallı redaktorluq etmişdir. Hər iki əsər məzmun gözəlliyi ilə yanaşı, peşəkar, usta çevirməçi dəsti-xətti

¹⁹¹ Güntəkin R.N. Çalıquşu. Bakı, 1929.

ilə diqqəti cəlb edir, əsərlər o qədər axıcı təsir bağışlayır ki, orijinaldan fərqləndirmək mümkün olmur. Bu, təbii ki, türk təfəkkürünün dərinliklərinə, incə ruhuna bələdliliyindən, canikönlükdən bağlılığından irəli gəlmişdir»¹⁹².

Türkiyədə burjuaziyanın türklərin həyatında oynadığı mənfi roldan bəhs açan Hənəfi Zeynallı qeyd edirdi ki, Fəridənin qarşısında həll edilməsi lazım gələn bir problem dururdu. Parlaq və rahat həyat olan fransız məktəbi və bir də yazıq, kimsəsiz, fəqir çocuqların təhsil aldıkları «Quş adası». Fəridə fransız məktəbini buraxıb, «Quş adası»nı, fəqir çocuqları seçir. Deməli, Fəridənin əsl məqsədi Anadoluya, Vətənə və Vətən övladına vicdanla xidmət etməkdir.

Hənəfi Zeynallının ön sözündəki ideoloji sistemin özündən doğan bəzi ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə əsərin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri bir ön sözün verdiyi imkanlar çərçivəsində düzgün qiymətləndirilmişdir. Fikrimizcə, H.Zeynallının tez-tez burjuva cəmiyyəti, oradakı neqativ hallar, insanların hüquqsuzluğu barədə söz açmasının özü də marksist düşüncə tərzindən doğan bolşevik sifarişi idi.

Həyat reallıqlarını özündə əks etdirən və kifayət qədər ideya-estetik yükə malik olan belə bir roman X.S.Xocayevin repressiyasından sonra stalinizm dövründə müəllifi Türkiyə türkü olduğuna, çevirəni və redaktoru «vətən xaini» kimi güllələndiklərinə görə, zərərli burjuva ədəbiyyatı kimi kənara itələnmiş və unudurulmuşdur. Alimin qızı «Çalıquşu» əsəri ilə ilk «tanışlığını» belə xatırlayırdı: «Çalıquşu»nu mən bir dəfə – əllinci illərdə təsadüfən görmüşəm. 132 sayılı məktəbdə dərs zamanı şagirdlərdən birinin partasının üstünə bir kitab qoyulmuşdu. Əvvəl dedim ki, kitabı yığışdır. Ancaq həm də kitabı götürüb

¹⁹² Almaz Ülvi. Dilçi – şərqsünas X.S.Xocayev. Ədəbi əlaqələr. Toplu VIII. Bakı, Elm və Təhsil, 2014.

vərəqlədim. Atamın adını görəndə, məni sanki ildırım vurdu, gözlərimdə sanki od parıldadı. Bu, atamın Azərbaycan türkcəsinə çevirdiyi «Çalıquşu»ydu».

Göründüyü kimi, total sistem elə etmişdir ki, Bəhicə xanım kimi bir ziyalı «Çalıquşu»nu dərhal tanımamış, yalnız atasının adını gördükdən sonra, bu kitab onun diqqətini çəkmişdir. Təbii ki, «Çalıquşu» stalinizmin kənara itələdiyi minlərlə əsərlərdən biri idi. Burju-millətçi yarlığı vurularaq kənara itələnən əsərlərdən biri də X.S.Xocayevin böyük zəhmət hesabına tərcümə etdiyi XI əsrin ədəbi-mədəni abidəsi olan Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri idi.

«Divanü lüğət-it-türk» əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və taleyi

«Divanü lüğət-it-türk» əsəri böyük türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığının zirvəsidir. Bu zirvədən baxanda alimin ərəb dilinin incəliklərinə necə dərinədən bələd olduğunun şahidi olursan.

M.Kaşğari yazırdı: «Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bələğətlişi, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətlişi, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, cigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib

elədim»¹⁹³.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıتماğa xidmət edirdi. XX əsrin əvvəllərində isə əsas vəzifə həmin möhtəşəm və fundamental sənət abidəsini türklərin özlərinə və bütün dünya xalqlarının dillərinə çatdırmaqdan ibarətdi. Bunun ən yaxşı yolu «Divanü lüğət-it-türk»ün (türk ensiklopediyasının) türk xalqlarının, eləcə də digər xalqların dillərinə tərcüməsi idi.

«Divan»ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir. Bu işlə bağlı ilk addım Türkiyədə atılmışdı. Ömrüboyu dəftərdar və mülkiyyə müfəttişi işləyən, qədim əlyazma kitabları toplayan, böyük mütəfəkkir Əli Əmiri Əfəndi 1914-cü ildə «Səhhaflar çarşısı»nda qiymətli bir kitabın 30 qızıl lirəyə satıldığını eşidir. Daha doğrusu, kitab dükanının sahibi Bürhan bəy Əli Əmiriyə demişdir ki, mənə qiymətli bir kitab gətiriblər, onu 30 qızıl lirəyə satırlar. Mən bunu yüksək qiymətə alır deyə Maarif Naziri Əmirulla Əfəndiyə apardım. O da köməkçisinə həvalə etdi. Köməkçi bir həftədən sonra mənə bildirdi ki, 10 lirəyə alarıq. Mən bildirdim ki, kitabın sahibi onu 30 lirədən aşağı satmır. O isə cavabında dedi ki, «biz 30 lirəyə bir kitabxana satın alarıq». Kitab sahibi sabah kitabı geri alacaq. Baxın, əgər istəyirsinizsə siz götürün.

Əli Əmiri Əfəndi (1857-1924) kitabla tanış olur, bir qədər Bürhan bəylə danışdıqdan (bazarlıqdan, alış-verişdən) sonra hə-

¹⁹³ Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğət-it-türk» (tərcümə edənə və nəşrə hazırlayanı Ramiz Əskər). Bakı, Ozan, 4 cildə, I cild, s. 55.

min qiymətli əsəri 3 qızıl lirə dükənin sahibinə verməklə 33 qızıl lirəyə alır. Əli Əmiri Əfəndinin çarşıda apardığı danışqlar zamanı məlum olur ki, «Divanü lüğət-it-türk»ün yeganə əlyazmasını İstanbulda yaxın əqrəbalarından bir qadına Nazif Paşa vermiş və demişdir: «Bax, sənə qiymətli bir kitab verirəm. Bunu iyi mühafizə et, bir sıxıntıya düşsən kitabçılara götür, amma altın para otuz lirədən aşağıya vermə»¹⁹⁴.

Maraqlıdır ki, buna uyğun bir hadisəni də «Ədəbiyyat qəzeti»nə verdiyi müsahibəsində Xalid Səidin qızı Bəhicə xanım danışmışdı. O demişdi ki, hələ həbs olunmamışdan qabaq atanın anama dediklərini öz qulaqlarımla eşitdim və heç unutmadım... Üç qovluq vardı. «Divan»ın tərcüməsi həmin qovluqlardaydı. Qovluqları anama göstərib dedi ki, məndən sonra bu qovluqları istəsələr vermə. Əgər sizə pul lazım olsa və qovluqları vermək məcburiyyətində qalsanız, onları tərəzidə çəkdirərsən, nə qədər gəlsə, müqabilində o ağırlıqda da qızıl tələb edərsən. Yəqin ki, o, bunu məcazi mənada deyirdi. Qovluqdakı əlyazmaların necə qiymətli olduğunu bildirmək istəyirdi¹⁹⁵. Sonrakı hadisələr də göstərdi ki, nə Nazif Paşa, nə də Bəhicə xanım yanılmamışdı. Həqiqətən də, bu kitab türk xalqlarının olduqca qiymətli bir sərvəti idi.

Kitabı aldıqdan sonra Əli Əmiri öz sevincini belə ifadə etmişdi: «Bu kitabı aldım, evə gəldim. Yeməyi, içməyi unutdum... Bu kitabı kitabçı Bürhan 33 lirəyə satdı. Fəqət mən bunu neçə misli ağırlığındakı almaslara, zümrüdlərə dəyişmə-rəm»¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Muhtar Tevfikoğlu. Ali Emiri Efendi. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s.76.

¹⁹⁵ <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/5199-menim-adimi-ismayil-hikmet-qoyub>

¹⁹⁶ <http://teref.az/turk-dunyasi/99431-divani-luget-it-turk-ucun-oldurulen-onlarla-elm-adami.html>

Qısa zamanda «Divan»ın şöhrəti aləmə yayılır. Bir çox ziyalılar – Fuad Köprülü, Ziya Göyalp və onlarca başqa görkəmli alimlər kitabı görmək və oxumaq istəyir. Lakin kitabın itəcəyindən ehtiyat edən Əli Əmiri Əfəndi Kilisli Rifətdən başqa, kimsəni kitaba yaxın buraxmır. Hətta bu kitabın Ziya Göyalpə verilməsi və onun təqdimatı ilə nəşri məsələsinə iki deputat, bir qədər sonra isə baş nazir Tələt Paşa qarışır. Tələt Paşa Əli Əmiri Əfəndidən acizənə şəkildə xahiş edir ki, bu kitabın nəşrinə icazə versin. Əli Əmiri Əfəndi bu işin Kilisli Rifətə tapşırılması şərtilə razılığını bildirir. Beləliklə, kitabın nəşrinə icazə alınır.

Tələt Paşa qarşılıq olaraq Əli Əmiriyə 300 tele qızıl pul göndərir. Əli Əmiri Əfəndi böyük ehtiram və üzrxahlıqla Tələt Paşaya belə bir məktub göndərir: «Lütfünüz, qədirbilənliyiniz üçün təşəkkür edirəm, fəqət pulu qəbul edə bilmərəm. Çünki vətənə kiçik bir xidmət müqabilində pul almış olacağam. Bu isə vicdanıma ağır gələn bir şeydir, bundan dolayı sizə təşəkkür edərək, pulu geri qaytarıram. Siz pulu yardıma ehtiyacı olan bir neçə namuslu ailəyə paylasanız, mənim sizə təşəkkür edəcəyim kimi, Cənabi-Haqq da məmnun olar. Bu sədəqənin adı da «Divanü lüğati-it-türk sədəqəsi» olsun»¹⁹⁷.

Yakup Deliömeroğlu «Divan»a olan maraqla bağlı olduqca qiymətli məlumat verir və göstərirdi ki, Əli Əmiri Əfəndiyə Macarıstan Elmlər Akademiyasından belə bir təklif gəlmişdir ki, «Divan»ı 10 min qızıla almaq istəyirlər. Fransızlar isə daha böyük vədlər təklif edirdi. Onlar bildirirdi ki, kitabın müqabilində Əli Əmirinin adına Parisdə kitabxana yaratmağa və 30 min ingilis funt sterlinqi ödəməyə hazırdırlar. Əli Əmiri Əfəndi hər iki təklifi mədəni surətdə rədd etmiş və fransızlara bildirmişdir ki, «mən bu kitablara dövlətin verdiyi maaşla yığdım,

¹⁹⁷ <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2012/aprel/246367.htm>

öldüyüm zaman onların millətimə qalmasını istəyirəm»¹⁹⁸.

Göründüyü kimi, bütün tərəfləri ilə milli ziyalı olan Əli Əmiri Əfəndi milli-mənəvi dəyərləri, heç bir qızıl və altunla ölçüyə gəlməyən xalqın yaratdığı sərvətləri yadların maddi dəyərlərindən qat-qat üstün tutmuşdur. Milli sərvətlərin onu yarıdan xalqa məxsus olduğunu bildirmişdi. Deyilənlər Əli Əmiri Əfəndinin nə qədər böyük bir xarakterə malik olduğunu da üzə çıxarır.

«Divan»a maraq artdıqca, onun oğurlanması və ya götürülməsi ehtimalı da çoxalır. Ona görə də kitab Kilisli Rifətə verildikdən sonra onun harada saxlanılması ciddi problemə çevrilir. K.Rifət əvvəlcə, kitabı kütləvi kitabxanaya vermək və orada oturub nəşrə hazırlamaq istəyir. Lakin onun bu istəyi baş tutmur. Çünki kitabxananın müdiri oraya çox adamın gəlib-gətdiyini bəhanə gətirərək K.Rifətlə razılaşmır. Sonra onu məktəbdəki dəmir seyfə, mühasibatlıqda və başqa yerlərdə saxlamaq istəmişlər, lakin bunlar da etibarlı yer hesab edilməmişdir. Və sonda K.Rifət belə qərara gəlmişdir ki, onu öz evində saxlasın. O, iş otağındakı divara mismar vurmuş, kitabı çantaya qoyaraq oradan asmış, işlərkən götürmüş, işləyib qurtardıqdan sonra yenidən yerinə qoymuşdur. Özü evdə olmayanda isə övladları növbə ilə ona keşik çəkmişlər. Kilisli Rifət gecə yatanda çantanı başının altına qoymuşdur. Beləliklə də, Kilis ailəsi belə bir qiymətli kitabın təhlükəsizliyini təmin edə bilmişdir.

Və nəhayət, müəyyən gərginliklərdən və böyük zəhmətdən sonra kitabın birinci və ikinci cildləri 1915-ci, üçüncü cild isə 1917-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Beləliklə, hər cildi 300 nüsxədən ibarət olan «Divanü lüğət-it-türk» əsəri geniş oxucu kütlələrinin ixtiyarına verilmişdi. Bu nəşrdən sonra kitabın oğurlan-

¹⁹⁸ Yakup Deliömeroğlu. Kaşğarlı Mahmut 1.000 yaşında veya 2008 Kaşğarlı Mahmut Yılı. Kardeş Kalemler, sayı 6, Haziran 2007, s. 80-89.

ması, yandırılması və itməsi təhlükəsi də aradan qalxmış oldu.

Əli Əmirinin tərcümeyi-hal materiallarından aydın olur ki, o, ehtiyac içərisində yaşamasına baxmayaraq, minlərlə qədim kitab və nadir əlyazmalar almış, onları itib-batmaqdan, məhv olmaqdan və digər dövlətlərin əlinə keçməkdən xilas etmişdir. O, topladığı (əslində, böyük əksəriyyətini satın aldığı – C.Q.) bəşəri inciləri (əlyazma və kitabları) İstanbuldakı Feyzulla Əfəndi kitabxanasına bağışlamışdır. Professor Ramiz Əskər bu xüsusda yazır: «...Əli Əmiri Əfəndi 12.000 kitabı və 4.500 əlyazmanı təmənnəsiz olaraq həmin kitabxanaya bağışlamış, bütün israrlara baxmayaraq, bu kitabxanaya öz adının verilməsinə qarşı çıxmış, onu «**Millət kitabxanası**» adlandırmağı münasib saymışdır. «Divanü lüğət-it-türk»ün (DLT-nin) yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda bu kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alınaraq, Əli Əmiri fondunda mühafizə olunur»¹⁹⁹.

Əli Əmirinin xeyir-duası ilə Kilisli Rifət (1873-1953) əsəri nəşr edərək türk xalqları arasında yayılmasını təmin etdikdən sonra onun tərcüməsi məsələsi xeyli aktuallaşdı. 1925-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) sifarişi ilə Samih Rifət və Mehmet Akif tərcüməyə cəlb edilsələr də, bu işi başa çatdırma bilmədilər. Hər halda əsərin TBMM-nin diqqətini cəlb etməsi «Divan»a olan marağın ifadəsi idi.

Keçən əsrin 30-cu illərində ərəb dilində olan «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsinə marağ daha da artdı. Kilisli Rifət belə «Divan»ın türk dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmağa başladı. Daha doğrusu, K.Rifət «Divan»ın ərəbcə çapına nail olsa da, türk dilinə tərcüməsinə və nəşrinə nail ola bilmədi.

¹⁹⁹ Ramiz Əskər. Türkologiyanın şah əsəri. Bakı, 2020, səh. 43.

Həmin illərdə lüğətin tərcüməsi ilə məşğul olanlardan biri də Təvfiq Dəmiroğlu olmuşdur. Onun tərcüməsi bütün lüğəti əhatə etməmiş, bəzi nümunələr buraxılmış və bəzi yerlər ixtisar edilmişdir. Onlarla zəhmətkeş alimin görə biləcəyi işi təkbəşinə görə, Şərqi nadir incilərini dilimizə çevirən, onu müasir oxucuya çatdıran, professor Ramiz Əskər «Türkologiyanın şah əsəri» monoqrafiyasında yazır ki, «Divan»ı tərcümə edən üçüncü şəxs Konyalı Atif Əfəndi olmuşdur. Onun 7 dəftərə yazılmış tərcüməsinin həcmi 943 səhifədir. Bu tərcümə Kilisli və Təvfik Dəmiroğlu tərcüməsinə nəzərən, daha dolğun və düzgündür. Lakin o, bəzi şeir və savları yalnız onların ərəbcə açıqlamalarına görə çevirmişdir»²⁰⁰.

1920-1940-cı illərdə «Divan»ın tam və mükəmməl tərcüməsi Besim Atalay tərəfindən həyata keçirilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, bu tərcümə mütəxəssislər tərəfindən mükəmməlliyi və dəqiqliyi baxımından bu gün də digərlərindən uca tutulur. O, «Divan»ın 1939-cu ildə I cildini, 1940-cı ildə II cildini, 1941-ci ildə isə III cildini çap etdirir. Bundan başqa, Besim Atalay 1942-ci ildə kitabın faksimilesini, 1943-cü ildə isə indeks cildini nəşr etdirmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk»ün Sovetlər dönəmində, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də, nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də «Divan»ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xəlid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndi və tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xəlid Səid «Divanü lüğət-it-türk»ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri idi. Onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı «Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия

²⁰⁰ Ramiz Əskər. Türkologiyanın şah əsəri. Bakı, 2020, səh. 45.

лингвистическая, Баку: 1936, с. 105-112» məqaləsi Azərbaycanca divana həsr olunmuş ilk elmi məqalələrdən idi²⁰¹. «Divan»ın tərcüməsi və taleyi barədə bir qədər sonra daha ətraflı məlumat verəcəyik.

1944-cü ildə Şərqi Türkünstan Respublikasının lideri Əhmətcan Qasiminin göstərişi ilə əsərin uyğur dilinə tərcüməsi ilə İsmayıl Damollam məşğul olmuşdur. Görkəmli alim və tərcüməçi İsmayıl Damollam əsərin bir qismini uyğur dilinə tərcümə etsə də, vəfat etdiyindən iş yarımçıq qalmışdır.

1952-1954-cü illərdə «Divanü lüğət-it-türk»ü uyğur dilinə tərcümə edən tarixçi-şair Əhmət Ziyayi həbs edilmişdir. Əhmət Ziyayi millətçilikdə ittiham edilərək həbs olunsaydı və bir müddət həbsxanada yatsaydı da, tərcüməni başa çatdırmış, lakin nəşrinə nail ola bilməmişdir²⁰². Professor Ramiz Əskər yazır ki, Əhmət Ziyayinin ərəbcə gözəl bilən qardaşı Məhəmməd Feyzi 6 nəfərlik komissiya yaratmışdır. Komissiya Əhmət Ziyayinin tərcüməsini təkrar gözdən keçirmiş, bəzi təkmilləşmə işləri aparmış və çapını məqsədəuyğun hesab edərək onun nəşri üçün rəy də vermişdir. Komissiyanın rəyi əsasında 1957-ci ildə Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunun Mədəniyyət Nazirliyi həmin əlyazmanı Pekində nəşr etdirməyi qərara almışdır. Lakin

²⁰¹ **Qeyd.** Xalid Səidə qədər “Divan” barədə Cabbar Əfəndizadə “Azəri türklərinə və azəri türkcəsinə bir nəzər” (1924) və Mirzə Möhsün “Mahmud Kaşğari, yaxud miladi XI əsrdə böyük bir türk filoloqu” (1924) məqaləsində bəhs açmışdır. Bu barədə daha elmi və fundamental söz deyən P.K.Jüze olmuşdur. O, ikisi Azərbaycan dilində, biri isə rus dilində olmaqla, 1925-1928-ci illərdə 3 məqalə yazmışdır. Bunlardan başqa, “Divan” barədə Hənəfi Zeynallı, B.Çobanzadə, Əmin Abid və başqaları da kitab və məqalələrində bəhs açmışlar.

²⁰² Muxlisov Y. Ob uyqurskom perevode «Divanu luqat-it-tyurk», CT, 1972, № 1, s. 150.

əlyazma nəinki çap edilməmiş, əksinə 1957-ci ilin sonunda başlayan «yerli millətçiliyə qarşı kampaniya» çərçivəsində müsadirə edilərək yandırılmışdır. Əsərin tərcüməçisi Əhmət Ziyayi bu tərcüməyə görə yenidən repressiyaya məruz qalmış və 20 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Əhməd Ziyayi daha sonra edam olunmuş, ailəsi və komissiyanın üzvləri sürgün edilmişdir²⁰³.

Sovetlər dönəmində DLT-nin özbək dilinə tərcüməsini Salih Mütəllibov yerinə yetirə bilmişdi. Yəni o, başqalarından fərqli olaraq, «Divan»ı həm tərcümə etmiş, həm də nəşrinə nail olmuşdur. Kitabın I cildi 1960, II cildi 1961, III cildi isə 1963-cü ildə nəşr edilmişdir. Salih Mütəllibovun Qəni Əbdürrəhmanovla birgə hazırladığı «Divan»ın indeks cildi isə 1967-ci ildə çap edilmişdir.

1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində Əlibəy Rüstəmov əsəri rus dilinə tərcümə etmişdir. A.N.Kononov yazırdı ki, özbək filoloqu Ə.Rüstəmov bu abidənin rus dilinə tərcüməsini başa çatdırmışdır. Ümid edirik ki, «Divan» iki-üç ilə nəşr ediləcəkdir²⁰⁴. Təəssüf ki, Əlibəy Rüstəmovun rus dilinə tərcüməsi xeyli keçdikdən sonra – 2010-cu ildə işıq üzü gördü. «Divanü lüğət-it-türk»ün nəşri SSRİ dağıldıqdan sonra qısa müddətdə bir neçə dildə (qazax, özbək, rus, Azərbaycan, uygur...) çap olundu.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, «Divanü lüğət-it-türk»ün sovetlər dönəmində nəşri imperiyanın maraq dairəsində olmamışdır. 70 illik mövcudluğu dövründə «Divanü lüğət-it-türk» müxtəlif türk dillərinə, hətta rus dilinə tərcümə edilsə də, Moskva onun nəşrinə müxtəlif bəhanələrlə mane olmuşdur.

«Divan»ın Salih Mütəllibov nəşrinə gəldikdə isə, deməliyin

²⁰³ Əskər R. Türkologiyanın şah əsəri. Bakı, 2020, səh. 50.

²⁰⁴ A.N.Kononov. İzuçenie «Divanu luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşkarskoqo v Sovetskom Soyuze. CT. 1973, № 1, s.6.

ki, bu səbəbsiz deyildi. Məlumdur ki, İosif Vissorianoviç Stalinin ölümündən, xüsusilə də 1956-1957-ci illərdən sonra Sovetlər məkanında ictimai-siyasi mühitdə bir qədər yumşalma, loyallaşma, mülayimləşmə prosesi başladı. N.S.Xruşşovun apardığı islahatlar nəticəsində yasaq və qadağalar nisbətən aradan qaldırıldı. Repressiya qurbanlarının bir çoxu reabilitasiya olundu. Hətta əksinqilabi, burjua-millətçi ideyaları yaymaqda ittiham edilərək 1950-ci ildən yasaqlanan «Kitabi-Dədə Qorqud»a qoyulmuş qadağa 1959-cu ildə aradan qaldırıldı. Millətçilikdə ittiham olunan bəzi şair və yazıçılar orta və ya ali məktəblərin dərslərlərində yer aldı və onlar Azərbaycanın mütəfəkkir yazarları kimi tədris olunmağa başlandı. Vətən xaini, xalq düşməni yarlığı ilə güllələnən yazıçı və şairlərin «Seçilmiş əsərləri» (bəzilərinin 2, 3 və hətta 4 cildlikləri) kütləvi tirajla çap edildi. Bir çox dram əsərləri Azərbaycan, eləcə də SSRİ tərkibində olan digər dövlətlərin səhnəsində yer aldı, ayrı-ayrı xalqların dillərinə tərcümə olundu. Salih Mütəllibovun M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərini özbək dilinə tərcüməsi də belə bir dövrə təsadüf etdiyindən onun nəşr sahəsində sadəcə bəxti gətirmişdi, desək yanlışdır. Göründüyü kimi, bu qadağa və maneələr heç də təsadüfi deyildi. Sovet totalitar idarə sisteminə türk xalqlarının milli kimliyini, milli qüdrət və əzəmətini ifadə edən belə bir ensiklopediyanın nəşr edilməməsi bir çox amillərlə bağlı idi.

Birincisi, bu kitab türk xalqının genetik kodunu, şəcərəsini, tarixi inkişaf mərhələlərini və milli kimliyini özündə ehtiva edir. Qəhrəmanlıq və cəngavərliklərlə dolu olan türk xalqlarının milli kimliyinin SSRİ xalqlarına çatdırılması, onların qüdrət və əzəmətinin böyüklüyünün görünməsi arzuolunan deyildi. Böyük tarixi keçmiş olan türklərin klassik ədəbi-mədəni irsinə nihilis münasibət Sovet imperiyasının xislətindən doğurdu. Çünki «Divan»da türkün geniş məsşətdə bütün tərəfləri ilə

görünən və böyük əraziləri əhatə edən coğrafiyası, türk xalqlarının yaşam tərzini, onların müstəqil idarəçilik qabiliyyətləri, hər b sənətinə dərindən yiyələnmələri və dövlətçilik ənənələri öz əksini tapmışdı. Bütün bunların geniş oxucu kütlələrinin istifadəsinə verilməsi Sovet imperiyasının maraqlarına tamamilə zidd idi.

İkincisi, «Mahmud Kaşğarının «Divan»ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur»²⁰⁵. Mahmud Kaşğarının «Divan»da təqdim etdiyi dünya xəritəsində Xorasan, Kirman, Dərbənd, Azərbaycan öz əksini tapsa da, həmin bölgədə Ermənistan yoxdu. Həmin xəritədə səhralar, hətta vəhşi heyvanların yaşadığı bölgələr göstərilib, lakin nə səhrada, nə vəhşi heyvanlar, nə də insanlar arasında ermənilər yoxdu. M.Kaşğarının təqdim etdiyi dünya xəritəsində Rusiya böyük güc və qüdrət sahibi olmadığı kimi, belə geniş ərazilərə də malik deyil, adi və gücsüz dövlətlərdən biridi.

Buradan və mövcud olan digər ən qədim xəritələrdən çıxış edərək cəsarətlə deyə bilərik ki, bu coğrafi ərazilərdə Ermənistan nəinki Qafqazda, ümumiyyətlə, dünya xəritəsində yoxdu. XI əsrin ədəbi abidəsi olan belə bir əsər türklərin ermənilərdən fərqli olaraq, bu ərazilərdə aborigen olduğunu faktlı və predmetli şəkildə ifadə edirdi. Eyni hal «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyasında da müşahidə olunur. Nəzərə alsaq ki, bu abidlərdəki coğrafi ərazilər göstərilərkən erməni və Azərbaycan münəqişəsi yox idi, onda həmin sənədlərin obyektivliyinə şübhə yeri qalmır. Bu, o deməkdir ki, ermənilər indi yaşadıkları ərazilərə çox-çox sonralar – XIX əsrdən tədricən köçürülmüşlər. «Divan»ın nəşrinə mane olan amillərdən biri də bu idi.

Üçüncüsü, bu kitab hər şeydən öncə türklərin zəngin və qədim tarixə, eləcə də misilsiz mədəniyyətə malik olduqlarına şa-

²⁰⁵ Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2017, s. 38.

hidlik edirdi. Sovet imperiyası isə onun əyalətlərinin, xüsusilə də türklərin rusalardan daha qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduğuna qısqançlıqla yanaşır və buna olan imperiya xislətini gizlətmirdi. Daha doğrusu, türkü türkə və türkü dünyaya tanıdan belə bir qədim və möhtəşəm kitabın müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq işıq üzünə çıxması imperiyanın müstəmləkəçilik maraqlarına uyğun deyildi. Bu tərcümələrin nəşrinə icazə vermək türkün özünü tanımasına, türkün özünüdərkinə şərait yaratmaq idi.

Maraqlıdır ki, Xalid Səidin «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsi ilə bağlı fikir və mülahizə yürüdən (indiyə kimi bu barədə ayrıca bir tədqiqat aparılmayıb) alimlər tərcümənin gücündən və gücsüzlüyündən, kamilliyindən və çatışmazlıqlarından, eləcə də elmi-nəzəri məziyyətlərindən daha çox onun taleyindən danışmışlar.

Fikrimizcə, bu aşağıdakı amillə bağlıdır:

1) 1937-ci ildə tərcüməsi başa çatan DLT-ni görən, oxuyan və ya redaktə edən şəxslərin vətən xaini yarlığı ilə güllənən X.S.Xocayev barəsində söz deməyin, tədqiqat aparmağın nə qədər təhlükəli olduğunu bilmələri.

2) Sovet imperiyasının bu tipli milli əsərlərin təbliğinə düşünlümsürətdə mane olması.

3) DLT-nin Xalid Səid tərcüməsinin bir müddətdən sonra yoxa çıxması, tədqiqatçıların həmin əsəri bu gün belə əldə edə bilməmələri.

4) Bəzi alimlər həmin «Divan»ın harada olduğunu desələr də, axıracan onun arxasınca gedib üzə çıxarmamaları...

Məlumdur ki, «Divan»ın Azərbaycan dilinə tərcüməsi barədə ilk elmi söz deyən elə Xalid Səidin özü olmuşdur. O, 1936-cı ildə yazdığı məqaləsində abidədən istifadənin mümkünlüyü,

tərcümə zamanı üzləşdiyi çətinliklər haqqında məlumat vermiş və eyni zamanda əsərdəki tərcümədən müəyyən nümunələri oxucuların diqqətinə çatdırmışdı. Xalid Səid Xocayevin təqdim etdiyi nümunələr içərisində bir atalar sözü də verilmişdir: «Yılan kəndi əkrisin bilməs, təfi boynın əgri ter (İlan öz ayrılıyın bilməz, dəvə boynunun əyri olduğunu söylər). Bu məsəl özündə olan (eyb) ilə (başqasını) eyibləyən şəxs haqqında deyilir»²⁰⁶.

Tədqiqatçı alim Azər Turan Xalid Səid Xocayevin məqaləsində verilmiş bu parça ilə Besim Atalayın tərcüməsindəki oxşar məqamlar arasında paralellik apararaq yazır: «Yeri gəlmişkən, o da diqqətdən yayınmır ki, Xalid Səidlə Besim Atalayın tərcümə etdikləri mətnlərdə oxşar, bir-biri ilə səsleşən məqamlar da yox deyil... 1935-ci ildə Xalid Səid «Divanü lüğat-itürk»dəki «Əyri» maddəsini: «Əgri – əyri olan bir şey... Məsəl: Yılan kəndü əkrisin bilmas təfi boynın əkri ter». Mənası: İlan öz ayrılıyını bilməz, dəvə boynunun əyri olduğunu söylər. Bu məsəl özündə olan (eyb) ilə (başqasını) eyibləyən şəxs haqqında deyilir» – şəkildə, 1939-41-ci illərdə Besim Atalay isə: «Egri: Şu savda da gelmişdir. Yılan kendü egrisini bilmes tevi boynın egri, – ter = yılan kendi egrisini bilmez, deve boynuna egri, – der». Bu sav, kəndində olan bir şeylə başqasını kınayan kimse için söylenir», – tərzində tərcümə etmişdi»²⁰⁷.

Filologiya elmləri doktoru Ağaverdi Xəlil «Əski türk savlarının semiotikası» adlı monoqrafiyasında Xalid Səidin «Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского» adlı məqaləsindən çıxış edərək divanın məzmunu, tərcüməsi, orada qoyulmuş məsələlər və onun strukturu barədə qısa məlumat verir:

²⁰⁶ Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая. Баку: 1936.

²⁰⁷ Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, 2009, s. 14.

«X.S.Xocayev M.Kaşğarlıının «Divan»ın girişində verdiyi məlumatlara əsaslanaraq, tərcümə nəşrinin ümumi konturlarını M.Kaşğarlıının təqdim etdiyi kimi yox, tərtib etmək istədiyi kimi on dörd mövzu üzrə müəyyənləşdirir; M.Kaşğarlıının girişdə adını çəkdiyi, amma kitabda vermədiyi «sifətlər» və «feilin indiki gələcək zaman formasının (müzari) dəyişmə qaydaları», funksional-qrammatik xüsusiyyətlərini də kitabda müvafiq bölmələrdə bərpa etməyi nəzərdə tuturdu. X.S.Xocayev DLT-də səpələnmiş şəkildə verilmiş qrammatik bilgiləri bir araya gətirərək müəllifin giriş sözündən sonra ayrıca bir qrammatika bölməsi kimi bütün sözləri əlifba sırası üzrə həm ərəb qrafikasında, həm də latın qrafikasında verməklə tərtib etdiyini yazırdı. O həm də tərcümə olunmuş sitatları, atalar sözü və şeir parçalarını ərəb və yeni türk əlifbasında təqdim edirdi»²⁰⁸.

A.Xəlil göstərirdi ki, Xocayev Kaşğarlıının ərəb dilinə tərcümə etdiyi mətnlərə verdiyi izahı mötərizədə ayrıca göstərməyi təklif edirdi. Bizim də müşahidələrimizə uyğun olaraq X.S.Xocayev Kaşğarlıının sitatlarını (örnekleri) tərcümə edərkən onları çox geniş mənada götürdüyünü, ifadənin funksional-semantik paradiqma cərgəsinin sintaqmatik formasının təbii dildən «uzaqlaşmış» adekvat vahidlərlə verdiyini görür. Kaşğarlıının atalar sözlərinin izahında (təbii ki, həm də tərcüməsində) bəzi uyğunsuzluqlar vardır.

Xalid Səidin 1936-cı ildə (təkrarən 1988-ci ildə) çıxan məqaləsindən²⁰⁹ çıxış edən Ağaverdi Xəlil göstərir ki, əski türkcə ərəb əlifbasında mətnlərin transkripsiyasının verilməsində bir

²⁰⁸ Ağaverdi Xəlil. "Əski türk savlarının semiotikası". Bakı, "Səda", 2006, 41.

²⁰⁹ Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая. Баку, 1936, с. 105-112; Ходжаев Х.С. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского. Советская тюркология. Баку, 1988, № 3, с. 100.

sıra çətinliklərin olduğunu X.S.Xocayev də qeyd etmişdir. «Məsələn, q, n (nq), k kafı, i, u, ı (ı) yayla, o, ö, u vavla, c, ç cımlə yazılır. Ona görə də onların yeni əlifba ilə transkripsiyasını vermək qeyri-mümkündür. O, bu çətin transkripsiyalaşdırılan səs-qrafem uyğunsuzluğuna «o» və «u» səslərinin işarə bəsitliyindən gələn düzgün oxunuş və düzgün yazılış problemlərini də əlavə edir. Oxşar problem «c» və «ç» səslərinə də aiddir. Doğrudur, M.Kaşğarlı türk dillərində «c»-nin az işləndiyini yazır, amma bu, heç də o demək deyildir ki, bütün «c»-lər «ç» kimi oxunmalı və ya yazılmalıdır. Təbii ki, ərəb yazısında «ə» və «e»-nin fərqlənməməsi də bu kompleksə daxildir²¹⁰.

Xalid Səidin tərcüməsi barədə ilk məlumat verənlərdən biri də tanınmış dilçi alim Arif Rəhimov olmuşdur. O, «Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası» adlı namizədlik dissertasiyasında yazırdı: «30-cu illərin ikinci yarısında SSRİ EA Azərbaycan filialı Dilçilik bölməsinin tapşırığı ilə Xalid Səid Xocayevin rəhbərliyi altında P.K.Juze, Ə.Ələskərzadə, F.İsmixanov və Ə.Dəmirçizadə «Divan»ı Azərbaycan dilinə tərcümə edirlər. X.S.Xocayevin 1936-cı ildə dərc olunmuş bir məqaləsində bu tərcümənin xarakteri, tətbiq ediləcək yeni qaydalar və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Tərcümə işi 1939-cu ilədək başa çatmış, həmin ildə professor S.E.Malov və A.N.Kononov tərəfindən, bir az sonra isə 1940-1946-cı illərdə Azərbaycan alimləri M.R.Əskərli, S.Nizami, C.Əfəndiyev, M.Ə.Xəlifəzadə və b. tərəfindən üç dəfə redaktə olunmuşdur». Hazırda makinada yazılmış və nisbətən naqis olan bu tərcümə Azərbaycan SSR Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində on bir qovluqda saxlanmaqdadır /inv. 401-409/. Şübhəsiz ki, naqisliyinə və dərc olunmasına baxmayaraq, həmin tərcümə «Divan»ın SSRİ də ilk

²¹⁰ Ağaverdi Xəlil. «Əski türk savlarının semiotikası». Bakı, «Səda», 2006, 41.

tərcüməsi kimi qiymətləndirilməlidir»²¹¹.

Filologiya elmləri namizədi Arif Rəhimov oxucuların diqqətinə çatdırırdı ki, «Müharibədən sonrakı dövrdə bir-iki istisnayı nəzərə almasaq, Azərbaycanda M.Kaşğari «Divan»ına dair tədqiqatlar 60-cı illərdən genişlənməyə başladı. Bu zaman Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cəfər və C.Əfəndiyev «Divan»ı yenidən tərcümə etdilər, lakin təəssüf ki, bu tərcümə də başa çatıb işıq üzünə görmədi. Digər tərəfdən isə Azərbaycan alimləri həm «Divan» haqqında, həm də «Divan»ın Azərbaycan dili ilə müqayisəsinə aid bir sıra dəyərli əsərlər yaratdılar. Arif Rəhimov eyni zamanda yazırdı ki, «Burada maraqlı bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində «M.Kaşğari. Türkcə-rusca lüğət» adı ilə üç qovluğa rast gəldik. Nə vaxt və kimlər tərəfindən hazırlandığı göstərilməyən və biri «Divan»ın II cildinə (inv. 411), bir-birinin eyni olan digər ikisi isə III cildə (inv. 410 və 412) aid edilən bu tərcümə naqisliyinə, yarımçıqlığına baxmayaraq, «Divan»ın rus dilinə tərcüməsində ilk təşəbbüs sayıla bilər»²¹².

Arif müəllimin qeyd etdiyi «Xalid Səidin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən tərcüməçilər» qrupuna münasibət bildirən professor Ramiz Əskər yazır: «Əslində, bu, məsləhətçilər qrupu olmuşdur, əsəri X.S.Xocayev təkbəşinə tərcümə etmişdir. Həmin tərcümənin əlyazması hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır»²¹³. Təəssüf ki, biz Ramiz müəllimin dediyi «məsləhətçilər qrupu»nun yaradılması ilə bağlı hər hansı bir elmi-rəsmi mənbəyə və ya xatirəyə rast gəlmədik. Bizə elə gəlir ki, belə bir qrup da

²¹¹ Rəhimov A. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası (Namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1985, s. 12.

²¹² Rəhimov A. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası (Namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1985, s. 12.

²¹³ Ramiz Əskər. Türkologiyanın şah əsəri. Bakı, 2020, səh. 47.

olmamışdır. Əgər belə bir qrup olsaydı, böyük ədəb və əxlaq sahibi olan, müasirlərinin xatirələrində deyildiyi kimi, «təvazökar, az danışan, vicdanlı və namuslu vətəndaş» Xalid Səid Xocayev 1936-cı ildə yazdığı məqaləsində ən azı həmin qrupa etdikləri köməyə görə öz minnətdarlığını bildirərdi. Bundan başqa, qrupa daxil olanların bəziləri ərəb dili üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssis deyil, bəziləri isə keçən əsrin 30-cu illərində bu iş üçün olduqca gənc və təcrübəsiz idilər. Hər halda belə bir qrup olsaydı, o, 1930-cu illərin sənədlərində öz əksini tapardı.

Araşdırıcı Nazilə Səfərova professor Panteleymon Krestoviç Juze (1870-1942) ilə bağlı başqa mətləbin üzərinə işıq salır: «X.Səidin axıncı işi Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk»ün tərcüməsidir. X.Səidin ölümündən sonra belə bir mülahizə vardır ki, guya X.Səid bu əsəri şərqsünas P.K.Juze ilə birlikdə tərcümə etmişdir. Düzdür, P.K.Juze Bakıya gəlmiş, bir müddət burada qalmışdır. Lakin X.Səidin həyat və yaradıcılığı haqqındakı sənədlərdən məlum olur ki, həmin mülahizə doğru deyildir, əsəri X.Səid özü tərcümə etmişdir»²¹⁴.

Tədqiqatçı alim Ədalət Tahirzadə isə 1988-ci ildə yazdığı «Xalid Səid Xocayev» adlı həcmcə o qədər də böyük olmayan məqaləsində onun həyat və yaradıcılığına qısa nəzər yetirir və qeyd edirdi ki, «Ərəb dilinin böyük bilicisi Xalid Səid Xocayev 1935-ci ildən etibarən Mahmud Kaşğari «Divan»ının ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğul olub, 1937-ci ildə tərcümə işi tamamlanmışdır. Çapa hazırlanmış 70-80 çap vərəqi həcmində bu əsər hələ də Azərbaycan SSR EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun seyflərində qalmaqdadır»²¹⁵.

Göründüyü kimi, yuxarıda nümunə gətirdiyimiz alimlərin

²¹⁴ Nazilə Səfərova. Alim və tərcüməçi. «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti». 31 iyul, 1987, № 31.

²¹⁵ Адалат Тагирзаде; Халид Саид Ходжаев. «Советская тюркология», 1988, №3, с.96.

bir çoxu əsərin X.Səid tərəfindən tərcümə edildiyini qeyd edir. Lakin bəzi alimlər də vardır ki, onlar «Divan»ın tərcüməçiləri sırasına P.K.Juzeni və başqalarını da daxil edir. Məsələn, professor Adil Babayev yazır: «Xalid Səidin Juze ilə birlikdə Mahmud Kaşğarının «Kitabi-Divani lüğət-it türk» əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi dilçiliyimizin tarixində böyük bir hadisə kimi əbədi yaşayacaq. Bu əsər 60 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də çap edilməmişdir. Amma bu kitabın işıq üzü görməsi bütün filologiyamız üçün böyük bir hadisə olardı»²¹⁶.

Adil müəllimdən fərqli olaraq, Əskər Quliyev hesab edirdi ki, «Xalid Səid türk, özbək, Azərbaycan, ərəb, fars, rus dillərini gözəl bilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının xüsusi göstərişi ilə M.Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi elə ona tapşırılmışdı. 1936-cı il aprelin 7-də müəllif məlumat verirdi ki, 70-80 çap vərəqi həcmində olacaq bu lüğətin I cildi çapa hazırdır, o biri cildlər üzərində iş aparılmaqdadır»²¹⁷.

Alimin qızı Bəhicə xanım Prezident Aparatına müraciət edərək atasının tərcümə etdiyi «Divan»ın taleyi ilə maraqlanır və atasının yaşadığı binaya xatirə lövhəsinin vurulmasını xahiş edir. Təbii ki, məktub aidiyyəti ünvana, AMEA-nın prezidentinə, oradan isə Dilçilik İnstitutuna göndərilir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Eldar Salayevin Bəhicə xanıma ünvanladığı 19 fevral 1993-cü il tarixli, 01-61/49 nömrəli məktubunda məsələyə belə aydınlıq gətirilir: «Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatından aldığımız məktubunuzla əlaqədar Sizə bildiririk ki, atanız, görkəmli alim Xalid Səid Xocayev həqiqətən də Azərbaycanda türkologiya elminin

²¹⁶ Adil Babayev. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, "Elm", 2016, s. 313-314.

²¹⁷ Əskər Quliyev. İki xalqın oğlu. "Elm" qəzeti. 23 iyul, 1988, № 29 (127).

inkışafı sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Onun bir sıra əsərləri Azərbaycanda, eləcə də Sovetlər İttifaqında dilçilik elminin inkışafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Atanızın ən böyük xidmətlərindən biri də Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin dilimizə tərcüməsidir. Təəssüflər olsun ki, həmin tərcümə bizim əlimizdə yoxdur. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru prof. A.Axundovun 28 yanvar 1993-cü il tarixli məktubunda göstərildiyi kimi, adı çəkilən tərcümənin də atanız həbs edilərkən müsadirə edilmiş materialların arasında qaldığı güman edilir. Bu institutun seyfində saxlanan «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin tərcüməçiləri isə professor P.K.Ju-ze, akademik Ə.Ələsgərzadə və müxbir üzv Ə.Dəmirçizadədir. Həmin tərcüməni prof. Malov redaktə etmişdir. Bir daha dərin təəssüflər olsun ki, Xalid Səidin tərcüməsinin harada olduğu bizə məlum deyil.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası belə hesab edir ki, atanızın, bu görkəmli alimin adının əbədiləşdirilməsi məqsədilə onun yaşadığı binaya xatirə lövhəsi vurulması məqsəduyğundur. Akademiyanın Rəyasət Heyəti bu münasibətlə yaxın günlərdə Bakı İcra Hakimiyyətinə xüsusi məktubla müraciət edəcəkdir»²¹⁸.

Akademik Eldar Salayevin Bəhicə xanıma ünvanladığı məktubunda bir neçə məsələ üzə çıxır. O, «Divan»ın tərcüməsinin Xalid Səidə məxsusluğunu təsdiqləyir: «Atanızın ən böyük xidmətlərindən biri də Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin dilimizə tərcüməsidir». Şübhəsiz ki, bu təkcə E.Salayevin deyil, həm də AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun və onun direktoru, professor Ağamusa Axundovun fikri idi. Bu məktubdan da görünür ki, tərcüməni X.Səid tək etmişdi. Professor Ağamusa Axundov tərcümənin X.Səid həbs edi-

²¹⁸ Qeyd. Adı gedən məktubun surəti kitabın IV fəslində verilib.

lärkən müsadirə edilən əlyazmalar arasında olduğunu da güman edir. Burada seyfdəki əlyazmaya da münasibət bildirilir. Akademik E.Salayev prof. A.Axundovun 28 yanvar 1993-cü il tarixli məktubuna istinadən «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin seyfdəki variantının professor P.K.Juze, akademik Ə.Ələsgərzadə və Akademiyanın müxbir üzvü Ə.Dəmirçizadəyə məxsus olduğunu bildirir.

Tədqiqatçı alim Əskər Quliyev «İki xalqın oğlu» adlı məqaləsində bildirdi ki, 1937-ci il iyunun 1-də X.Səid Kumukova «Divan» haqqında yazırdı. Mən bu əsərin tərcüməsinə 1935-ci ilin sentyabrın 1-də başlayıb, 1937-ci ilin aprelində qurtardım. Hazırda bu əsəri çapa hazırlayıram və iyulun 1-nə kimi Leningradda, redaktorların – akademik İ.Kraçkovski və prof. S.Malovun yanına redaktəyə aparacağam²¹⁹.

Əli Şamil «Bakıda repressiya qurbanı olan özbək türkoloqu» adlı məqləsində filologiya elmləri namizədi Əskər Quliyevin başqa bir fikrini oxucularla paylaşır: «Bir məlumata görə, «Divan»ın tam tərcüməsi 1939-cu ildə başa çatıb və həmin ildə S.Malov və A.Kononov tərəfindən redaktə olunub, çapa verilib... Lakin 60-cı illərdə tərcümə üzərində yenidən təkmilləşdirmələr (Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cəfərov, C.Əfəndiyev) aparılıb»²²⁰.

«Divan»ın tərcüməsinin başa çatma tarixi ilə razılaşmasaq da, hesab edirik ki, onun «60-cı illərdə tərcümə üzərində yenidən təkmilləşdirmələr (Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cəfərov, C.Əfəndiyev) aparılıb» fikri üzərində düşünməyə dəyər. Ə.Quliyev diqqətə çatdırır ki, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cəfərov, C.Əfəndiyev «Divan»ı yenidən tərcümə etməmiş, sadəcə mövcud tərcümə üzərində təkmilləşmə işi aparmışlar. Buradakı başqa bir mühüm

²¹⁹ Əskər Quliyev. İki xalqın oğlu. “Elm” qəzeti. 23 iyul, 1988, № 29 (127).

²²⁰ http://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=58858

məqam, Əskər Quliyev «Divan»ın tərcüməsinin Xalid Səid Xocayevin sağlığında deyil, onun qətlindən xeyli sonra aparıldığını bildirirdi. Bu, o deməkdir ki, Əskər Quliyev kimisə tərcüməyə şərik etməmiş, X.Səidin halal haqqını özünə qaytarmağa çalışmışdır. O, bu xüsusda haqlı olaraq yazırdı: «Elə o vaxtdan da «Divan»ın tərcüməsi hərdən bir nüfuzlu «komissiyalar» tərəfindən yoxlanılıb, «təkmilləşdirmələr» aparmaqla tərcüməçilər siyahısına xeyli familiya əlavə oluna-oluna gedib... Deyəsən, X.Səidin adı hələlik saxlanılıb...»²²¹.

Xalid Səid Xocayevin 01 iyun 1937-ci ildə Kabarda-Balkar Vilayət Komitəsinin katibi Kumukova ünvanladığı məktubundan aydın görünür ki, o, əsəri təkbaşına tərcümə etmişdir. Bu tərcümə yalnız Azərbaycanda deyil, ümumtürk və ümumislam aləmində, eləcə də dünyada ilk tərcümə idi. Həmin məktubun əhəmiyyətini, bir çox mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirəcəyini nəzərə alaraq, onu burada bütövlükdə verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

«Kabarda-Balkar Vilayət Komitəsinə yoldaş Kumukova

Sizin 4.III.37-ci ildə yazdığınız məktubunuzu aldım və böyük məmnuniyyətlə oxudum. Cavabı gecikdirdiyim üçün üzr istəyir, diqqətinizə aşağıdakı məlumatları çatdırıram:

1) Mahmud Kaşğarlının əsərinin yeganə nüsxəsi İstanbulda tapılmış və orada da yayılmışdır.

2) Mən bu əsəri tərcümə etməyə və yenidən işləməyə 1935-ci ilin sentyabrın 1-də başladım və bu ilin aprel ayında bitirdim.

3) Hal-hazırda bu əsəri çapa hazırlamaqla məşğulam və iyulun 1-i üçün Leninqrada redaktorlardan akademik Kraçkovski və professor Malova göndərəcəyimə ümid edirəm.

4) SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında bu

²²¹ Əskər Quliyev. İki xalqın oğlu. “Elm” qəzeti. 23 iyul, 1988, № 29 (127).

əsrin yalnız bir nüsxəsi var və buna görə də onu Sizə göndərə bilmirəm. Bu əsrin xarakteri və məzmunu ilə tanış olmaq üçün Sizə bu məsələ ilə bağlı öz məqaləmi göndərirəm.

5) Leninqrada gedərkən (25 iyunda) böyük məmnuniyyətlə yolüstü Nalçikdə ayaq saxlaya bilər, əgər Sizin istəyiniz və marağınız olsa, bu kitabın kumik və qaraçay-balkar dillərinə olan münasibəti ilə əlaqədar məzmunu ilə ətraflı tanış olmaq üçün dolğun məlumat toplaya bilərəm.

Məktubumu bitirir və bildirirəm ki, bu işdə Sizə hər cür faydalı olmağa hazırım. Mənim səmimi qardaş salamımı qəbul etmənizi xahiş edirəm.

X.S.Xocayev. 1.VI. 1937-ci il. Bakı, Q.İsmayılov küçəsi, ev 12»²²².

Bu məktubda diqqət çəkən və əhəmiyyətli olan nədir? Xalid Səid Xocayevin etdiyi tərcümə İstanbul nəşrinin, yəni Kilisli Rifətin 1915 və 1917-ci ildə çap etdirdiyi «Divanü lüğət-it-türk» əsəri əsasında aparılıb. Məktubdan da göründüyü kimi, bu, İstanbuldan Azərbaycana gətirilən yeganə nüsxə idi.

Məktubdakı başqa bir mühüm məqam, kitabın tərcüməsi hər hansı bir qrupa və ya komissiyaya deyil, tək ona, yəni X.Səidə həvalə edilmişdi²²³. O, tərcüməni iyulun birinə kimi başa çatdırıb, redaktə məqsədilə Leninqradda fəaliyyət göstərən akademik Kraçkovski və professor Malova göndərməyi planlaşdırırdı. Hesab edirik ki, Xalid Səidin bu məktubu yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi mübahisəli məqamlara da aydınlıq gətirir.

Professor R.Əskər isə bu barədə belə yazırdı: «30-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı «Divanü lü-

²²² **Qeyd.** Məktubun əslinin surəti kitabın IV fəslində verilib. Müəllif.

²²³ **Qeyd.** Tərcümənin Xalq Maarif Komissarlığının təşəbbüsü ilə Xalid Səidə tapşırılması məsələsi onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı “Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского” adlı məqaləsində də öz əksini tapmışdı.

ğat-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi Xalid Səid Xocayevə tapşırırdı. 1935-1937-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. Aradan keçən dövr ərzində əlyazmanın bəzi səhifələri saralaraq oxunmaz hala düşsə də, tərcümə ümumən keyfiyyətli və səviyyəlidir. Lakin tərcümənin dili müasir dilimizin leksikası ilə tam səsleşmir, bəzi söz və terminlər artıq arxaikləşmiş, o dövrdə dəbdə olan yeni türkcə kəlmələr isə bu gün işlənmir, üstəlik, 30-cu illərdə latın əsaslı Azərbaycan qrafikasında istifadə olunan bəzi hərflər bugünkü əlifbamıza uyumur.

Besim Atalayın yazdığına görə, Xalid Səid Xocayevin əsas nöqsanı sözləri klassik xaqaniyyə türkcəsi ilə deyil, müasir türkcəyə uyğun şəkildə verməsidir. Zənnimcə, bu tərcüməni ehya etmək əsəri sıfırdan tərcümə etməkdən daha çətin və ağırdır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə bolşevik repressiyasına tuş gəlmiş və bunu həyatı ilə ödəmiş Xalid Səid Xocayevin ruhu qarşısında sayğı ilə baş əyirik»²²⁴.

Ramiz müəllimin də dediklərindən aydın olur ki, o, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundakı «Divan»ın tərcüməsini nəinki görüb, hətta onunla yaxından tanış olub. Oradakı vərəqlərin kifayət qədər saraldığını, o illərin latın əlifbası ilə indiki əlifbadakı fərqləri, bəzi sözlərin və terminlərin günümüz üçün arxaikləşdiyini müşahidə edib.

Xalid Səidin, eləcə də onun kitab və əlyazmalarının müsadirə edildiyi gecəni Bəhicə xanım belə xatırlayırdı: «Demək olar ki, səhərə qədər axtarış apardılar. Yazı stolunda çoxlu yazılar vardı. Onları da götürdülər. Kitab dolabındakı kitabların da ha-

²²⁴ Mahmud Kaşğari. “Divanü Lüğat-it-türk”, 4 cildə, I cild, (Tərcümə edən Ramiz Əskər). Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2006, s. 35.

mısını apardılar... Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin tərcüməsini də, yəni o üç qovluğu da həmin gecə götürdülər... Ancaq indi Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin ilk tərcüməsinin atama aid olmadığını iddia edən adamlar var. Bilmirəm niyə belə deyirlər? Hətta «Divan»ın min səhifəlik əlyazmasını gördüm deyən yoxdur»²²⁵.

Alimin qızı fikirlərinin davamı kimi qeyd edirdi ki, «atamın Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» üzərində işləməsi mənim yaxşı yadımdadır. O, geniş bir kartoteka yaradırdı, mən isə uşaq olaraq saatlarla onun yanında oturub işini izləyirdim. Təəssüflər olsun ki, bu əsər atam 1937-ci ildə tutulanda müsadirə edilmişdi»²²⁶. Başqa bir mənbədə də qeyd edilir ki, «1937-ci ildə Xalid Səid Xocayev həbs olunduqdan sonra Mahmud Kaşğari divanının 1500 səhifəlik əlyazması NKVD tərəfindən müsadirə olunub və bu günə kimi də həmin əlyazmanın taleyi qaranlıq qalır»²²⁷.

Bəhicə xanımın dediklərindən məlum olur ki, həmin əlyazma X.Səidin həbsi zamanı, yəni 1937-ci ildə iyun ayının 3-dən 4-nə keçən gecə evdə axtarış aparən NKVD əməkdaşları tərəfindən götürülmüşdür. Bir etimal da vardır ki, «Divan»ın tərcüməsi redaktə məqsədi ilə Leninqrada akademik İ.Kraçkovski və professor S.Malova göndərilmişdir. Lakin X.Səidin Kabarda-Balkar Vilayət Komitəsinin katibi Kumukova yazdığı məktubun üzərinə qoyulmuş dərkənar («Xocayev həbs olduğu üçün məktub göndərilməsin və şəxsi işinə əlavə olunsun. 9 iyun 1937-ci il») tərcümənin Leninqrada göndərilmədiyini göstərir. Təbii ki, millətçilikdə ittiham edilərək həbs olunmuş bir şəxsin tərcüməsinin (göstərişli və yaxud da göstərişsiz) hər

²²⁵ <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/5199-menim-adimi-ismayil-hikmet-qoyub>

²²⁶ https://525.az/site/?name=xeber&news_id=133764#gsc.tab=0

²²⁷ https://az.wikipedia.org/wiki/Xalid_Said_Xocayev

hansı bir şəxs və ya təşkilat tərəfindən Leninqrada göndərilməsi heç mümkün də deyildi.

Filologiya elmləri namizədi Əskər Quliyevin «İki xalqın oğlu» məqaləsində Bəhicə xanımın verdiyi belə bir məlumatla da rastlaşırıq: «Atamla bərabər, onun üç çamadan əlyazmasını da apardılar. Sonradan öyrəndik ki, onları yandırılıblar»²²⁸.

Azər Turan isə belə yazır: «Qəribədir, göründüyü kimi, hamı bu və ya digər mənada seyfdəki əlyazmadan danışır. Ancaq nədənsə, heç kəs bu «sirli» seyfin «tilsimini» qırmağa, içərisindəki milli sərvəti – 1000 səhifəlik tərcüməni – əlyazmanı Xalid Səidin adı ilə nəşr etməyə cəhd göstərmir.

...Düşündürən məqamlar çox idi və biri də bu idi ki, NKVD müsadirə etdiyi neçə-neçə tarixi-elmi-ədəbi qaynaqları puça çıxardığı, yandırılıb-yaxdığı halda necə olub ki, Xalid Səidin bu əlyazmasının azadlığa çıxmasına müsaidə edib? Əgər üç qovluqdan ibarət «Divan» tərcüməsinin əlyazması yenidən Akademiya seyfinə qayıdıbsa, kim zəmanət verə bilər ki, qətlinə səbəb olan Kaşğarlı «Divan»ına rəğmən, onun digər əlyazmalarının külü elə 1937-ci ilin NKVD tonqallarında göyə sovrulub, qeybə çəkilib? Heç də inandırıcı görünür...»²²⁹.

Deyilənlərdən nə hasil olur, «Divanü lüğət-it-türk» müsadirə olunub, «Divanü lüğət-it-türk» itib, «Divanü lüğət-it-türk» yandırılıb. **Dünyanın intellekt düşüncəsi o zaman şikəst olur ki, əlyazmalar məhv edilir. Dünya intellekt bütövlüyünü və tamlığını da əlyazmalar məhv ediləndə itirir. Əlyazmalar məhv ediləndə zərbə fərdin yaddaşına deyil, bəşəriyyətin yaddaşına dəyir. Daha doğrusu, yaddaş itkisi fərdi və ya hər hansı bir milləti deyil, düşünən və düşündürən bəşəriyyəti skleroz edir. Deməli, bu məsələyə cavabdehliyi və mə-**

²²⁸ Əskər Quliyev. İki xalqın oğlu. "Elm" qəzeti. 23 iyul, 1988, № 29 (127).

²²⁹ Azər Turan. Xalid Səid. Şəhid türkşünas. Bakı, 2009, 18-20.

suliyyəti də elə bəşəriyyət özü daşıyır və daşımalıdır da.

Bəşər övladına elə gəlir ki, dünyanın ən böyük yanğın hadisəsi İskəndəriyyə kitabxanasında olub. Burada təkcə əlyazmalar yox, ədəbiyyat yox, bütöv bir millətin – Etruskların tarixi və mədəniyyəti yanıb. Bu cinayəti törədənlər Etruskların təkcə əlyazmalarını və mədəniyyətini deyil, elə həm də bir xalq olaraq Etruskların özlərini tarixin yaddaşından silməyə çalışıblar və qismən də olsa buna nail olublar. Çünki milləti yaşadan onun adı deyil, yaratdığı milli-mənəvi dəyərləridi.

On iki min inək dərisi üzərində yazılan «Avesta» da ən ciddi zədəni və ağrını Makedoniyalı İskəndərin vurduğu zərbədən – yanğından alıb və bu gün də aldığı yaradan o, bütövlüyünü bərpa edə bilmir. Yanğının ağrısını və şiddətini onu yaradan xalqla birgə intellekt düşüncə yaşayır.

«Avesta»dan qor alan yanğın XIX əsrdə Kazan Universitetini bürüyür. Lakin universitetin rektoru, dünya şöhrətli alim Nikolay İvanoviç Lobaçevski (1792-1856) göstəriş verir ki, dərhal kitabxana boşaldılsın. Bu hadisədən sonra belə bir fikir formalaşır: «Nikolay İvanoviç Lobaçevski rus elmini yanğından xilas etdi». N.İ.Lobaçevski «rus elmini yanğından xilas etsə də», sonradan bu universitetdə onu əvəz edənlər alimin əsərlərini qoruya bilmədilər. Onun əsərlərinin bir qismi Kazan Universitetində məhv edildi.

Əlyazmaların yandırılması istiqamətində İskəndəriyyə kitabxanasındakı cinayətdən də böyük cinayəti NKVD və NKVD-nin erməni xislətli əməkdaşları görüb. Onlar neçə-neçə qiymətli əlyazma və cüngü, kitabı və əsəri... bəşəriyyətə məxsus ədəbi-mədəni abidəni yandıraraq məhv etmişlər. Bəşəriyyət «Avesta»ya görə Makedoniyalı İskəndəri ittiham edir, lakin Azərbaycanda miyonlarla ədəbi-mədəni abidəni məhv edən erməni vandallarını lənətləmir.

1997-ci ildə MTN əməkdaşları ilə görüşündə Ümummillli li-

der Heydər Əliyev NKVD əməkdaşlarının 1930-cu illərdə ziyalılardan müsadirə etdikləri əlyazmalarla rəftarına belə aydınlıq gətirdi: «...tarixən bu xalq (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – C.Q.) çox repressiyalara, günahsız təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Siz, MTN əməkdaşları bu repressiyalardan ibrət dərsi almalısınız, çalışmalısınız ki, bir nəfər də olsun günahsız insan cəzalandırılmasın»²³⁰.

Həmin çıxışında Ulu öndər Heydər Əliyev fikirlərinin davamı kimi deyirdi: «Hüseyn Cavidə, Salman Mümtaza, Mikayıl Müşfiqə və başqalarına qarşı ittiham irəli sürənlər onların böyüklüyünü, qoyduqları irsin əhəmiyyətini dərk etmədilər. Əgər etsəydilər də, bunu edəcəkdilər, çünki onların məqsədi «Azərbaycanı dağıtmaq» idi: «Xatirimdədir, mən 1950-ci ildə gəlib Bakıda təhlükəsizlik nazirliyində işə başlayanda, o vaxtlar Salman Mümtazın bir neçə materiallarını axtarırdım, – 38-ci ildə işləyən adamlardan biri gördü ki, mən bu işlərə maraq göstərirəm, dedi ki, bilirsiniz, bu həyətdə, – binanın da həyəti var, həbsxana da orada yerləşirdi, – Hüseyn Cavidin, Salman Mümtazın kitabxanasından qiymətli-qiymətli kitabları ermənilərin və eləcə də başqa millətlərə mənsub olan çox savadsız adamların gətirib burada vəhşicəsinə yandırdıqlarını gördüm. Mane olmaq istədim, ancaq bacarmadım.

Əlbəttə, o insanlar nə bilirdilər ki, Salman Mümtazda olan nadir kitablar nədir? Əgər bilsəydilər ki, o kitablar Azərbaycan üçün dəyərlidir, onsuz da yandıracaqdılar, çünki onlar Azərbaycanı dağıtmaq istəyirdilər. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavidin, Mikayıl Müşfiqin istintaqını aparanlar onların səviyyəsinə çata bilərdilərmi? Yox! Çünki onların əksəriyyəti savadsız adamlar idi. O vaxtlar, 1937-38-ci illərdə NKVD-də, yəni Xalq Daxili İşlər Komissarlığında ali savadlı bir-iki adam tapa bilər-

²³⁰ Xalqa, Vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı, 1997, 19-20.

din, bəlkə də yox idi. Çoxunun heç orta savadı da yox idi»²³¹.

Həqiqətən də, Cavid və Cavad, Müşfiq və Mümtaz, Müznib və Abid... itkisi fərdlərin, sözün geniş mənasında Azərbaycanın faciəsi idi. Əlyazma və əsərlərin, cüng və arxiv materiallarının, mətbu və qeyri-mətbu kitabların məhvi isə bütövlükdə Şərqin, ümumtürk və ümumislam dünyasının, bəşəriyyətin faciəsi idi. «Divanü lüğat-it-türk» kimi bir əsərin itkisi də bir qövmə, bir millətə mənsub ola bilməz. Çünki o, özündə bəşəri dəyərlər daşıyan ümumdünya əhəmiyyətli bir sərəvətdir.

Bəşəriyyətin hələ görmədiyi və ya görmək istəmədiyi daha dəhşətli cinayətlər ermənilər tərəfindən, həm də uzaq keçmişdə deyil, ən yaxın tarixdə, hamının gözü önündə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində – Qarabağda və onun ətraf bölgələrində reallaşmış. Az qala mülki əhali arasından şəhid düşənlərin sayı hərbi şəhidlərin sayını ötsün. Hadisələrin gedişi göstərir ki, erməni vandalları Azərbaycanla müharibə aparmır, onlar Azərbaycanda soyqırım siyasəti həyata keçirirlər. Qarşılarına çıxan hər kəsi (qocadan cavana, qadından uşağa qədər) və hər şeyi (evlərdən idarələrə, ağaclardan meşələrə qədər) məhv etmək erməni faşistlərinin amalına çevrilib. Ermənilər hətta cansız əşyaları, heykəlləri – Natəvanı, Bülbülü, Vaqifi, Üzeyiri..., yəni milli-mənəvi dəyərləri güllə-boran edib. Biz isə ermənilərin heykəllərə tuşlanan silahlarını güllələmişik sülh və atəşkəs əldə etmək üçün. Biz erməni kilsələrini qorumuşuq, onlar isə məscidlərimizdə donuz saxlayıb. Biz Vətənimizi işğaldan azad etmək üçün erməni hərbciləri ilə, onlar isə əliyalın dinc sakinlərlə vuruşub... Bizim onlardan əsas fərqimiz də budur. Ermənilər fəxr edə bilirlər ki, baş kəsməkdə, qan tökməkdə, xarabalıqlar yaratmaqda öz xələfləri olan faşistlərdən də xeyli irəli gediblər. Məhz onların əli ilə minlərlə məktəb, minlərlə mədəniyyət evi,

²³¹ Xalqa, Vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı, 1997, 19-20.

minlərlə uşaq bağçası, minlərlə kitabxana, tarixə şahidlik edən minlərlə muzey, minlərlə maddi-mədəniyyət abidəsi... xalça, palaz, antik əşyalar məhv edilib.

Yaşanılmış tarix sübut etdi ki, ermənilər Qafqazda deşilməmiş bir çibandır. O çiban deşilmədikcə, onun irini və çirki, üfunəti və iltihabı axıb getmədikcə Qafqazda qafqazlılara (elə həm də ermənilərə) dinclik olmayacaq! Erməni vandalizmi dünyanın mütərəqqi qüvvələri tərəfindən pislənilməli, lənətlənməli və məsuliyyətə cəlb olunmalıdır.

Yekun olaraq deməliyə ki, seyflərdəki «Divan» NKVD-dən dönən «Divan» deyil. Bir qayda olaraq NKVD müsadirə etdiyi kitab və əlyazmaları «İstintaq üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyindən məhv edildi», – deyərək onları tonqalda yandırır. Bu «Divan»ın redaktə məqsədi ilə Leninqrada göndəriləcəyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, o, yazı makinasında bir neçə nüsxədə yığılmışdır.

Şübhəsiz və tərəddüdsüz demək olar ki, NKVD müsadirə etdiyi nüsxəni yandırsa da, Leninqrada göndərilməsi nəzərdə tutulan nüsxə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialında qalmışdır. Yuxarıda da deyildiyi kimi, Xalid Səidin həbsdən sonra göstəriş verilmişdi ki, onlar Leninqrada göndərilməsin. Məlumdur ki, NKVD-nin Xalid Səidin üzərinə vurduğu «xalq düşməni», «vətən xaini» yarlığı onun bütün xidmətlərinin üzərinə kölgə salmışdır. Bu səbəbdən də güman edirik ki, Xalid Səidin adı bir tərcüməçi kimi «Divan»ın üzərindən silinmiş, onun yerinə başqalarının adı yazılmışdı (Belə hal onlardır). Bir müddətdən sonra isə «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsinin özü yoxa çıxmışdır. Hər halda bu da bir variantdır və bizim məsələyə subyektiv baxışımızdır.

TANRI TÜRKÜ QORUSUN!

IV FƏSİL

DÜNƏNİ SABAHA DAŞIYAN KARVAN

Tədqiqatın məntiqi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Xalid Səid Xocayev türk milli kimliyini qələmlə formalaşdıran və bu müqəddəs yolda şəhidlik zirvəsinə ucalan milli ziyahlarımızdan biridir.

Bu fəslə «**Dünəni sabaha daşıyan karvan**» adını təsadüfən vermədik. Burada təqdim etdiyimiz sənəd və şəkillər böyük bir türkoloq alimin ömür səhifələrindən günümüzə gəlib çıxan yaşantılardır. Təbii ki, Xalid Səidin ömür yoluna işıq salan sənəd və şəkillər, şübhəsiz ki, yalnız bunlardan ibarət olmamışdır. O sənədlərin və arxiv materiallarının sayı bizim təqdim etdiklərimizdən qat-qat çox olmuşdur.

Lakin Xalid Səid Xocayevin ömrünə nöqtə qoyan bolşevik gülləsi onun yaratdıqlarını da ideoloji cəhətdən zərərli, gərəksiz, burjua ədəbiyyatı nümunəsi adlandıraraq böyük əksəriyyətini məhv etmişdir. Hesab edirik ki, təqdim etdiyimiz sənədlərin və şəkillərin burada verilməsi olduqca vacibdir. Bir vaxt (biz Xalid Səidin ölümündən sonrakı illəri nəzərdə tuturuq) bu sənədlərin sayı, bəlkə də, 200-300 idi. İndi isə onlar xeyli azalıb və barmaqla sayılır. Bu gün o sənədlərin böyük əksəriyyəti ailə arxivi ömrünü başa vurub və ailə arxivində qorunması bir qədər çətinləşibdir. Zaman keçdikcə, Xalid Səidin qızı, nəvəsi və nəticələri estafeti başqa nəsillərə verdikcə, bu sənədlər də öz-özlüyündə yoxa çıxacaqdır. Fikrimizcə, bu sənədlər artıq ailə arxivi ömrünü başa vurmuş və kitab ömrü yaşamaq səlahiyyəti qazanmışdır.

Burada təqdim edilən hər bir sənəd və ya şəkil özündə dövrünün izlərini yaşadır. Maraqlıdır ki, keçən əsrin 30-cu illərinin adamları kimi, sənədlərinin də üzü gülmür. Əksinə, hamının hüzurunda özünü suçlu hesab edir, hətta suçu olmasa belə. Diqqətlə baxsaq görürük ki, o sənədlərin hər birində sahibinin ağırlarını özü ilə birgə günümüzə və hətta sabaha daşıyan göz yaşları var.

Burada təqdim etdiyimiz bəzi sənədlərə görə biz Bəhicə xanıma və Əfruz xanıma minnətdar olmalıyıq. Mən repressiyaya məruz qalmışların ailə üzvlərinin bir çoxu ilə tanışam. Onların bəziləri özlərində bir vərəq də olsun sənəd saxlaya bilməmiş,

irticaçı rejimdən ehtiyatlanaraq olanları da yandırmışlar. 1920-1930-cu illərin psixoloji mühitinə az da olsa bələd olduğumdan həmin şəxsləri mühakimə etmək fikrindən çox-çox uzağam. Ümumiyyətlə, hesab edirəm ki, dindirmə və üzləşmələr zamanı verilmiş ifadələrdə bəzi yoldaşlarının adını çəkənləri, bir-birinin üzünə duranları NKVD müstəntiqinə çevrilib, dərhal mühakimə etmək doğru deyil. Bunun üçün o dövrə, o mühitə enmək, o mühiti dərinləndirən bilmək, günahlı və günahsız müqəssirləri dərdləri ilə birlikdə dərk etmək lazımdır. Hər halda bu mənim mövqeyimdir.

Bu baxımdan həmin mühitdən üzü ağ çıxan qohumlar da az olmamışdır. Onlar bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, atalarının və qohumlarının əlyazma və sənədlərini göz bəbəyi kimi qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün çox iztirablara qatılmışlar. Burada biz birinciliyi Turan Cavidə verərdik. Turan xanımın atası Hüseyn və qardaşı Ərtoğrul Cavidlərin əsərlərini və əlyazmalarını necə çətinliklərlə toplayıb günümüze qədər çatdırması onun nəinki əzizlərinə, eləcə də Azərbaycan mədəniyyətinə olan sevgisi, eyni zamanda sovet imperiyasına qarşı üsyanı idi.

Oxuculara təqdim etdiyimiz sənəd və şəkillər sadə kağız parçası deyil, bunlara həm də o dövrün şahidləri kimi baxmaq lazımdır. Onlar yaxın tariximizdə baş verən repressiyaların, zorla alınan ifadələrin, üzləşmələrin, sürgün və güllələnmələrin, ədalətsiz məhkəmələrin, məhrumiyyət və aclıqların, oğurlanmış əlyazmaların, bir sözlə, dağılan tifaqların şahidləridirlər. Cansız hesab etdiyimiz bu foto və sənədlər bu gün keçmişimizin inkaredilməz həqiqətinə çevrilən canlı faktlardır. Bu sənədlər repressiya illərini, mütəfəkkir ziyalılarımızın məhbəs həyatını ağır və acıları ilə sabaha daşıyan qəm karvanıdır. Bu

qəm karvanı bizim tarixi reallıqlarımızın və tarixi yaşantılarımızın yol yoldaşdır. Biz bu karvanla (qəm karvanı olsa belə) yol yoldaşlığı etməkdən çəkinməməliyik, çünki tarixin dərslərindən nəticə çıxarmaq üçün onlar bizə lazımdırlar. Çünki bu karvan mayak kimi gələcək inkişafımıza işıq salacaqdır.

Belə deyirlər ki, böyük Füzulidən söz düşəndə, mübahisəli sual doğanda Xalid Səiddən soruşmağı məsləhət bilirmişlər. Dərdə eşq elan edən böyük Füzuli də dünya ədəbiyyatına məhz bəşər övladının ruhuna mənəvi qida verən ülvî sevginin tərənnümü və daim içində yaşatdığı qəm karvanı ilə daxil olub.

Olduqca mən götürmə bələdən iradətim,
Mən istərəm bəlanı, çün istər bəla mən!

Aşiq Füzuli öz bəlasına (məşuquna) qovuşmaq həsrəti ilə alışıb-yanan aşiqi sadıqdır. Çünki Füzuli sevdiyinin başqasını da sevə biləcəyindən ehtiyatlanır, ondan, yəni bəlasına çevrilən sevgisindən ayrılmmaq istəmir. Göründüyü kimi, Füzuli çəkinmədən özünün poeziyadakı sevgilisinin adının dərd olduğunu dünyaya bəyan edir. Əslində, dərddən kənardə nəinki Füzulinin sevgisi, heç özü də yoxdur. Məhəmmədi Füzuliyə çevirən, onu qəm karvanının sarvanı edən və müasir dövrümüzə gətirib çıxaran da, hər şeydən daha çox bəlalı, dərdli eşqdır. Bu eşq özündə dərdin fəlsəfəsini yaşadır.

Maraqlıdır ki, hərə Allahdan bir şey umur. Füzulinin umduğu da, onu öz haqq yolunda ucaldan da, sevdiren də bəlayi-eşq idi. Çünki Füzulinin sevgisi ilahi eşq idi, onun bütün arzu və dualarının, səfa və cəfalarının da ilham mənbəyi gözəgörünməz varlıq, ulu Tanrı idi. Ən başlıcası isə Füzulinin yaşam tərzinin, varlığının bütün çalalarında şairin mənən və ruhən saflaşaraq, paklaşaraq, durulaşaraq Haqqa qovuşmaq diləyi dururdu.

Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!
Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki, çox bəlalara qıl mübtəla məni!

Xalid Səid Füzuli deyildi və onun eşqi də Füzuli eşqi kimi onu məşhuri-cahan etməmişdi. Füzulinin Allahdan umduğu «Bəlayi-eşqi» bolşeviklər hamının, ziyalıların, hətta Füzulinin özünün əlindən almışdı. Onlara «ya Rəbb» ifadəsi və ya müraciəti də yasaq edilmişdi. Onlar xoşbəxtliyi «ələm»də deyil, «nəşə»də axtarırdı. Yeni cəmiyyətin sosialist adamı mövcud cəmiyyətdə olmayan – nəşəni axtarmalı və tapmalı idilər. Onlar ictimai həyatda da, sənətdə də Süleyman Rüstəm kimi «ələmdən nəşəyə» keçdiklərini hamıya bəyan etməli idilər.

Füzuli dönəmində eşqin ünvanı Allah, sovetlər dönəmində isə bolşevizm idi. Əslində, sovetlər dönəmində bolşevizm allahlılarla allahsızların, yaradanla (Allahla) yaradılanın (insanın) müharibəsini başlatmışdı. Bu müharibədə əski və müqəddəs, dini və səmavi, yəni müqəddəs olan hər şey, insan da, sənəd də, sənət də məhv edilirdi. Belə bir zamanda dərd eşqə deyil, fəlakətə çevrilirdi. Belə bir mühitdən sağ çıxan hər şey Allaha duaçı idi. Bu gün o illərdən sağ çıxanların və sağ çıxmayanların qədrini daha çox bilməli və onları yaratdıqları irsləri ilə birlikdə gələcək nəsillərə zədəsiz çatdırmalıyıq.

XALID SƏİD XOCAYEVİN MİLLİ KİMLİYİNDƏN SORAQ VERƏN BƏZİ SƏNƏDLƏR

КРЕТКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ

Я родился в 1888 году в селе Коммунарском
расположенном в 25 километрах от гор Ташкента.
По окончании сельской школы меня определили в
„Медресе“ в гор Ташкенте, так как русскую школу по
Тогдашним традициям мусульман считали школой „Гяуров“.
В Медресе я учился 5-6 лет. В 1905 году вспыхнула
революция. Движение, охватившее Восток вследствие
этой революции, не осталось без влияния также на
меня и у меня возникла мысль по новому начать свою
жизнь; но в виду консерватизма окружающей среды
все же невозможно было продолжать образование в
русской учебном заведении и я искал какого либо
выхода. Я же много лестного и легендарного слышал
от окружавших меня мулл и гаджи о Костан-
Тинополе и у меня создавалось стремление увидеть
город о котором рассказывали так много прекрасно
го. Но у меня не было материальных возможностей

Гиполиз

Меня было очень мало. Выходя из школы и университета, я решил остаться в Константинополе. В то время, когда я находился в Константинополе, мне было необходимо было измерить площадь территории двух государственных участков земли для распределения между сельчанами. Обладая этой мыслью и решив остаться в Константинополе, я начал изучать математику. За время обучения я ознакомился с арабскими книгами, в которых я узнал, что в то время в Константинополе было 430 человек, занимающихся измерением земель. Я предложил свои услуги конкурентным испытаниям. За 5-6 месяцев я заработал достаточно денег и поступил в университет. Я окончил свое образование, я должен был продолжать свое образование, пробыв в Константинополе 6-7 лет. В то время туркестанцам, согласно распоряжению Генерал-Губернатора, была запрещена выезда за границу. Тогда, по совету одного из знакомых, я приобрел китайский паспорт, на котором не было даты и владельца, и которым можно было легко пользоваться перед властями. В 1920 году мне удалось пробраться в Ташкент. Из Ташкента я вернулся в Константинополь. В 1922 году вернулся в Азербайджан.

1 - "Сравнительная Грамматика"

" 1938г. "

Печатано "6" листах.

Эта книга является сравнительной грамматикой Казакско-Узбекско-Турецких языков. Напечатано по предложению Первого Туркологического Съезда в Баку АЗГНИ

2 - "Воспоминания о работе по Новому алфавиту"

Печатано в "8" печ. листах.

Для изучения и проведения в жизнь идеи Нового Алфавита под Председательством Зав. Пред. АЗЦИК"а Агамами-Огли, я принимал участие в Комиссии по обследованию данного вопроса - в Кочу и в Средней Азии, где были приняты во внимание все исторические и этнографические материалы для создания нового тюркского алфавита. Означенные "воспоминания" были изданы в Кочу Центральным Комитетом Нового Алфавита в 1928г.

3 - "КРАТКАЯ СТИЛИСТИКА"

Напечатано "6" листах.

Эта книга есть краткий курс по вопросам Стилистики тюркского языка. В ней проведен принцип пунктуации тюркского языка. Напечатана в 1938г. и Зав. Азнаркомпроса. В этой книге по части Истории Алфавита участвовал и тов. ТАГИ-ЗАДЕ.

4 - "ПОДРОБНЫЙ СИНТАКСИС"

Приблизительно в 14 п. лист. Готов к изданию издания.

Труд этот составлен по предложению Наркомпроса. Он составлен по поручению Азнаркомпроса. В этом труде проведен

... в ...

... в 19/20 годах. - ...
... в турецкой литературе и освещены ...
... как стилистика, ... и поэтика и прот.

За ней ... соответствует печатного материала на тур-
ком языке, некоторые аспиранты Аз. Пед. Института используют
указанный мой труд, как руководство.

9 - "КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ТУРКЕСТАНА".

Рукопись в размере 6 - 7 п. листов.

Труд составлен в связи с моими лекциями на тему перс-
тайская литература прочитанными в Аз. Гос. Университете.

Означенный труд составлен в связи с прохождением перс-
тайской литературы, как материал исторически обосновывающий
необходимые вопросы литературы.

10 - "ГРАММАТИКА ИРАНСКОГО ЯЗЫКА".

Рук. лишь приблизительно 6 - 7 п. листов.

Она служит руководством для студентов, в частности
студентов Иранистов и имеет научный характер.

В данный момент аспиранты в Филиале Академии Наук СССР
Высшего Пед. Института - Иранский язык проходят по этой книге
и под моим руководством. Этим трудом одновременно пользовались
на курсах организованных Советом Азербайджанской Советской
Энциклопедии.

II - "НАУЧНЫЕ, КОММЕНТИРОВАННЫЕ СТАРЫЕ ТЕМЫ С СООТВЕТ-
СТВУЮЩИМ ПЕРЕВОДОМ"

A. Научное комментированное исследование Исторических пе-
реводов /с арабского на турецкий язык/ Словаря Махмуда Кашкар
кого.

ПРИКАЗ о зачислении

об освобождении №18 от 5-5

А Н К Е Т А

- 1091
- I. Фамилия, имя, отчество *Боджалов Халим Саид*
 2. Год рождения *1888г.*
 3. Занимаемая должность *Научный работник 1-го с/д.*
 4. Получаемый оклад *300 руб.*
 5. Национальность *Татар*
 6. Подданство *СССР*
 7. Соц. положение *См. приложение*
 8. Соц. происхождение *Крестьянин*
 9. Семейное положение *Вдовец*
 10. П р и б и л *1919г.*
 11. Образование *Высшее*
 12. Где получил высшее образование *В. И. Ленинский*
 13. Перечислить научные труды
 14. Трудовой стаж *17 лет*
 15. Специальность *Лингвист*
 16.
 17. Член профсоюза *С. Г. Визова*
 18. Партийность *Б. /н.*
 19. Основание к воинской повинности № бил.
кат. специальность
 19. Домашний адрес *Казань-Ильинская ул. №12*
 20. Состоит ли в секции научных работников и № книжки *Состоит*
17/12 1935 г.

Подпись: *Боджалов Х.С.*

М. Корюков

С. Г. Визова

Копия

ОТЗЫВ О НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
тов. ХАЛИД САИД ХОДЖАЕВА

Тов. Х. С. Ходжаев является одним из квалифицированных лингвистов-востоковедов. Тов. Ходжаев в совершенстве владеет арабским, персидским, турецким, узбекским языками и хорошо знает русский язык. У тов. Ходжаева 14 научных работ, среди которых особенно следует отметить его последнюю работу о синтаксисе турецкого языка.

В этой работе тов. Халид Саид использовал все основные труды восточных и русских лингвистов по теории синтаксиса и собранный им самим в течение многих лет богатый материал по синтаксическому строю турецкого языка.

Настоящая работа тов. Ходжаева в дальнейшем может служить темой для кандидатской диссертации. Кроме того тов. Ходжаев в течение десяти лет успешно ведет преподавание различных лингвистических дисциплин (стилистика и грамматика турецк. яз., чтение памятников и др.) на студенческих и аспирантских курсах.

Исходя из вышеизложенного, считаю своевременным присвоение тов. Ходжаеву звания доцента и степени кандидата наук по языковедению без защиты диссертации.

Проф. В. Чобан-заде.

2/XII-1985 г.

С подлинным верно: Завканц АЗНА (подпись)

Верно: Арх. 146-1987 ст. 16

Директор центр. архива
Академии наук Азерб. ССР (В. Н. Семицвев)

Копия

В КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ

тов. КУМУКОВУ

Письмо Ваше от 4.Ш.1937 г. получил и с большим удовлетворением прочел его. Извиняясь за поздний ответ, сообщаю для Вашего сведения следующее:

1) Единственный экземпляр труда Махмуда Камгарского найден в Стамбуле и там он размножен.

2) Я приступил к переводу и переработке этого труда с 1 сентября 1935 г. и закончил его в апреле месяце с.г.

3) В настоящее время я занят подготовкой к печати этого труда и к 1 июля с.г. надеюсь препроводить редакторам в Ленинград академику Крачковскому и профессору Малову.

4) В АзФАН^{ме} имеется только один экземпляр этого труда и поэтому не могу послать такового. Для ознакомления же Вас с характером и содержанием этого труда, посылаю Вам свою статью по этому вопросу.

5) Проездом в Ленинград (25 июня) я с удовольствием могу сделать остановку в Нальчике и сделать подробное сообщение, если у Вас будет желание и интерес поподробнее ознакомиться с содержанием этой книги в связи с отношением этой книги к кумыкскому и карачаево-балкарскому языку. Заранее прошу известить меня об этом.

Заканчивая свое письмо, выражаю свою готовность быть всячески полезным Вам в этом деле.

Прошу принять мой братский и искренний привет.

(Ходжаев Х.С.)

I.У1-1937г.
Баку, ул.К.Измайлова д.12.

Верно: Арх. I46-1937 стр.25

Директор центр. архива
АН Азерб.ССР

(В.Н.Семицветова)



Азербайжан ССР
Элмлер Академиясынын
ИШЛӘР ИДАРӘСИ
УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ
Академии наук
Азербайджанской ССР

Гр.ХОДЖАЕВОЙ Бахиджи Халид Сеидовне

Гор.Баку, Красного Аскера,
2/15, бл.16, кв.141

17 июня 1957 г.
№ 94/94
Баку шаһ., Коммунист кучəsi, № 14
г. Баку, Коммунистическая, 10

АРХИВНАЯ СПРАВКА

По имеющимся документальным материалам, находящимся в Центральном архиве Академии наук Азербайджанской ССР значится Ходжаев Халид Сеид в должности научного сотрудника 1-го разряда Сектора истории Азербайджанского филиала Академии наук СССР с 1 сентября 1934г. (одна тысяча девятьсот тридцать четвертого), 4 июня 1937г. (одна тысяча девятьсот тридцать седьмого) исключен из списков сотрудников Отдела языка Института истории, языка и литературы Азербайджанского филиала Академии наук СССР.

Основание: д/дело 146-1937г.

Выдана для представления в Институт литературы и языка АН Азерб.ССР.



Управляющий делами Академии наук Азербайджанской ССР *М.А.Иль* (А.И.Халилов)

Директор центр. архива АН Азерб. ССР *З.С* (В.Н.Семичетова)



Һөрмәтли Вәһичә ханым!

Азәрбајҹан Республикасы Президент Апаратындан алдығмыз мәктубуңуза әләғәдар Сизә билдиририк ки, атаныз, көркәмли алим Халид Сәид Хоҹајев һәгигәтән дә Азәрбајҹанда түрколокија елминин инкишафы саһәсиндә мһүм хидмәтләр көстәрмишдир. Онун бир сыра әсәрләри Азәрбајҹанда, еләчә дә кечмиш Советләр Иттифағында дилчилик елминин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Атанызын ән бәјүк хидмәтләриндән бири дә Маһмуд Кашғаринин "Дивани лүгәт-ит түрк" әсәринин дилимизә тәрчүмәсидир. Тәәссүфләр олсун ки, һәмин тәрчүмә бизим әлимиздә јохдур. Нәсими адына Дилчилик институтунун директору проф.А.Ахундовун 28 јанвар 1993-чү ил тарихли мәктубунда көстәрилдији кими, ады чәкилән тәрчүмәнин дә атаныз һәбс едиләркән мусадирә едилмиш материалларын арасында галдыгы куман едилир. Бу институтун сәјфиндә сахланан "Дивани лүгәт-ит түрк" әсәринин тәрчүмәчиләри исә профессор П.К.Жүзе, академик Ә.Әләскәрзаде вә мухбир үзв Ә.Дәмирчизадәндир. һәмин тәрчүмәни проф.С.М.Малов редактә етмишдир. Бир даһа дәрин тәәссүфләр олсун ки, Халид Сәидин тәрчүмәсинин һарада олдуғу бизә мә"лум дејил.

Азәрбајҹан Елмләр Академијасы белә һесаб едир ки, атанызын, бу көркәмли алимин адынын әбәдиләшдирилмәси мәғсәдилә онун јашадығы бинаја хатирә ләвһәси вурулмасы мәғсәдәүјҹүндур. Академијанын Рәјасәт һәј"әти бу мүнәсибәтлә јахын күнләрдә Баку Ибра һакимијјәтинә хусуси мәктубла мурачиәт едәмәкдир.

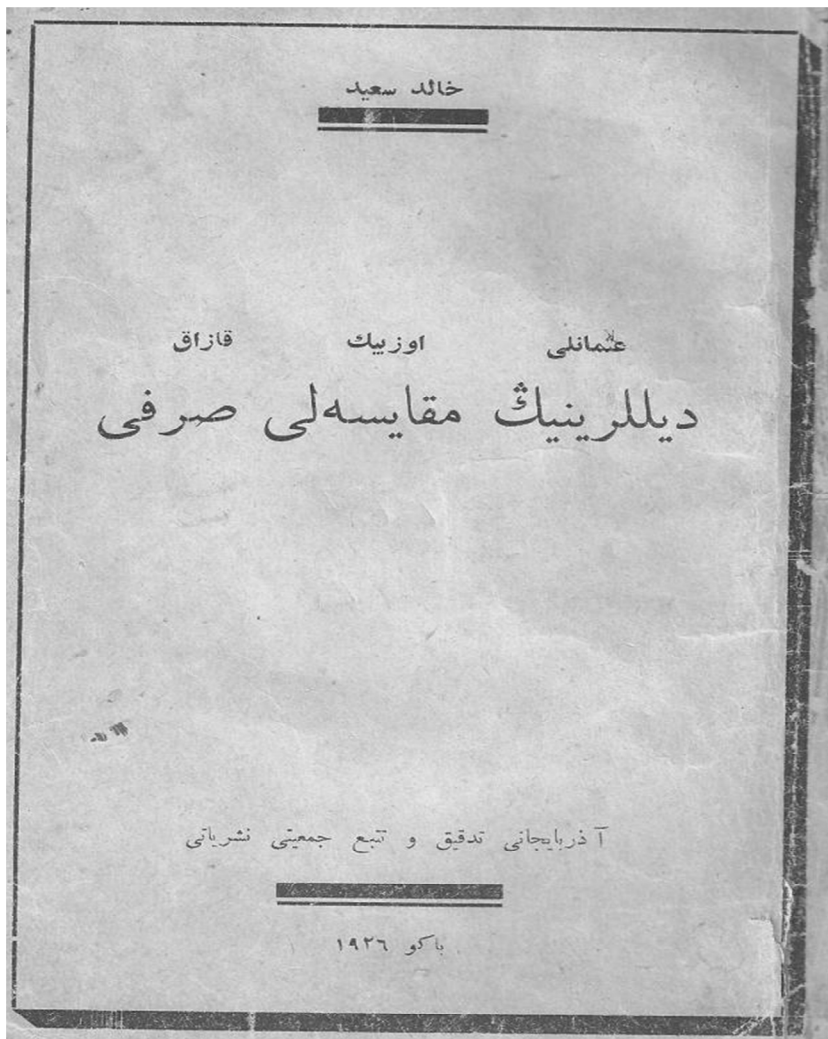
Еһтирамла,

Президент:

Е.САЛАЈЕВ



XALİD SƏİD XOCAYEVİN ƏSƏRLƏRİNİN VƏ
ÇEVİRDİYİ KİTABLARIN ÜZ QABIĞI



A. TAQIBZADƏ və X. S. XOÇAJEV

MYXTƏSƏR YSLUBIJJAT

ORTA MƏKTƏB YCYN

(SINTAQSIS və STILISTIQA)

VII TƏDRIS ILI

ASŞÇ XMQ Qollegiası
tərəfindən qəbul edilmişdir

*Мухоморова Хасия Сагун
зага Бэкара ханна!
Мухоморова Х.С.
[of Am Gynäuna*

AZƏRNƏŞR
TƏDRIS-PEDAQOZI ŞƏ'BƏSİ
BAKB-1933

A3
24055

ƏTƏR UYUNLAR



BAQL

AZƏRNƏZƏR

1928

REDMI NOTE 9S
AI QUAD CAMERA

Abdylah Kadiri

Cevirəni: Xalid Səid

894

By qitabı cəvab
K-15

ƏTƏN ƏJUNLƏR

insanlar üçün
anlaşılacaq
BEJLƏR HƏJATLINDAN TARIXİ ROMAN)

BEJLƏR HƏJATLINDAN TARIXİ ROMAN)

İsmail Beyqey

Redaktory: H. Zejnallı

AZƏRNƏSR

Baqı—1928

**XALID SƏİDƏ QƏNİM KƏSİLƏN “QATİL”
SƏNƏDLƏR, YAXUD 1937-Cİ İLİN İSTİNTAQ
MATERİALLARINDAN GÖRÜNTÜLƏR**

**НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Аз.ССР**

ОТВЕТСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

Форма 1
ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХСУДА СССР

Г Д Е Л

№ 44-025089

Докладчик *Г. Силин*

Прокурор *16.5*

10 195 г. 15.5.59

Г 299356 17.11 1956 ЦТ МО-7929

ДЕЛО № 12493

По обвинению *Коджаева Халид Саид*

по ст. ст. *73, 68* УК Аз.ССР

Начато *4-июня* 1937 г.

Окончено *4-сентября* 1937 г.

ПР-26762 НА ЛИСТАХ (57)

956759

Арх-ПР

УЧТЕНО в 1962 ГОДУ

г. Баку 371

75/5

Лист №

К делу №

124/5

Анкета арестованного. № 1108

Фамилия Ходинаев

Имя и отчество Халид Саид

Дата рождения: число 1888 год 2 месяц 2

Место рождения гор. Ташкент

Местожительство (адрес) Баку ул. Каспи Исмаилова
дом № 120 кв. № 3

Профессия и специальность Педагог

Место службы и должность или род занятий Научный Работник
Азерб. филиала Академии Наук
(указать без сокращений, название предприятия или учреждения)

Паспорт Выдан в 60х Отд. Б. Г. М
5-го года
(выдан и каким органом выдан, № категории, где прописан)

Социальное происхождение из крестьян
(род занятий родителей и их имущественное положение)

Социальное положение слухачи
(род занятий и имуществен. положение арестованного)

а) до революции на удивление родителей

б) после революции слухачи по сей день

Образование (общее и специальное) Высшее

Партийность (в прошлом и настоящем) б/Партия НКВД

12. Образование (общее, специальное)

Высшее.

13. Партийность (в прошлом и настоящем)

Нет.

14. Каким репрессиям подвергался: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что)

а) до революции

б) после революции

} Нет.

15. Какие имеет награды: (ордена, грамоты, оружие и др.) при совласти

Нет.

16. Категория воинского учета запаса и где состоит на учете

Служит по изобретению.

17. Служба в Красной Армии (красной гвардии, в партизанских отрядах) когда и в качестве кого)

Нет.

18. Служба в белых и др. к-р армиях (когда, в качестве кого)

Нет.

19. Участие в бандах, к-р организациях и восстаниях

Нет.

20. Сведения об общественно-политической деятельности

Нет.

ПРИМЕЧАНИЕ: Каждая страница протокола должна быть заверена подписью допрашиваемого, а последняя и допрашивающего.

Лагунов А. С.

13. Национальность и гражданство (подданство) Узбек С.С.С.Р.

14. Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете не состоит по возрасту

15. Служба у белых и друг. к-р армиях, участие в бандах, восстаниях против Соввласти ко
в качестве кого не участвовал

16. Каким репрессиям подвергался при Соввласти: судимость, арест и др. (когда, каким орган
за что) не подвергался

17. Состав семьи жена Стара 35+
(близкие родственники, их имена, фамилии, адреса и род занятий)
дочь Вехидна 18+
брат Ахмед 27+
... Суртан 30+
сестра Рухи 28+

Подпись арестованного Чадиев Р.

1. Особые внешние приметы

2. Кем и когда арестован 4/VI 37, 4^а Отд. УГ-Б НКВД

3. Где содержится под стражей В Ардоме НКВД Уз. С.С.

4. Особые замечания

Подпись сотрудника заполнившего анкету Тедон
Чо^е Чокид 1937г.

ПРИМЕЧАНИЕ: Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.

Народный Комиссариат Внутр. Дел Азербайджана
Управление Государственной Безопасности

О Р Д Е Р № 574

Выдан 3 VI 1937 г. Действителен 300 суток

Сотруднику Чиндеса УГБ НКВД Азербайджана

Вам поручается произвести обыск
в гр. Ходжаева

Халида Саидовича

живущ. по месту нахождения

Всем органам Советской власти и гражданам СССР
следует оказывать законное содействие пред'явителю ор-
дена при исполнении им возложенных на него поручений.

Народный Комиссар
Внутренних Дел Азербайджана

ПЕРЖДАЮ*

форма № 28.

АЗЕРБ. УПР. НВВД - КОМПССАР ГОС. БЕЗОП. II-го ранга,

(СУМБАТОВ)

Иванов 1937 г.

4/ТК

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения

Баку

7 1937 г.

Иванов

Иванов

Иванов

Нач. 1-го Отделения

от Отдела УГБ АЗ. УНКВД Лейтенант ГВ *Иванов*

Иванов

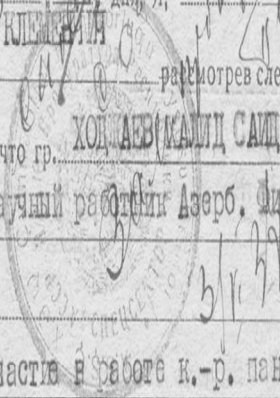
рассмотрев следственный

материал по делу № 12493 и приняв во внимание, что гр.

ХОДЖАЕВ (МАЛД) САИД, 1888 года

рождения, гражд. СССР, беспартийный, научный работник Азерб. Филиала
Академии Наук

точно изобличается в том, что принимал участие в работе к.-р. пангоркист-
ской организации.



Иванов

ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

7 Октя 4 г. 4 дня. Я. Мамедов № 2-отд. 4-отдела - Ленг 25
Микоев З. на основании ордера
 УГБ НКВД Азербайджана за № 574 произвел обыск у гр.
Мамедов Хамид Сеидович проживающего в Баку по ул.
Мамедов дом № 2/12 кв. № 3
 При производстве обыска присутствовали гр. гр. Габриелия, Кара-
Мамед и Фуратом Велиев
 Согласно полученных указаний задержаны гр. гр. Ходжаев Хамид
Сеидович
 взято для представления в УГБ НКВД следующие:

О П И С Ь

ВЕШЕЙ, ЦЕННОСТЕЙ И ДОКУМЕНТОВ

№ по инв.	Наименование изъятых	Количество	Качественное состояние
	Паспорт ННА № 594111	1 ✓	Хорошо сохр. к делу Итого 1927, и 1935, Итого - № 2 Итого.
	Удостоверение ВМ № 59	1	
	49-ые "Рабадак" № 25	1	
	Турецких журналов	5	
	Турецкая газета	1	
	"Ислахурьят"	1	
	Фотоматериалы	2	
	Книжки поджанских	27	
	исл. мат. и Блокноты, альбомы и записные книжки	10	
	с надписями "Рабад турецкая и писем"		

№№ по порядку	Наименование изъятого	Количество	Качественное состояние
1	2	3	4
<i>[Large diagonal scribble across the table body]</i>			

Жалобы на неправильности, допущенные при производстве обыска на пропажу вещей и документов не поступало. Газета "Анжумуриль" написана для "Котсула" Каковаз по заявлению Ходжаева. принадлежность Арханбетин

Представитель домоуправления [Signature]
(в сельских местностях, представ. сельского совета)

Производивший обыск [Signature]

Копию протокола получил [Signature]

Примечание: 1. Все претензии и заявления должны быть внесены в протокол до его подписания. После подписи никакие жалобы и заявления не принимаются
 2. С запросами обращаться в Командатуру Шаукиев 34
 Азербайджана по адресу

ПОСТАНОВИЛ:

гр. ХОДЖАЕВА ХАЛИД САИДА привлечь в качестве обвиняемого по ст. ст. 72/73 УК АзССР мерой пресечения способного уклонения от следствия и суда избрать арест с содержанием под стражей в Ардз. УНКВД.

Опер. Уполномоченный Нач. 1-го Отделения Лейтенант Р. И. КЛЕМЕНТ

„Согласен“ Нач. 4-го ОТДЕЛА УГБ АЗ.УНКВД
КАПИТАН ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ (ИЛЬМАН)

Настоящее постановление мне объявлено 5 марта 1937 г.

Подпись обвиняемого: Ходжаев Х. С.

"УТВЕРЖДАЮ"

НАЧ 4 ОТДЕЛА УГБ НКВД АзССР
КАПИТАН ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ
ДМИТРИЙ

24" Мая 1937 года.

СПРАВКА

ХОДЖАЕВ ХАЛИД САИД, 1888 г. рождения, б/п, узбек, гр. СССР, научный работник АзФАН. Следствием по след.арест. делу № 12493 на вскрытую к-р пантюркистскую организацию в СССР установлено, что ХОДЖАЕВ ХАЛИД САИД был членом этой организации и принимал участие в ее к-р деятельности. По существу этого показали:

"Из числа членов пантюркистской организации мне известны:

3-я группа ХИММАТ А И.
..... 5. ХОДЖАЕВ ХАЛИД СЕИД - б/парт, преподаватель, ныне научный работник АзФАН"а."
(из показ. ЧОБАИ ЗАДЕ от 3-5/Ш-37 г.)

"Как я указывал выше, актив нашей к-р националистической организации в части руководства - был связан следующим образом:

1. ЧОБАИ ЗАДЕ
..... 8. ХАЛИД СЕИД ХОДЖАЕВ."
(из показ. обв. ГУВАИД УЛИНА от 19-20/1У).

"За время моей работы в Баку с 1926-33 г. и с 1935-37 г., мною были обработаны в пантюркистском направлении следующие лица, которых я считаю членами к-р пантюркистской организации.

..... В начале 1926 г. я познакомился в обществе изучения Азербайджана с узбеком ХАЛИД СЕИДОМ ХОДЖАЕВЫМ. Установив его пантюркистские взгляды, я в марте-апреле 1926 г., в помещении об-ва, предложил ему развернуть пантюркистскую пропаганду среди студентов-узбеков, проживающих в г.Баку в общежитии узбекского представительства, ХОДЖАЕВ ХАЛИД СЕИД был снят с работы в общежитии и пантюркистскую работу, стал проводить по линии своей преподавательской деятельности в учебных заведениях г. Баку."
(из показ. обв. ГУВАИД УЛИНА от 23-30/1У).

"Мне также лично известен из совместных бесед, как к-р националист - ХАЛИД САИД, сотрудник АзФАН"а."
(из показ. обв. КЕРИМОВА от 2-4/Ш-37 г.)

На основе изложенного, считаю необходимым арест ХОДЖАЕВА ХАЛИД САИДА с привлечением его к ответственности по ст.ст. 72-73 УК АзССР, по чем уведомить в Отдел и прокурора, наблюдающего за делами НКВД.

НАЧ 1 Отдел. 4 ОТДЕЛА УГБ НКВД АЗССР

А. С. С. Р.

Азербайджанское Управление НКВД ЗСФСР
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

К делу № 12493

07 г. июля мес. 5 дня Я. Начальник штаба ОБХ
З. М. З. С. допросил в качестве (должность, наименование)

органа, фамилия Ходжаев

имя и отчество Халил Саид

дата рождения 1898 г. ряз. сел. Кашкортан, Ташкентская

местожительство г. Баку, Каменн. Измайловск. п. 12.

нац. и гражд. (подданство) узбек, гр. СССР.

паспорт N 594111 Звездный бак. Кар. милиции

сроком до 1941 г.

род занятий преподаватель физики в АИИ и районские

курсы (место службы и должность) физика.

социальное происхождение отец умер в 1907 г. Соебод в

Кашкортане сел. Кашкортан. Мать также умерла.

социальное положение (род занятий и имуществен. положение):

до революции до 1918 г. учитель (с 1910 - 1913, 1914 - 1918)

а) до революции находился в Турции, где учился в Станбуле на

Истрало-Интернациональном франшизете)

б) после революции с 1918 - 201. преподавал в Каравбаде в 1921 г.

находился в Ташкенте сел. Ташкенте преподавал физики на

Состав семьи до 6 1/2 лет в Баку, где с 1920 - по день ареста временно жили

Состав семьи - жена Стара Ходжаева умерла с проф. чина, -

дочь Бегизчи 12 г. Ходжаев Х. С.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО

ХОДЖАЕВА ХАМИД СЕИДА.

От 7-9-го июля 1937 г.

ХОДЖАЕВ Х.С., 1888 г. рождения, узбек,
гражд. СССР, научный работник Азерб.
Филыала Академии Наук, член к-р
пантюркистской организации.

В: С кем Вы поддерживали организационную связь в к-р пантюркистской организации?

А: Я имел к-р связь по линии пантюркистской организации с Исмаи́л ХУКИМТОМ (до его ст^асада), ГУБАЙДУЛИНИМ Гавизом и последнее время с ЧОБАН ЗАДЕ БЕКМРОМ, вплоть до его ареста.

В: Расскажите о своей практической работе в к-р пантюркистской организации?

В основном моя к-р пантюркистская деятельность протекала в период 1926-28 г.г. среди студентов-узбеков, проживавших в общежитии узбекского представительства. Я вел активную к-р пропаганду среди студентов, которые сочувственно относились к моим пантюркистским взглядам. Из их числа считаю вполне законченными пантюркистами, обработанных мною, следующих лиц:

1. БЕНУТДИНА - в данное время преподаватель в г. Самарканде.

2. АБДУЛЛАЕВА - преподаватель в г. Ташкенте.

3. ГАЗУРОВА Абдулла - преподаватель в г. Ташкенте и

4. МАМЕД РАГЫМ САЛУХОВА - работает в г. Номанган или в г.

Ходженте.

Самыми остальными лиц, обработанных мною, я не помню.

В: А после 1928 г. Вы не вели организационную к-р пантюркистскую деятельность?

18
ОТВЕТ: Нет, не вел. Я вел пропаганду пантюркизма в своих произведениях, в частности в переведенной мною книге Махмуда КАМГАРСКОГО "Словарь тюркских слов".

ВОПРОС: Вы говорите неправду. Прекратите Ваше сопротивление.

ОТВЕТ: Да, признаю, что в 1935 г. мною была обработана в к-р пантюркистским направлением студент Азербайджанского Педагогического Института, узбек САДУНОСОВ Ахмед, который создал пантюркистскую группу из числа студентов Азербайджанского Педагогического Института, в количестве 8 человек, репрессированную органами НКВД в 1936 г. Больше я никого, в период с 1928 по 1936 год не вербовал в пантюркистскую организацию.

ВОПРОС: Вы опять говорите неправду. Имели Вы к-р связь с научными и педагогическими работниками гор.Баку?

ОТВЕТ: Вынужден признаться, что имел к-р пантюркистскую связь со следующими лицами:

1. ВИЛИ ХУДРОДУ
2. БАГИРОВИИ Гулямом
3. ЗИЗЕЛЬДОМ
4. НАМЕД ЗАДЕ ДЖАБЪ АРОМ
5. ЗИНАЛЛАИ ГАНЪБА
6. ГУСОВИ ЗАДЕ (аспирант ЧОБЛИ ЗАДЕ)
7. ДАМИРЧИ ЗАДЕ (аспирант ЧОБЛИ ЗАДЕ).

ВОПРОС: В чем выразалась Ваша к-р связь с выше перечисленными лицами?

ОТВЕТ: Со всеми этими лицами я вел пантюркистские разговоры и они также стояли на к-р пантюркистских позициях. Кроме того, Веди ХУДРОДУ и ЗИЗЕЛЬД, поддерживали меня при переводе мною пантюркистской книги М.КАМГАРСКОГО "Словарь тюркских слов".

ИЛЬЯД, как мне известно, в период империалистической войны, про-
извел в г. Стамбуле (тогда Константинополе), участвовал в пантюркест-
вочасти и был лично связан с идеологом пантюркизма АКЧУРИНЧИ Басу-

В: О своей пантюркестской деятельности Вы дали неполные показав-
ания. Следствие к этому вопросу еще вернется. Расскажите о Ва-
шей работе в Турецкой разведке.

В: Я в турецкой разведке не работал.

В: Вы говорите неправду. Наставляем на Васем признами по этому
вопросу.

В: Вынужден признать, что в 1918 году я, совместно с группой сту-
дентов Стамбульского Университета (из числа б. жителей Россий-
ской империи), по инициативе лидера пантюркизма Абдул Рашида
ЧЕРАГЧИОВА, был направлен в Азербайджан, вместе с турецкой
армией ИСМАИЛ ПАШЫ. Мы были назначены в специальный отдел турец-
кой армии "Шуба и Максуса" (военная полицейская служба), руко-
водимый БАХАДДИН ПАШОЙ, который одновременно с этим являлся
начальником полицейского управления (контрразведка) мусават-
ского правительства в Азербайджане. Использовать нас по раз-
ведывательно-политической работе "Шуба и Максуса" не удалось,
так как вначале нас, после приезда в Азербайджане, отправили
по сбору прокламаций для турецкой армии, а затем, спустя 1-1½
мес., турецкая армия была вынуждена эвакуироваться.

В: Вы скрываете от следствия свою подлинную работу в "Шуба и Мак-
суса". Кто еще работал там, кроме Вас?

Кроме меня в "Шуба и Максуса" работали: 1. ХАМИД ХАКИ (вслед-
ствии выехал в г. Букару), 2. РАХМАНОВ Бекман (гор. Хорезм),

ДОВ САСА (гор.Казак, умер), 4.КЯМЫШ (Казакстан), 5.МАМЕД БЕКИДИ
директор НКПреса АзССР, по национальности лезгин).

В: Кто еще известен Вам из сотрудников "Шуба и Максуса" и где
они находятся?

В: Да. Такие сотрудники остались в СССР, после эвакуации турец-
кой армии, но я забыл их фамилии. Постараюсь вспомнить и
сообщить дополнительно.

В: Назовите военно-служащих турецкой армии, оставшихся в Азербай-
джане, после ее эвакуации?

В: Из числа военнослужащих турецкой армии, оставшихся после ее
эвакуации, мне известны:

- 1.Ахмед ТРИНИЧ - арестован АЗНВВД.
- 2.МАГГЕРАМ КИМАЛЬ - работник Азербайджана.
- 3.

В: Были они связаны с "Шуба и Максуса"?

В: МАГГЕРАМ КИМАЛЬ был связан с БИХАЙДИН ПАШОЙ. В отношении Ах-
меда ТРИНИЧА, мне неизвестно.

В: С кем Вы поддерживали связь по линии турецкой разведки, после
эвакуации турецкой армии?

В: После эвакуации турецкой армии я связи с турецкой разведкой
не имел.

В: Это неправда. Следствие известно, что Вы неоднократно встре-
чались с работниками турецкого консульства в Баку, через кото-
рых продолжали свою разведывательную работу и пользу Турции.

В: Признаю, что я был знаком с турецким консулом в Баку ФЕРИД
БЕКИ и вплоть до его отъезда поддерживал с ним связь, бывая

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Обвиняемого ХОСЕЙНОВА ХАЛИД САИДА, 1888 г. рождения, армян, в Баку, узбек, пр. СССР, преподаватель языка в Азерб. педагогическом институте и работник (научный) Азерб. Академии Наук, б/парт.

От 6 к. 21 Мая 1937 года.

ВОПРОС: Кого из пантеркистов Вы знаете?

ОТВЕТ: Пантеркистов я никого не знаю.

ВОПРОС: А ЧОБАБ ЗАДЕ ВЕКИРА Вы знаете?

ОТВЕТ: Да, я ЧОБАБ ЗАДЕ ВЕКИРА знаю.

ВОПРОС: А он является пантеркистом?

ОТВЕТ: Да, он является пантеркистом.

ВОПРОС: А ГУБАДУЛЛИНА ГАЗИЗА САЛУХОВИНА Вы знаете?

ОТВЕТ: Да, знаю.

ВОПРОС: ГУБАДУЛЛИН является пантеркистом?

ОТВЕТ: Я этого не знаю.

ВОПРОС: Вы говорите неправду. Следствие известно, что Вы с ГУБАДУЛЛИНОМ ГАЗИЗОМ САЛУХОВИЧЕМ неоднократно вели пантеркистские разговоры, в частности в 1925 г. при Бакинском обществе с ним в обществе "Лаулалия Азербайджана".

ОТВЕТ: Я этого не помню.

ВОПРОС: За что Вы были уволены в 1925/26 г. с должности зав. общепитом в Азербайджанском представителстве в г. Баку?

ОТВЕТ: Я был уволен ислан с ликвидацией общества, хотя

6

ПРОТОКОЛ

ЗАКРЫТОГО СУДЕБНОГО ЗАСЕДАНИЯ ВЫЕЗДНОЙ СЕССИИ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХОВНОГО СУДА ССР

12 " октября 1937г.

гор. Баку

Председательствующий- Кирвоенюрист И.О. МАТУЛЕВИЧ

Члены: Бригвоенюристы И.М. ЗАРЯНОВ и Я.К. АГИУР

Секретарь-военный юрист 1 ранга А.Ф. КОСТЯНКО

Заседание открыто в 15ч.10м.

Председательствующий об"явил, что подлежит слушанию дело по обвинению ХОДЖАЕВА Халила Саида в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 70,73,63-1 УК РСФСР.

Секретарь доложил, что подсудимый в суд доставлен и что свидетели по делу не вызывались.

Председательствующий удостоверяется в самоличности подсудимого и спрашивает его, вручена ли ему копии обвинительного заключения по делу.

Подсудимый ответил, что копию обвинительного заключения он получил.

Председательствующий об"явил состав суда, раз"яснил подсудимому его права на суде и спросил его, не заявляет ли он отвода против данного состава суда в целом или в отдельности в отношении юбо-либо из судей.

Подсудимый никаких ходатайств, а также отвода составу суда не заявил.

По предложению Председательствующего секретарем оглашено обвинительное заключение.

Председательствующий раз"яснил подсудимому сущность пред"явленного ему обвинения и спросил его, признает ли он себя виновным.

ПРОТОКОЛ № _____

56

ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ЗАСЕДАНИЯ ВЫЕЗДНОЙ СЕССИИ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА ССР

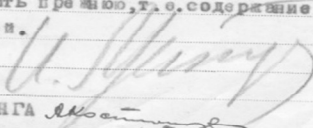
// октября 1937 г. В Якутске
гор. Искандер

Председатель Корреспондент И.О. МАТШЕВИЧ

Члены: Бригадир И.М. ЗАРТНОВ и Я.К. ЖИГУР

Секретарь Военный Юрист I ранга А.Ф. КОСТАШКО

Участствует Старший Пом. прокурора СССР-Корреспондент
Н.С. РОЗОВНИК

СЛУШАЛИ:	ОПРЕДЕЛИЛИ:
Дело с обвинительным заключением НКВД АзССР, утверждено Старшим Пом. Прокурора СССР-Корреспондентом РОЗОВНИК, по обвинению УОД БАББА Уалила Саида в преступлении, предусмотренных ст. ст. 70, 73, 63-1 УК АзССР.	<ol style="list-style-type: none"> 1. С обвинительным заключением, утвержденным Старшим Пом. Прокурора СССР-Корреспондентом РОЗОВНИК, согласиться и дело принять к производству Военной коллегии Верховного Суда Союза ССР в порядке закона от 1 декабря 1934 г.. 2. УОД БАББА Уалила Саида предать суду по ст. ст. 70, 73, 63-1 УК АзССР. 3. Дело назначить к слушанию в закрытом судебном заседании, без участия защиты и обвинения и без вызова свидетелей. 4. Мера пресечения в отношении УОД БАББА Уалила Саида оставить прежнюю, т.е. содержание под стражей.
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОРРЕСПОНДЕНТ СЕКРЕТАРЬ ВОЕННОЮРИСТ I РАНГА Председатель	 Секретарь

Дело № _____

8

61

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
ВЫЕЗДНАЯ СЕССИЯ

Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР

В СОСТАВЕ:

Председательствующего Корреспондента И. О. МАТУЛЕВИЧ

Членов: Бригаденаристов И. М. ЗАРЯНОВА и Я. К. ЖИГУР

При секретаре Военном Юристе I ранга А. Ф. КОСТЮКО

В закрытом судебном заседании, в городе Б а к у

"14" октября 1937 года

_____, рассмотрев дело
по обвинению: УОДЖАЕВА Уалила Саида, 1888 г. рожд., служащего -

в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 70, 73, 83-1 УК ДзССР.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫМ И СУДЕБНЫМ СЛЕДСТВИЕМ УСТАНОВЛЕНО:

*Подсудимый Кадраев с 1925 года являлся
участником всесоюзной антимосковской контрреволюционной
кислечной дивизионно-террористической и*

Подсудимый ХОДЖАЕВ виновным себя признал полностью. Свои показания на предварительном следствии подтвердил и заявил, что больше дополнить судебное следствие ничем не имеет.

Председательствующий объявил судебное следствие законченным и предоставил подсудимому последнее слово, в котором он просит облегчить ему наказание.

Суд удалился на совещание.

По возвращении суда с совещания Председательствующий огласил приговор.

В 15ч.25м. заседание закрыто.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ
КО РВБЕНЮРИСТ

СЕКРЕТАРЬ
ВОЕННЫЙ ЮРИСТ 1 РАНГА

Секретно 61

СПРАВКА.

Приговор о расстреле Кодомасова Василия
Савва приведен в исполнение в
гор. Вану "13" 8 1937 г. Акт о приведении
приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го
спецотдела НКВД СССР том № 8 лист № 33

НАЧ 12 ОТД. 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР
Лейтенант Госбезопасности Шеволов
(Шеволов)



ВЕРХОВНЫЙ СУД СОЮЗА ССР

ОПРЕДЕЛЕНИЕ № 4к-025089/56
ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР

В составе: Председательствующего Подполковника юстиции Леонова

Именов: Подполковника юстиции Олександрко
Подполковника юстиции Омарова
рассмотрен в заседании от 16 Мая 1957г.

Заключение Главного военного прокурора в порядке ст. 378 чук 9 сс ср по делу:

Высшего кланового рабывшика Азербайджанского филиала Академии наук БССР Ходжаева Халид Саид, 1888 года рождения, осужденного Военной Коллегией Верховного суда БССР 12 октября 1937 года по ст. ст. 63-1, 70 и 73 чук Азерб. БСР к расстрелу, с конфискации всего имущества.

Заслушав доклад подполковника юстиции Омарова и заключение пом. Главного военного Прокурора подполковника юстиции Тваджикта, постановили приговор отменить и дело производство прекратить, услаковили:

Ходжаев признан виновным в том, что он с 1925 года являлся участником англосоветской пактоторкестанской диверсионно-террористической и шпионской организации и проводил шпионскую работу и англосоветскую агитацию.

В заключение прокурора ставится воп-
рос об отмене приговора в отношении
Роджаева и прекращении о нем
дела за отсутствием состава преступ-
ления, так как доподлинным рас-
следованиям установлено, что Роджаев
осужден неосновательно по материа-
лам сфальсифицированной работы на
следствии.

Вышший сотрудник НКВД Азсер Цин-
ман, проводивший расследование по
делу Роджаева, осужден за фальсифи-
кацию уголовных дел.

Проверив дело, а также материалы
дополнительного расследования и
материалы довода, приведенные в заклю-
чении Главного Военного Прокурора
Одессованскими, Военной Колле-
гией Верховного Суда СССР -
определила:

Приговор Военной Коллегии Верховного
Суда СССР от 12 октября 1937 года
в отношении Роджаева 2-й ин-
станции отменить по воле открыв-
шейся отсудительств и дело о нем
производство прекратить за отсут-
ствием состава преступления.

Председательствующий М. М. Мухоморов

Члены / С. О. Ширин
В. М. В. В.

103009, М.
Leontev

XALİD SƏİDİN NƏSİL ŞƏCƏRƏSİ ŞƏKİLLƏRDƏ



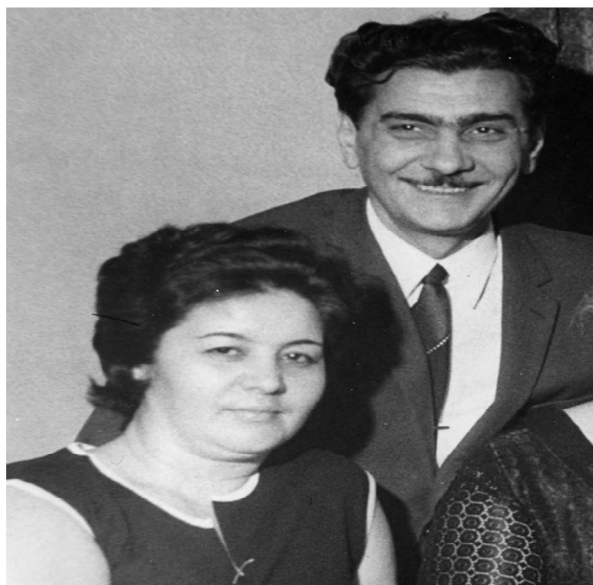
Xalid Səid doğmaları arasında



Xalid Səid əzizləri arasında



Xalid Səid bir qrup şəxslə



Bəhicə xanım və həyat yoldaşı Ziya Məmmədov



Bəhicə xanım həyat yoldaşı ilə



Bəhicə xanım müəllim yoldaşları və tələbələri ilə



Bəhicə xanım 132 sayılı məktəbin şagirdləri ilə



Bəhicə xanım Daşkənddəki ata ocağında



Rzaxan Talışinskiyərin ailə şəcərəsi



Xalid Səidin nəvəsi Əfruz xanım və onun oğlu Fəxri



Əfruz xanım, Bəhicə xanım, Emili və Kamilla (Bəhicə xanımın nəticələri), Fəxrinin həyat yoldaşı Alisa, Fəxri (Əfruz xanımın oğlu), Rövşən müəllim (Əfruz xanımın həyat yoldaşı)



Bəhicə xanım Gəncədə



Бәһицә ханым Гәһнцәдә. Сөлдән биринци.



Бәһицә ханым

NƏTİCƏ

Mir Cəfər Bağırov vaxtı ilə Heydər Hüseynova deyirdi: «Milçəyi öldürəndə izi qalar, mən səni elə öldürəcəyəm ki, izin də qalmasını». Bu izi itirmək üçün təkəcə şəxsiyyəti deyil, onun irsini də məhv etmək lazım idi. Sovet hökuməti proletar mədəniyyətinə zidd mədəniyyət adı altında milli ziyalıların və xalqın yaratdıqlarının böyük əksəriyyətini məhv etdi. Belə çıxırdı ki, klassik ədəbi-mədəni irs və xalq yaradıcılığı proletar mədəniyyətinin inkişafına mane olurdu. Əslində, bolşevizm, daha doğrusu, proletar mədəniyyətinin inkişafına mane olan yeganə amil millilik idi. Onlara milliliyi, milli düşüncə və milli əxlaqı məhv etmək lazım idi. Və bolşeviklər bunu da edirdilər. Ona görə də bu gün müstəqilliyin bizə verdiyi imkanlardan istifadə edərək, Azərbaycanın və türk xalqlarının tarixində və taleyində mühüm rol oynayan, ciddi elmi-nəzəri və ədəbi-mədəni irs qoyub gedən milli ziyalılarımızın tanınması, öyrənilməsi, onlardan miras qalan örnəklərə dəyən zərbə və zədələrin bərpasını qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri hesab etməliyik.

Bu vəzifələrdən biri də «parçala və hökm sür» siyasətinin qurbanı olmuş türklərin, daha doğrusu, düşünülmüş surətdə bir-birindən ayrı salınmış türk xalqlarının mənəvi birliyinin təmin edilməsidir. Utanc gətirəsi haldır ki, üçüncü minillikdə belə gen yaddaşından, türk milli kimliyindən aralı düşən və hələ də türk olduğunu bilməyən və ya buna şübhə ilə yanaşanlarımız vardır. Bizə elə gəlir ki, bu gün türklər kökündən, zatından, şəcərəsindən uzaq düşdüynə görə ziyalıları məzəmmət etməliyik. Fikrimizcə, hələ də kökünə bələd olmayan bir türk «mən türk deyiləm» deyirsə, bu işdə günahkar milli ziyalılarıdır. Milli kimliyin formalaşmasında milli ziyalıların müstəsna və danılmaz xidmətləri olmalıdır. Daha doğrusu, ziyalıların ən müqəddəs vəzifəsi xalqda milli kimliyi formalaşdırmaq olmalıdır. «Biz kimik» sualına ən dəqiq, ən

sərrast və ən tutarlı cavabı da milli ziyalılar verməlidir. Hesab edirik ki, milli düşüncəmizi yad təsirlərdən qorumağın da yeganə yolu milli kimliyin formalaşması və onun tanınmasıdır. Bu səbəbdən də milli kimliyimizin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan türkoloqların həyatının və yaradıcılıqlarının öyrənilməsinə və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Deyirlər, «türklər tarix yazmayıb, tarixi yaradıblar». Əgər belədirsə, babalarımızın etmədiklərini biz etməliyik. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ordusu (sözün geniş mənasında, türk əsgəri) sözünü silahla dedi və məlum Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə Vətənin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Ancaq etiraf etməliyik ki, hərbiçilərdən fərqli olaraq, hələlik türk alimləri vahid orduya çevrilib öz sözünü deməyib. Silahın da, qələmin də müqəddəs vəzifəsi hərbiçini və alimi «mən»dən «biz»ə çevirərək bölünməz VƏTƏN və bölünməz TÜRK İDEALI ətrafında birləşdirməkdir.

Xalid Səid bir alim kimi Birinci Türkoloji Qurultayın (Bakı, 1926) keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Burada ali məqsəd, yalnız yeni əlifbaya keçidlə məhdudlaşmırdı. Ən böyük amallardan biri də türkdilli xalqların kimliyini ortaya qoymaq, onları bir-birinə tanımaq, onların vahid əlifbasını və ortaq dilini yaratmaq idi. Qurultayda qaldırılan problemlər türkü özünüdərək müstəvisinə gətirdi, lakin Sovet imperiyası türkün özünütdədiyinə imkan vermədi.

Repressiv aksiyalar türkü və türkçülük düşüncəsini zədələdi, amma məhv edə bilmədi. Ən başlıcası da budur, tarixin sınağından **genetik kodun, yaddaşın** salamat çıxması. Bu amilin baş tutmasında türkoloqlarımızın və türk təfəkkür tərzinə malik olan ziyalılarımızın müstəsna rolu olmuşdur. Monoqrafiyada Xalid Səidin təmsalında bu problemə müəyyən qədər aydınlıq gətirilmişdir.

Bu kitabda Xalid Səid Xocayevin həyatı və mühiti tədqiqatımızın predmetinə çevrilmiş və alimi doğulduğu Koşkurqandan

Türkiyəyə və Bakıya apararı elmi-ictimai mühit, onun Gəncəyə gəlməsinin səbəbləri, Osmanlı Türkiyəsinin gizli təşkilatı olan «Təşkilati-Mahsus»nın əməkdaşı olub-olmaması kimi məsələlər araşdırılmışdır. Buradan belə nəticə hasil olur ki, Xalid Səid Xocayevin təmsil olunduğu makro və mikro mühit onun kifayət qədər milli bir ziyalı kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun Özbəkistanda ikən aldığı mollaxana və mədrəsə təhsili Şərq dillərinə və Şərq mədəniyyətinə dərinədən bələd olmasına təkan verdi və sonrakı təhsili üçün təməl rolunu oynadı. X.S.Xocayevin təhsil aldığı molla məktəbi onu fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməsi ilə yanaşı, milli bir şəxsiyyət kimi yetişdirdi. Nə qədər qərribə də olsa, Xalid Səidin milliliyi həmişə və hər yerdə ona mane olub. Məhz ondakı millilik amili onu NKVD məhbəsinə aparıb çıxarmışdır. Lakin o da qeyd edilmişdir ki, Xalid Səid Xocayev heç vaxt Osmanlı imperiyasının gizli təşkilatı olan «Təşkilati-Mahsus»nın (təhlükəsizlik orqanlarının) əməkdaşı və ya üzvü olmamışdır.

Xalid Səidin yazı vərdişlərinə yiyələnməsi, ədəbi nümunələrə elmi münasibəti və ilkin yaradıcılıq nümunələri İstanbul Universitetində əldə etdiyi mükəmməl elmi biliklər nəticəsində mümkün olmuşdur.

1918-ci ildə Azərbaycanda canlanan ictimai-siyasi mühit, Gəncədəki maarifçilik hərəkatı, yeni yaranan «Üsuli-cədid» məktəbləri Xalid Səidin baxışlar sisteminə təsirsiz qala bilməzdi. Yeni düşüncəli bir müəllim kimi fəaliyyətə başlayan Xalid Səid də gənc nəslin milli ruhda formalaşmasında öz sözünü demişdir.

1922-ci ildə alimin yenidən Özbəkistandan Bakıya dönməsi, elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması da onun bir alim və pedaqoq kimi yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Alimin məslək dostlarının – Vəli Xulufunun, Bəkir Çobanzadənin, Əziz Qubaydullinin onun elmi baxışlarını daima təqdir etmələri, eləcə də Leninqraddakı şərqşünaslarla – akademik İ.Kraçkovski və

prof. S.Malovla olan münasibətləri onun tanınmış elm adamları arasında nə qədər böyük nüfuza və hörmətə malik olduğunun göstəricisidir.

Monoqrafiyada alimin məhbəs həyatı, məhbəsdə özünü necə aparması, sovet totalitar rejiminin və onun idarə üsulunun tərkib hissəsi kimi araşdırılmışdır. Ziyalı və məhbəs həyatı, məhbəsin ziyalı təfəkküründə buraxdığı iz, mənəviyyat adamlarının necə təhqirlərə məruz qoyulması faktlı və predmetli şəkildə öyrənilir. Mövcud arxiv materialları əsasında belə qənaətə gəlinir ki, bolşevik müstəntiqlərinin vahid ssenariyə uyğun olaraq həyata keçirdikləri dindirmə və məhkəmələr, tərtib etdikləri protokollar, iş-gəncələr verməklə apardıqları üzləşdirmələr, çıxardıqları qərarlar və oxuduqları hökmlər saxtakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Təbii ki, bütün bunlar milli ziyalının fiziki ömrünün tragik-dramatik sonluğu ilə nəticələnməli idi.

Bolşevik, xüsusilə də daşnak müstəntiqlərin «vətən xaini», «xalq düşməni» elan edib güllələdikləri şəxslərin heç biri Vətənə və xalqa xəyanət etməmişdi. Əksinə, Vətənə və xalqa onlar qədər sədaqətlə xidmət edən vicdanlı ziyalılar olmamışdır. Onların ən böyük «xəyanəti» (bu gün xalqımız həmin xəyanətlərlə qürur duyur) ideologiya adamı deyil, ideya adamı olmaları idi. Yəni onlar sovet imperiyasının istəklərinin rüporuna çevrilmədi, özlərinin milli düşüncələrinə sadıq qaldılar və istəklərini həyata keçirdilər. Vətənə və xalqa sədaqət o zaman xəyanət hesab edilir ki, milli ziyalı İblis (intiqaq hissi ilə yaşayan erməni) hüsurunda əyləşdirilir və ona hesabat verir. Tragik-dramatik faciə də məhz bu zaman, yəni İblis müttəhim kürsüsündə deyil, hakim kürsüsündə əyləşəndə baş verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, repressiyaya məruz qalan tək-cə Xalid Səid olmamış, onun doğmaları da (həyat yoldaşından qaynına,

qaynından qardaşına, qardaşından baldızına, baldızından bacanağına... qədər) təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır.

Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəkli əsərlərdir. Bu gün əlimizdə olan «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi» (1926), «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» (1929), Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı «Müxtəsər üslubiyat» (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan, etibarlı mənbələrdir. Maraqlıdır ki, bu kitabların hər biri bir ilkə imza atmışdır. Belə ki, «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi» əsəri adı keçən xalqların dillərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş ilk kitabdır. «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» kitabı isə nəinki yeni əlifbanın dəyişdirilməsi, Birinci Türkoloji Qurultay, eləcə də qurultaya qədərki və qurultaydan sonrakı mərhələlər barədə müfəssəl məlumat verən, eyni zamanda latın əlifbası ilə nəşr edilən ilk kitabdır. Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı «Müxtəsər üslubiyat» əsəri isə üslubiyata həsr olunmuş ilk dərslikdir.

Monoqrafiyada Xalid Səid Xocayevin yaradıcılığının bir sahəsi olan uyğunlaşdırma və tərcümə məsələlərinə də münasibət bildirmişik. Ədibin uyğunlaşdırmasında Azərbaycan oxucusunun ilk dəfə tanış olduğu özbək yazıçısı Abdulla Qədirinin «Keçmiş günlər» (1928 və 1929) və Türkiyə yazarı Rəşad Nuri Güntəkinin «Çalıquşu» (1929) əsərləri də tədqiq edilir. Xalid Səidin həbsindən sonra bu tərcümələr də diqqətdən kənar qalır.

Tədqiqatda geniş şərh edilən məsələlərdən biri də Xalid Səidin tərcümə etdiyi «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. Bu tərcümə (həm də əsər) sovet ideologiyasının tələblərinə cavab vermədiyindən onun nəşrinə düşünülmüş surətdə şərait yaradılmamışdır. Daha doğrusu, bolşevizm ideoloqları təkmilləşdirmə adı ilə onun elmi-

ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmasının qarşısını almışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də belə bir ədəbi abidənin qədimliyi ilə bağlı idi. Müəyyən qüvvələr, xüsusilə də ruslar və ermənilər türkün zəngin və qədim mədəniyyət abidələrinə qısqançlıqla yanaşır və onların geniş yayılmasına (ən azı SSRİ məkanında) hər vəchlə mane olurdular.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, «Divanü lüğət-it-türk»ün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun seyfində olması barədə verilmiş bilgilər doğru deyil və təəssüf ki, hazırda onun harada olması haqqında əlimizdə səhih məlumat yoxdur. Araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki, Kononov, Malov, Kraçkov, Juze və başqaları lüğətin tərcüməçiləri deyil, tədqiqatçıları olmuşdur.

Xalid Səid həbs olunan gecə NKVD əməkdaşları tərəfindən «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsinin bir nüsxəsi müsadirə edilərək götürülmüş və alimin bir çox əsərləri kimi, «Divan» da məhv edilmişdir. Həmin əlyazmaların Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda olduğunu müəyyənləşdirsək də, əsərin özünü əldə edə bilmədik. Məlum oldu ki, həmin əlyazmaların izi yalnız kataloqda qalıb, özünün isə harada olduğunu bir Allah bilir. Kim götürüb, nə zaman götürüb və niyə götürüb, bilinmir. Bizdə belə bir yəqinlik hasil oldu ki, «Divan» itməyib, kimsə tərəfindən götürülmüb. O, yəqin ki, gec-tez üzə çıxacaqdır. İnanırıq ki, onu götürən şəxs və ya onun qohumları «Divanü lüğət-it-türk»ün nə qədər qiymətli bir xəzinə olduğunu dərk edəcək və onu öz ilkin ünvanına – Dilçilik İnstitutuna qaytaracaqdır.

Tədqiqatın məntiqi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Xalid Səid Xocayev türk milli kimliyini qələmlə formalaşdıran və bu müqəddəs yolda şəhidlik zirvəsinə ucalan milli ziyalılarımızdan biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1928.
2. Adil Babayev. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, «Elm», 2016.
3. Adil Babayev. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cilddə, II cild. Bakı, 1978.
5. Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, «Elm və təhsil», 2009.
6. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, 2014.
7. Ağaverdi Xəlil. «Əski türk savlarının semiotikası». Bakı, «Səda», 2006.
8. Arif Rəhimov. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası (Namizədlük dissertasiyası). Bakı, 1985.
9. Адалат Тагирзаде; Халид Саид Ходжаев. «Советская тюркология», 1988, №3.
10. Almaz Ülvi. Dilçi – şərqşünas X.S.Xocayev // Ədəbi əlaqələr. Toplu VIII. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
11. Aşnin F., Alpatov V., Nasilov D. «Repressirovannaya tyurkoloqiya». Moskva, 2002.
12. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş bədii əsərləri. (Tərtib edən Ramiz Əskər). Bakı, 2012.
13. Cəlal Qasimov. Birinci Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, 2019.
14. Cəlal Qasimov. Vəli Xulufli. Bakı, 2016.
15. Cəlal Qasimov. Xəqani Bağirov. Azərbaycan təhlükəsizlik orqanları 100 ildə. Bakı, 2019.
16. DTX-nin arxivi. Hüseyn Cavidin istintaq işi. PR - № 18845.
17. DTX-nin arxivi. Əhməd Cavadın istintaq işi. PR - №

22316.

18. DTX-nin arxivi. Mikayıl Müşfiqin istintaq işi. PR - № 22290.

19. DTX-nin arxivi. Hacı Kərim Sanılının istintaq işi. PR - № 20888.

20. DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - № 26762.

21. DTX-nın arxivi. Xocayeva Sara Rza qızının istintaq işi. PR - № 16602.

22. DTX-nin arxivi. Rzaqulu və Nəcəfqulu Nəcəfovların istintaq qovluğu, PR - № 22897.

23. DTX-nin arxivi. Tağızadə Abdulla Məmməd oğlunun istintaq qovluğu, PR - №28388.

24. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni Ofeliya Bayramlı). 2 cildə, I cild, Bakı, Çarşıoğlu, 2008.

25. «Ədəbiyyat» qəzeti, 14 noyabr, 2008.

26. Əskər Quliyev. İki xalqın oğlu. «Elm» qəzeti. 23 iyul, 1988, № 29 (127).

27. Əbdülzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.

28. Ədəbiyyatşünaslıq terminlər lüğəti (tərtib edəni Əziz Mirəhmədov). Bakı, Maarif, 1978.

29. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2017, s. 38.

30. Hüseynova Y., Bektaşi S. Azərbaycan dili, müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2015.

31. Xalid Səid. «Müxtəsər tərcümeyi-hal».

32. Xocayev X.S. «Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərifi». Bakı, 1926.

33. Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929.

34. Xalid Səid Xocayev «Dilimizə hörmət edilsin». «Azərbaycan» qəzeti, 30.01.1919, № 101.

35. Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашкарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая. Баку: 1936.

36. Xalid Səid; Dördlük. «Maarif və mədəniyyət» № 3, 1923.Xalqa, Vətənə, dövlətə sədaqət. Bakı, 1997.

37. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan, «Əcəmi», 2009.

38. Kononov A.N. İzucenie «Divanu luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşkarskoqo v Sovetskom Soyuze. ST. 1973, № 1.

39. Kardeş Kalemler, sayı 6, Haziran 2007.

40. Qəmər Salamzadə. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı, 1990.

41. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999.

42. Mahmud Kaşğari. «Divanü Lüğat-it-türk», 4 cilddə, I cild, (Tərcümə edən Ramiz Əskər), Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2006.

43. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cilddə, II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004.

44. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980.

45. Möhsün Nağısoy. Azərbaycan dili. Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərs vəsaiti. Bakı, Zirvə yayınları, 2001.

46. Muhtar Təvfikoğlu. Ali Emiri Efendi. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

47. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. (Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri, Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev). Bakı, «Çinar-Çap» nəşriyyatı, 2006.

48. Nazilə Səfərova. Alim və tərcüməçi. «Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti». 31 iyul, 1987, № 31.

49. Nizami Cəfərov. Dildən dilçiliyə. Bakı, «Elm və təh-

sil», 2019.

50. Ramiz Əskər. Türkologiyanın şah əsəri. Bakı, 2020.

51. Rəşad Nuri Güntəkin. Çalıquşu. Bakı, 1929.

52. Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, Azər-nəşr, 1933.

53. Ülkər Hüseynova. Mənim fəxri məktəbim. Bakı, Azər-nəşr, 2008.

54. Yakup Deliömeroğlu. Kaşğarlı Mahmut 1.000 yaşında ve ya 2008 Kaşğarlı Mahmut Yılı.

55. Səxavət Ociyev. «Türkoloji qurultay: Özbəkistanda yeni əlifba məsələsi». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 2016, № 4.

56. Səlahəddin Xəlilov. Lider, dövlət, cəmiyyət. Bakı, 2001.

57. Salatın Əhmədova. Böyük ömrün salnaməsi. Bakı, 2018.

İNTERNET MATERIALLARI

58. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тешкилят-и_Махсуца

59. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/editorunsectiklери/542330.aspxhttps://www.avanqard>

60. <https://arapdili.emsile.com/node/80>

61. <https://modern.az/az/news/52457>

62. <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=117>

63. <https://ok.ru/hdfturan/topic/65342402426261>

64. https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=58858

65. https://www.wikiwand.com/az/Osmanl%C4%B1_dili

66. https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%96zb%C9%99k_dili

67. https://az.wikipedia.org/wiki/Qazax_dili

68. <https://ru.wikipedia.org/wi->

ki/Агамалы_оглы,_Самед_Ага

69. <https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/5199-menim-adi-mi-ismayil-hikmet-qoyub>

70. https://525.az/site/?name=xerber&news_id=133764#gsc.tab=0

71. https://az.wikipedia.org/wiki/Xalid_Səid_Xocayev

72. <http://teref.az/turk-dunyasi/99431-divani-luget-it-turkucun-oldurulen-onlarla-elm-adami.html>

73. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2012/aprel/246367.htm>

74. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntonasiya>

75. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/8895/sintaktik-%C9%99laq%C9%99l%C9%99r.html>

76. <https://ok.ru/hdfturan/topic/65342402426261>

77. https://az.wikipedia.org/wiki/Abdulla_Q%C9%99diri

78. https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99%C5%9Fad_Nuri_G%C3%BCnt%C9%99kin

79. <http://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/33261.html>

80. https://az.wikipedia.org/wiki/Dur%C4%9Fu_i%C5%9Far%C9%99l%C9%99ri

Yığılmağa verilmişdir

12.03.2021

Çapa imzalanmışdır

03.05.2021

Şerti çap vərəqi

20,0

Tiraj 500

Cəlal Qasımov
Xalid Səid Xocayev
Bakı-Şirvannəşr-2021